E R D E I F E R E N C

MAGYAR TANYÁK

AZ ATHENAEUM KIADÁSA

A
T A N Y A K É R D É S

A TANYAKÉRDÉS

A *„tanyakérdés“*. A tanyákat a század első éveiben fedezte fel a magyar közvélemény. Tanyai tanítók és mezőgazdasági szakemberek terelték rá a figyelmet, miután maguk, egyrészt a tanyán-Jakás, másrészt a szakmai érdeklődés révén, közvetlenül átélték, vagy legalábbis közelről szemlélhették a tanyák világát.

A kérdés fölvetése azért volt fölfedezés, mert az előző korszak nem tudott a tanyákról. A kiegyezés után annyira nem érdeklődött közvéleményünk a tanyák iránt, mintha nem is léteztek volna, annak ellenére, hogy ez az idő volt a tanyák alakulásának a legkritikusabb korszaka. A pompás milléniumi kiadványokban szinte szó sem esett az akkor már óriási mértékben elszaparodott tanyákról. Az országleíró földrajzi és történeti munkákban egy-egy kis bekezdés szólt csak a tanyákról, mint érdekes népi, nemzeti sajátságot említvén meg, hogy egy-egy város vagy falu népességének jelentékeny része tanyákon él. Ennek a valóban érdekes népi sajátságnak sem történeti kialakulása, sem akkori gazdasági, társadalmi kérdései már nem érdekelték ezt a kort. Még a néprajzi kutatások is csak mellékesen, egy-egy külön tárggyal kapcsolatban tettek említést a tanyákról.

A fölfedezés tehát egy értetlen és tájékozatlan közvéleménynek a meglepetését váltotta ki. Nyilván ez is oka volt annak, hogy a tanyai tanítók és a mezőgazdasági szakemberek cikkei, jelentései, könyvei amikor a tanyákéi dést fölvetették, nem a tanyák történeti valóságának a ténykérdéseit fogalmazták meg, hanem mint nemzet-

politikai kérdést tették szóvá a tanyák problémáit. Nem arra a kérdésre igyekeztek megfelelni, hogy mi a tanya, hanem ilyenszempontú vizsgálódás nélkül, nyomban úgy tették föl a kérdést, hogy mitévők legyünk a tanyákkal, egyrészt a nemzet egyetemes érdekei, másrészt a mezőgazdasági termelés előrehaladása szempontjából, így született meg a „tanyakérdés“ és ilyen formában foglalkoztatta három évtizeden keresztül a magyar közvéleményt.

A „tanyakérdés“ tehát eleve politikai fogalmazása volt a tanya problémáinak, A tanya ténybeli valóságát csak a fölszíni látszat után ítélte meg, s politikai javaslatait ehhez mérten tette meg, A látszat pedig azt mutatta, hogy a népes alföldi falvak és városok mezőgazda népességének egy része tanyai házakba költözött ki a belterületről, tehát „kirajzott“ a tágas határba, s ezzel a tanyai népesség a tömör községek gondozottabb, ellátotlabb és kultúráltabbf világából a pusztai szórványok magárahagyottságába esett ki. Ilyen tényállás alapján pedig alig lehetett más a politikai kérdés, mint az, hogy az ilyen széttelepülés milyen társadalmi, gazdasági, kulturális hátrányokkal jár, s hogyan lehetne rajta minél hathatósabban segíteni. Nem is maradt el a kérdés fölvetőinek fejtegetéseiből egy alkalom sem a célravezetőnek vélt politikai javaslat megtétele. Egyikőjük tanyai iskolákat, másikuk közigazgatási kirendeltségeket, vagy éppen falvasítást javasolt, de kivétel nélkül mindegyikük a tanyai „kitelepülésnek“ valamilyen visszafejlesztő orvosságát hozta javaslatba.

A fölfedezők munkássága nyomán meg is maradt ilyen politikai értelműnek a „tanyakérdés“. Sőt nemcsak a politikai értelmezés merevült így meg, hanem az a tényértelmezés is, amire a „tanyakérdés“ már fölvetése idején alapult. Tehát a tanya későbbi kutatói is egyszerűen széttelepülésnek látták a tanyát, s politikai | problémáit, mint egy pusztai szórványtelepülés kérdéseit igyekeztek 't megoldáshoz juttatni. Pedig a következő időkben, különösen a világ- | háború után valóságos mozgalom alakult ki a „tanyakérdés“ körül. Érdekképviseletek, hivatalos szervek és társadalmi egyesületek egyre nagyobb arányban vitatták a tanyák kérdéseit, bizottságokat küldtek ki, jelentéseket tétettek, kongresszusokat, ankétokat tartottak és a tanya kérdéseivel foglalkozóknak népes csoportja állandóan kutatásokkal és részletes javaslatokkal gyarapította a tanya irodalmát. Mert hovatovább a tanyák tényállását is kezdte tüzetesebben vizs-

gálni a föltámadt érdeklődés, sőt a történeti kialakulás kérdései is egyre komolyabban fölmerültek. Mindamellett a kezdetben kialakult szemlélet már gyökeresen nem változott meg. A részletesebb tényvizsgálat is egyszerű kitelepülést látott a tanyákban, s a tanyai külterületet mint szórványtelepülést vizsgálta és problémáit a várostólfalutól elszakadt szórvány kérdéseiként fogalmazta meg. De a történeti kialakulás mozzanatait sem látta más szemmel ez a tanyairodalom. A tanya fejlődéstörténetét is a saját — korához képest is helytelen — szemléletével nézte, s így természetesen nem juthatott más eredményre, mint hogy a tanyai kitelepülés rendszertelen kirajzás, amely megfelelő irányítás híján jött létre.

Így keletkezett egy sajátságos álproblémarendszer, amelynek megfogalmazásával és megoldásának megkísérlésével rengeteg energiát és igyekezetet kötött le a „tanyakérdés“ irodalma. Problémarendszerűk a következő tételeken alapult.

A tanyatelepülés a községekből való kirajzás eredménye, ami a török hódoltság pusztításainak a következménye. Nevezetesen a török alatt elpusztultak az alföldi községek, s a népesség a nagyobb központokba tömörült össze, amelyeket így óriási puszta határ vett körül. E puszta határba részben a termelés követelményei, részben a belterületi túlzsúfoltság miatt magános telepekre települt ki a népesség, s így a községek körül sajátságos szórványtelepülés jött létre.

A kitelepülést ugyan állandóan tilalmazták, mind a királyi, mind az önkormányzati hatóságok, azonban a termelés és a túlzsúfoltság hatóerői ennek ellenére kényszerítették a népességet a kitelepülésre, tehát végül is a tiltó rendszabályok értelmüket vesztették és a Bach-korszak után el is maradtak.

Ilyenformán a tanyákra való kitelepülés politikai mulasztásnak az eredménye, mert a puszták feltörése idején tervszerű kitelepítésekkel kellett volna benépesíteni a határt, akkor ugyanolyan falvak keletkeztek volna, mint a Bánságban, s ezzel lehetetlenné vált volna a tanyai szórványtelepülések kialakulása.

Miután így a tanyák kialakulása politikai mulasztásnak a következménye, a jelenlegi tanyapolitikának arra kell törekednie, hogy e mulasztást a lehetőségekhez képest pótolja. Ezért javasolja Kaán Károly a falvasítást, szóval a tanyáknak központokba való összetelepítését, Czettler Jenő a tanyai központok kiépítését, azért, hogy

ha már szórványtelepülés is a tanya, igazgatásának és gondozásának mégis központi szervei legyenek, végül Gesztelyi Nagy László a községesítést, szóval a tanyai külterületnek önálló, vagy többékevésbé autonóm községi szervezetben való egyesítését, hogy szórványtelepülése ellenére is részesülhessen mindazokban a közszolgáltatásokban, amelyek a falusi lakosokat megilletik.

A „tanyakérdés“ ilyenszemléletü irodalma a szaktudományos kutatásokat is hatása alá vonta. Tehát a földrajzi és a közigazgatási kutatások is elfogadták a tanyapolitikusok szemléletét és ennek megfelelően vizsgálták a maguk szempontjából a tanyákat, így például Simkó Gyula, az első, aki földrajzi szempontból vizsgálta, egy vidéknek, Nyíregyházának, a tanyáit, az akkor már fölvetett tanyakérdés szemléletének megfelelően a szórvány, illetve csoportos települések egyik válfajaként tárta föl a nyíregyházi tanyákat, s utána a későbbi földrajzi kutatások sem tértek le erről az útról. Hasonlóképen a közigazgatási vizsgálatok. Az első legrendszeresebb ilyen munka, Kiss Istváné, szintén azzal kezdi, hogy igyekszik élesen megfogalmazni a tanyatelepülést, mégpedig tisztán az önálló szórvány értelmében, s az ilyen szórványtelepülésnek a közigazgatási problémájaképp vizsgálja a tanyai közigazgatás kérdéseit. Nem követtek más utat a többi, kevésbbé rendszeres, közigazgatási munkák sem.

A tanyák értő szemlélete. A múlt század közepéig egészen más értelme volt a tanyáknak, mint ahogy a „tanyakérdés“ irodalma megfogalmazta. Nemcsak azért, mert addig a tanyáknak más volt a formája, hanem azért is, mert addig mindazok, akik foglalkoztak a tanyákkal, értették szerepét és jelentőségét. Nevezetesen addig az ideig köztudott dolog volt, hogy a tanya a falvakban és városokban lakó mezőgazdáknak a határbeli gazdasági telepe, amely elsősorban az állattenyésztésnek, de mellette a földművelőmunkának is szükséges határbeli üzemhelye.

Erről az értő tanyaszemléletröl tanúskodnak ebből az időből egyaránt az irodalmi munkák, s a közigazgatási rendelkezések.

Thessedik Sámuel, például, 1786-ban megjelent munkájában (A Paraszt Ember Magyarországban, mitsoda és mi lehetne . ..) a következőket írja a tanyáról. „A paraszt általlátja azt, hogy lehetetlenség a háztól oly igen távol mezőnek és gazdaságnak illendőkép gondját viselni, s azáltal akar magán segíteni, hogy a falutól egy,

két, három mérföldnyire is úgynevezett szállást, házat, istállót építtet, ahová gabonáját a messzevaló jószágról, s mezőről összehordatván, marháit is ott telelteti, rövideden: majd minden gazdaságbeli dolgát ott viszi végbe“, így Thessedik. Tökéletesen ilyen értelemben szólnak azonban a többi egykorú források is (Csaplovits, Losonczy, stb.), amelyekben csak említés esik a tanyákról.

Nem látták másképen a tanyákat azok a közigazgatási szervek sem, amelyek nagyszámú rendelkezésekkel igyekeztek a tanyák építését rendben tartam. Arról t. i. szó sem lehet, hogy a tanyai jogtörténet különböző szabályait egyértelműen a tanyák építésének tilalmazásaként fogjuk föl. Talán csak a Bach-korszak megyefőnökeinek a rendelkezései tiltották egyszerűen magának a tanyának az építését, az Összes többi rendeletek mind valami mást tiltanak, s emellett tökéletesen helybenhagyják magának a tanyának az építését. Természetes, hiszen akár a királyi, akár a megyei, de különösen az alsóbb önkormányzati szervek előtt magától értetődő volt a tanyák gazdasági szerepéneki az ismerete.

Legérdekesebb Ulászlónak 1514-i dekrétuma, mert ez a rendelkezés a török előtti időkre nézve bizonyítja, hogy tanyák akkor is voltak, s akkor is ugyanaz volt a szerepük, mint a török után. „. . . jövőre a marhák, vagy barmok őrzése céljából a mások földjén, sem parasztnak, sem szabad, vagy más királyi városnak mezei házakat, vagy kalyibákat, vagyis közönséges szóval szállásnak nevezett kunyhókat állítani és tartani nem szabad, hogy ilyen módon a hajdúk gonoszsága megszűnjék és véget érjen“. Az után tovább: „ha pedig a nemesek saját földjeiken ilyen házakat találnának, mindamellett f eleséges és olyan őröket kell ott tartaniok, akik jóhírüek és tisztességes állapotúak, nehogy az ő gonosz cselekedeteik miatt valaki rosszat szenvedjen. A polgárok és más parasztok is saját földeiken és területükön ugyanúgy kötelesek cselekedni“. A törvényhozó tehát nyilván tudta azt, hogy a távoli mezőkön és legeltetőhelyeken szükség van szállásra, ahol a pásztor tanyázik és a jószág telel, s ezt nem is tiltja egy szóval sem, ellenben annak igyekszik elejét venni, hogy ilyeneket más földjein emeljenek, s ott műiden rosszra kapható pásztornépeket tartsanak.

A török utáni időkben királyi rendeletek nem szólnak a tanyákról, azonban annál több megyei, kerületi és helyhatósági statútum. De mindezekben éppenúgy nincs szó a tanyák építésének

megtiltásáról, mint az Ulászló-féle királyi rendeletben. E gazdag jogtörténeti anyagban a tanyák „jobb módba hozásáról“, a tanyai kinnlakás megtiltásáról, a kemencék összetöretéséről, a tanyai pásztorok erkölcseinek a megjavításáról, a tanyán való tartózkodás szabályozásáról történik említés, de sehol azt ki nem mondják ezek a szabályok, hogy tanyákat építeni nem szabad. Megállapítható ellenben, hogy a tanyákra vonatkozó rendelkezések a tanyafejlodés korszakainak megfelelően különböző értelműek.

Általában véve a 18. század közepéig nincs szó a tanyán lakás tilalmazásáról, még kevésbbé a tanyák építésének a megtiltásáról, ellenben arról szólnak ennek a kornak a jogszabályai, hogy hol és mekkora területen lehet földet foglalni és tanyákat építeni, s ezenkívül arról, hogy miképen akadályozzák meg a tanyai pásztoroknak a „gonosztetteit“, s miképen tartsák fölügyelet alatt őket. Az ezt követő időben pedig az az értelmük a szabályoknak, hogy milyen föltételek mellett és mennyi ideig tartózkodhat valaki a tanyán, s hogy az állandó télére-nyárára való kinnlakás minden körülmények közt tiltott. Egészen természetes ez a változás. A 18. század közepéig általában — kivéve a régi nagyhatárú városokat — csak az állattartásnak volt a teleitetőhelye a tanya, illetve szállás, tehát csak pásztorok tartózkodtak kinn télen-nyáron, ez pedig olyan szükségszerű rendje volt a gazdálkodásnak, hogy ezt senkinek eszébe nem juthatott tilalmazni. Később azonban a gabonatermelés is kiterjedt a távoli határrészekre és a tanyák már ennek a mezőgazdasági munkának is telephelyévé lettek, tehát a nyári kinntartózkodás, a gazda részére is elengedhetetlenné vált. Viszont a téli kinntartózkodásnak semmi oka nem volt, hacsak tisztesség ellen való célból nem, épenezért az állandó tanyai kinnlakás tilalmát okkal hangoztatták ennek, a kornak a jogszabályai.

Az első időszaknak, tehát az állattenyésztés korának a jogszabályai még nem is számosak, s értelmük mindig ugyanaz, mint Ulászló törvényének: a szállások pásztorai ellenőrzés és fölügyelet alatt álljanak, s a rosszhírűeket és „gonosztevőket“ kellően büntessék.

Rendkívül gazdag ellenben a második időszaknak az idevonatkozó joganyaga. Talán legjellemzőbb ezek közül a jászkun kerületnek 1834-ben hozott határozata „... a házzal, földdel bíró lakosoknak állandó tanyai kinnlakása továbbra is tilalmas,

mivel így a felsőbbségtől való függés és a közterhek viselése kerültetik, de mi még nagyobb veszteség, az embert formáló helyes nevelés és oktatás is elmellőződvén, az ezt természetesen követő durvaság és erkölcstelenség hirtelen és káros következtetésekkel fenyegetve tenyészik. Bizonyos lévén azonban, hogy kivált a tanyai osztályokban, ahol is a gazdának minden termesztvénye kint a földbirtokon takaríttatik fel, a gazdálkodás módja a munkás kezeket önként ide várja s etekintetből megengedni kívánjuk, a Halason már szokásban volt rend és feltételek szerint, a gazdáknak júniustól szeptember közepéig való tanyánlakását avval a módosítással, hogy amelyik családban leány vagy fiú van, az állandóan a tanyán lakhatik, de az öreg gazdák folyvást odahaza maradni kötelesek, akik unokáikat a helységben nevelni, iskolába járatni s egyéb polgári kötelességeiket is teljesíteni tartoznak. Aki pedig a nem reá lett romlásból csak azért adja el házát, hogy magát a Tanyára ki vivén, mint egy függetlenül tsalhassa a terhek viselésében lakos társait, az ilyetén adás és vétel a helybeli Bíróság által tüstént megsemmisíttessék.

Tökéletesen hasonló értelemben szólnak a városok statútumai is és szankcióképen a testi fenyítést, a kemencék lerombolását, s végül a tanya „elhuzatását“ írják elő. Ugyanakkor azonban mindenütt érvényesül a méltányosság is. A rendszer az, hogy a gazda állandó kinnlakása tiltott, az esetben azonban, ha valakinek háza leég, vagy egyéb vétlen romlás éri, megengedik a kiköltözést télire is. Ez azonban kivétel, mint ahogy az is kivételes eset, hogy a gazdák a tilalom ellenére valóban ki is költöznek. A tanyás községek társadalmának ebben a korban közérvényü rendje az, hogy a tanyán nincsenek állandó kinnlakók, tehát a jogszabályok tiltó rendelkezései, nem valami különleges magasabb országlási elvként jönnek létre, hanem úgy, mint ennek a társadalomnak a bevett jó rendjét biztosító szabályok. Alapos tévedés tehát ezeket a szabályokat úgy értelmezni, mint a tanyák építésének a tilalmát, amelyekkel szemben az illető társadalom mégis tanyákat épített. Amikor a tanyai gazdálkodás fejlődésével egyre huzamosabb kinntartózkodás vált szükségessé, már nem is tiltották sem helyhatósági, sem megyei jogszabályok a tanyán való hosszasabb kinntartózkodást, hanem csak rendjének a fenntartását igyekeztek biztosítani.

Sommásan tehát az az értelmük a tanyákra vonatkozó jog-

szabályoknak, hogy a tanyás rendszerrel gazdálkodó társadalom rendjének az értése alapján igyekeznek ezek a szabályok biztosítani a bevett jó rendet, s tiltanak minden ettől való eltérést, magát a rendszert azonban soha. A tanyarendszer későbbi fejlődése sem a szabályok ellenére történt, mert nyomban, ahogy a társadalom gazdasági rendje a fokozott kinnlakás irányába változott, el is maradtak a kinnlakást tiltó szabályok. Egyedül a Bach-korszak megyefőnökeinek a rendeletei voltak értetlenek a tanyákkal szemben, azonban ennek politikai és rendészeti okai voltak.

A régebbi forrásokban és jogtörténeti anyagban ekként megnyilvánuló értő szemlélet mind a kiegyezés korában, mind a későbbi időben, a „tanyakérdés“ fölmerülése és vitatása idejében teljesen elhomályosult. Csak később, már a háború után, újította föl ezt a szemléletet a komolyabb néprajzi és történeti kutatás.

Az etnográfusok — elsősorban Györffy István, s mellette még Szabó Kálmán — a népi gazdálkodás vizsgálata során kiderítették, hogy a tanyák nem önálló települések, hanem egy-egy község mezőgazdáink az állattenyésztés révén kialakult külső telepei, amelyek azonban beletartoznak az illető község szerves egységébe. Tehát akár lakik bennük állandóan valaki, akár nem, minden esetben a belsőséggel együtt alkotnak egy települési egységet. Ahogy Györffy megfogalmazza: „A tanya nem önálló településforma, hanem a hozzátartozó földbirtokkal együtt valamely város, vagy a nagyközség függvénye.“ Bár a inai tanyaforma már erősen eltér, a valahai állattartó szállástól, gazcTasági-társadalmi szerepe és a belsőséggel való összefüggése lényegében ugyanolyan. És fejlődése sem a török után indult meg, hanem gyökerei visszanyúlnak a nomád állattartás korára. Györffy fogalmazásában: „… .„lehetetlenség a tanyarendszerben azt a hagyományokon nyugvó, a nép szaporodásához alkalmazkodó gazdasági rendszert meg nem látni, mely lépésről-lépésre fejleszti ki a tanyarendszert a török-tatár népek állattartó nomád kultúrájának csúcspontjává. A néprajzi kutatás tehát a tanya történeti kialakulásának a kérdését is egészen más szemlélettel nézi, mint a tanyakérdés politikus elfogultsága.

Hasonlóképen jobban érti a tanyát a legújabb idők történeti kutatása is. így Szabó István, Debrecen tanyáinak a vizsgálata során, már észreveszi azt a folytonosságot, ami az állattartó tanya

és a mai földművelő tanya között fönnáll, s a tanyák különböző típusait helyesen látja egy közös történeti fejlődés vonalába ágyazódva. Hasonlóan világítja meg ezt a történeti fejlődést Papp László Kecskemét és Kiskunhalas tanyáinak története során, azonban ő a „tanyakérdés'* szempontjainak a hatása alatt még élénken tiltakozik a nomádkorig visszanyúló történeti folytonosság és az állattartó szállásokkal azonos társadalmi-gazdasági szerep elismerésével szemben.

Végeredményben tehát néhány komoly nyomon indulhat már el a tanyáknak olyan szempontú vizsgálata, amely nem elsősorban a tanyák politikai kérdéseinek a megfogalmazására, hanem magának a tanyának az értésére törekszik. Igaz, hogy ma már egyre több idegenül újfajta irányzat is érvényesül a tanyák fejlődésében, azonban a magyar tanyák egészben véve mégis egy messze visszanyúló különleges történeti fejlődésnek az eredményei. Mind mai különleges típusai, mind különböző korbeli formái félreérthetetlenül azonos társadalmi-gazdasági szerepet töltenek be, s ezért önálló településsé sohasem alakult át. Akár érteni akarjuk tehát tanyáinkat, akár politikai kérdéseit látni világosan, mindenképen e különleges történeti fejlődésnek és ennek a gazdasági-társadalmi szerepnek a tüzetes vizsgálatára van szükség. Ezek egyúttal a magyar tanyáknak az igazi problémái, nem pedig azok a kérdések, amelyekkel a „tanyakérdés“ politikusai foglalkoznak.

A *KÉRDÉSES TÉNYÁLLÁS*

Mit jelent a tanya? A magyar nyelvnek két szava van annak jelzésére, amit ma tanyának nevezünk. Ősidőktől fogva a 18. század közepéig a szállás volt a közhasználatú elnevezés, azóta pedig, mind a mai napig a tanya.

A Magyar Tájszótár 1836,-i kiadása így írja. körül a tanya jelentését: „Tanya: pásztorok, mezei emberek szállása, vagy laka.“ Ebben az időben tehát még nem veszett ki tökéletesen a szállás név, azonban ekkor már közkeletűbb volt a tanya szóhasználat, ezért már csak a tanya szójelentésének a magyarázatául idézi a tájszótár.

A tanya szavunk maga szintén ősrégi, — nyilván szláv ere-

detű — azonban korábban nem azt jelentette, amit a 19. században jelentett, s ma is jelent. Györffy .szerint: „a tanya a régiségben halászattal kapcsolatos mesterszó, innen ment át a halászkunyhóra, mely a halásznak a tanyája, aztán átvették a baromtenyésztők, majd a földművesek szállásának a jelzésére.“ Tehát a szállás szójelentését vette át a tanya, annyira, hogy a mai értelmezés számára mindakét szó pontosan ugyanazt jelenti. Csak a szállás a történetileg régebbi elnevezés, a tanya pedig az újabb.

De mit jelentett közelebbről a szállás? Általában jószágállást és a pásztorok tartózkodási helyét: teleltető helyet, nyári itató és éjszakázó helyet, minden esetben olyan határbeli állást, amely a jószágnak és a velük foglalatoskodó pásztoroknak volt rövidebb hosszabb időre a telephelye. Tehát egyformán jelentette a szó -nagát a helyet és az ott emelt épületeket: karámot, cserényt, ólakat, istállókat és kunyhót. Nevezték e szállásokat mezei kerteknek is, azon az alapon, ahogy a kertes városok külső részeit, az aklokat és gazdasági udvarokat is kerteknek nevezték, (a kert eredetileg csak kerített helyet jelent, nem pedig megmunkált veteményesföldet).

A 17. század végén merült föl először a tanya elnevezés, általában véve pontosan abban az értelemben, ahogy a szállást és a mezei kertet használták. Nyomok vannak azonban arra, hogy az újabb szóhasználat kezdetén inkább a szállás lakórészét, tehát a pásztor kunyhóját mondták tanyának, így előfordul oklevelekben olyan fogalmazás, hogy a gazda szállásán, a gulyás tanyáján történt valamely leírt esemény. Ugyanebben az időben azonban gyakran pontosan ugyanarra a dologra használták fölváltva a szállás és a tanya szavakat. A tanya kezdeti különleges értelme és az együttes szóhasználat azonban nem tartott sokáig. A 18. század végére már általánossá vált a tanya elnevezés használata, s ettől kezdve, szállás szó már csak kivételesen és akkor is csak emlékezésszerűén fordul elő.

Megmaradt azonban a szállás a szomszéd népek nyelvében. Ugyanazt a szálláshelyet, amit a magyar nyelv most már tanyának nevez, az Alföld és a környező hegység nemzetiségei ma is szállásnak nevezik. Szállásnak nevezik a bácskai németek' és szerbek éppen úgy, mint a békési szlovákok, a magyarokéval teljesen egyező tanyáikat, annak ellenére, hogy mindhárom nyelvnek saját külön

szava van a magános mezőgazdasági település jelzésére. Ha nem is bizonyíték, de figyelmeztető ez a szóhasználat arra, hogy a magyar tanya másfajta település lehet, mint az ismeretes szórványok, s nem ok nélkül nevezik ezek a népek magyar szóval tanyáikat, akkor, amikor a szórványtelepülésre van saját szavuk. Az is különös figyelemre» int,, hogy a magyar nyelvnek egyáltalán nincsen szava a közönséges szórványtelepülés megjelölésére.

Mert a magyar tanya, vagy régebbi néven és a szomszédnépek nyelvén ma is, szállás, mai szójelentésében sem egyszerűen szórványtelepülést jelent, szóval magános mezei lakot, mint állandó és teljes letelepülést a táj egy-egy pontján, hanem egészen más valamit. Györffy szerint „tanya, vagy régebbi néven szállás alatt a magyar Alföld magános telepeit értjük, amelyek ma a mezőgazdasági munkák, s általában a gazdálkodás központjai, régebben pedig a jószág teleitetőhelyei voltak“. Tehát magános mezőgazdasági telep, azonban nem letelepülést jelentő lakóhely, hanem csak munkahely és ideiglenes tanyázóhely.

Maga a tanyázás sem letelepülést jelent nyelvünkben, hanem éppen úgy mint a szállás, csak hosszabb-rövidebb ideiglenességgel való átmeneti tartózkodást. A tanyázásnak, illetve megszállásnak a letelepüléstől való különbsége olyan éles nyelvünkben, hogy ebben a szóalakban nem is szorul további elemzésre. Csak a tanyának, illetve szállásnak, mint telephelynek az értelmezésében homályosodott el ez az éles különbség azáltal, hogy bizonyos látszatok alapján a tanyát olykor települési helynek értelmezik. Pedig erre, sem maga a tanya vagy a szállás szó, sem különösen a tanyázásnak, illetve a szállásnak az értelme semmiféle okot nem ad. Ilyen értelmet csak a szó eredeti jelentésével szemben kaphatna a tanya, az esetben, ha maga a valóság így változott volna meg. Azonban látni fogjuk, hogy általában véve a valóság sem változott meg így.

Ha tehát a szó eredeti és ma is érvényes jelentése szerint keressük a tanya értelmét, hogy ezzel mintegy legáltalánosabb, laikus tanyafogalmat kapjunk kézbe, akkor a tanyának három ismérvét állapíthatjuk meg: 1. magános telep, olyan épület, vagy épületcsoport, amely kívül esik a városok, vagy falvak zárt tömbjén, 2. mezőgazdasági, illetve általánosabban őstermelői célt szolgál, tehát vagy állattartásnak, vagy földművelésnek, vagy erdőgazdaságnak, vagy halászatnak a színhelye, 3. az illető termelésben foglal-

kozónak a tartózkodási helye, vagy rövidebb, vagy hosszabb időre, de semmiesetre sem egyszerűen a letelepülési helye.

Ez a szójelentés, mint legáltalánosabb tanyafogalom elég ahhoz, hogy a különböző tanyajelenségeket, mint a kérdéses tényállást, műiden különlegesebb fogalmazás előítélete nélkül számba vegyük és köztük bizonyos rendet állapítsunk meg.

Különféle tanyák. A tanyáknak nevezhető telepek gazdag változatai között a legfelületesebb szemlélet is jelentékeny különbségeket állapíthat meg. A legegyszerűbb hegyi kecskeóltól, vagy réti szénapajtától a jól berendezett gazdaudvarig vagy éppen a majoroknak szinte falunagyságú telepéig valóságos skálája van a tanyáknak, s a két szélső forma közt csaknem megszámlálhatatlan az átmeneti fokozat.

A tanyának legegyszerűbb megjelenési formájául vehetnénk a lakatlan határbeli termelési tartozékokat, a szénapajtát, dohánypajtát, szerszámkunyhót és az időnként használt ólakat és istállókat, ha egyáltalán tanyának nevezhetnénk az olyan magános épületeket, amelyek emberi tartózkodásra nem szolgálnak. Mivel azonban ezek esetében a tanya szójelentésének egyik fontos ismérve hiányzik, az ilyeneket nem tekinthetjük tanyáknak. Magánosán állanak a határban, minden esetben valamilyen őstermelői célt szolgálnak, azon*ba.i*\ teljesen lakatlanok, illetve ideiglenes tartózkodásra sem használják gazdáik, tehát tanyaszerű magános gazdasági épületek, de *még nem tanyák.* Lehet belőlük tanya, sok esetben lesz is, azonban jellemzett! állapotukban még nem tanyák.

Ilyen, tanyának még nem tekinthető, magános gazdasági épület nemcsak az Alföldön, vagy Magyarországon, hanem világszerte mindenütt található. Ilyenek a falvakhoz közeleső legelők óljai és istállói, ahová éjszakára zárják az állatokat, a rétek szénapajtái, a kertek raktárépületei és szerszámkunyhói, a dohánypajták, a legelök fejőházikói és ezerféle egyéb őstermelői célt szolgáló, de tökéletesen lakatlan magános épületek.

Tanyák ellenben az olyan magános gazdasági épületek, amelyek legalább egyidőre emberi tanyázóhelyül is szolgálnak, tehát tűzhely és fekvőhely is van bennük. Gyakran ezek is éppoly kezdetlegesek, mint a puszta gazdasági épületek, azonban tanyává avatja őket az, hogy emberi tartózkodásra is szolgálnak. Ezek tehát a leg-

egyszerűbb tanyák, úgy lehetne mondani, hogy *tanyázó helyek.* Valamilyen őstermelő munka szükséglete teremti meg ezeket, s ennek megfelelően tartózkodnak benne hosszabb-rövidebb időre, az illető termelésben foglalkozók. A fontosabb szerepük a termelés szolgálata, azonban a munka szükségéhez képest emberi szállásul is szolgálnak. Mivel azonban csak szükségszerűen, a munkához képest tanyáznak itt, megtelepült lakója nincsen az] ilyen tanyának. Aki időnként benne tartózkodik, az valamely falunak, vagy városnak a lakója, s ott van állandó lakóháza és igazi otthona.

Ilyenfajta tanyák is föllelhetők világszerte mindenütt, egy-egy vidék azonban gazdagabb ilyen tanyákban. Pásztoroknak, akár hegyi, akár lapályi legelőn mindenütt vannak ilyen tanyái, ahol a jószágot itatják és pihentetik, akkor is, ha mindennap hazatérnek; halászoknak is mindenütt a vizek mentén vannak tanyái, ahol a halászatnak megfelelően napokig tartózkodnak. De a kertekben is mindenütt van ilyenfajta tanya, szőlőskertekben pincével együtt, ahol a szerszámokat tartják, a munka szüneteiben pihennek, étkeznek, s olykor fontosabb munkák idején napokig, esetleg hetekig kinn is alszanak. Az ilyenfajta hazai tanyák csak abban különlegesek, hogy jellegzetesen hagyományos formái alakultak ki és sokban különleges társadalmi-gazdasági helyzet alakította ki őket. így a magyar pásztortanyának különleges alakja a tüzelős 61, az olyan pusztai jószágistálló, amelyben az állatoktól elválasztatlanul tanyázik a pásztor, s benn az istálló terében tüzel alkalomadtán. A kertésztanyáknak különleges hazai formája a dinnye- és zöldségkertészek sajátságos földkunyhója, amelyben egész nyáron át él a kertészcsalád, amíg csak be nem takarítják a termést. Másik jellegzetes hazai kertésztanya a sokféle szőlőstanya. Ezeknek egyik alakja a tehetősebb gazdák pincés szőlőbeli tanyája, amely vasárnapi szórakozóhely is, másik formája a kapások kunyhója, amelyben a szőlőmunkás olykor családostul, olykor családja nélkül a munka egész ideje alatt kinn tanyázik.

A tanyák következő fejlettebb formája *a lakott tanya.* Ezekben nemcsak egy-egy különleges munka rövidebb idejére, hanem tavasz- , tói őszig, vagy éppen egész éven át laknak, ennek megfelelően a lakás berendezései is fejlettebbek: valóságos háztartás települ falai közé, s nemcsak maguk a megfelelő munkában foglalkozók, hanem egész családjuk is kinn tanyázik. Mindamellett ezek a tanyák sem

valósítanak meg teljes letelepülést. A tanyán tartózkodóknak valamely városban, vagy faluban van az állandó lakásuk és otthonuk, s vagy az évszak vagy munkaképességük letelte után ide térnek haza, s igazi telephelyüknek minden esetben az a városi, vagy falusi lakás számít.

Ez a tanyatípus már jellegzetesen a magyar Alföldnek a tanyája, bár szórványosan más vidékeken is megtalálható. Olyan tömegben és olyan rendszerben azonban, mint nálunk, sehol, így idesorolhatók azok az alpesi tejgazdaságok, amelyek a nyári legeltetés idejére *q(* havasi legelőkre települnek fel, s ilyenkor az egész család felköltözik a hegyekbe és a tejet is itt dolgozzák föl. De ilyenek a Kárpátok hegyi tanyái közül is azok, amelyek csak a nyári legeltetés ideje alatt lakottak. Ismeretes ilyen tanyatípus a Kaukázusban is, ahol egész falvak költöznek így föl nyárára a hegyekbe. A kerti termeléssel kapcsolatban alakultak ki ilyen tanyák Olaszország némely vidékén, Egyiptomban a Nílus deltája környékén, s Oroszországban Észak-Krimeában. Ezeken a helyeken a falutól-várostól távolabbeső kertekben építettek tartósabb és nagyobbszabású tanyákat, s a termelés évszakában az egész család kiköltözik ide és gyakran otthonosan berendezkedve lakik néhány hónapon keresztül.

Az ilyenfajta tanyák igazi hazája azonban a Magyar Alföld. Itt rendkívül nagy számban vannak ilyen tanyák, s egy sajátságos települési rendszernek képezik egyik összetevőjét. Abban is különleges az Alföld helyzete, hogy ennek a tanyatípusnak mindkét változata föllelhető itt, még pedig ugyanannak a települési rendszernek a keretében, így nagy számmal vannak az Alföldön csak nyáron lakott tanyák, s még nagyobb számmal olyanok, amelyek egész éven át lakottak és mégsem állandó települési helyek. Az előbbire példa a kuntanya, ott ahol még télire hazaköltöznek a tanyaiak és azok a nagyobb szölőstanyák, amelyekbe nyárára kiköltözik egész családjával a gazda. Az utóbbi, tehát állandóan lakott tanyatípusnak a képviselői pedig az alföldszerte föllelhető kis- és nagygazda-tanyák. A kisgazda-tanya az alföldi tanyák szabályszerű alakja, jellemzője, hogy egész éven át kinn lakik családjával együtt a munkaképes fiatal gazda, úgy-ahogy berendezett háztartása is van kinn, azonban igazi otthona benn a városban van, ahova öregségére be is költözik. A nagygazda-tanya a cselédet tartó nagyobb gazdák tanyatípusa. A tanya gazdája állandóan a városban lakik, viszont a tanyán állan-

dóan kinn van a tanyai cseléd, s a gazda családtagjaival együtt csak alkalomszerűen jár ki a tanyára, s néhány napnál többetj egyszer-egyszer nem is tölt kinn.

Ha a tanya értelmét a magyar szójelentés eredeti fogalmazásában vesszük, úgy másfajta tanya már nem is lehetséges. Olyan tanya tehát, amely állandó letelepedést valósít meg, nem is tekinthető szójelentésünk szerint tanyának. Mivel azonban más népek az állandó és örökös lakással együttjáró magános őstermelő települést nevezik a maguk nyelvén tanyának, illetve a mi tanya elnevezésünk újabban egyértelmű lett más népek szórványtelepülést jelentő megfelelő szavával, tanyának mondjuk ma már mi is az állandó letelepüléssel járó magános mezei házakat. Tehát tanyának nevezzük a világszerte elterjedt szórványtelepüléseket, farmokat is és tanyának nevezzük az Alföld magános pusztai házait éppúgy, mint a Kárpátok hegyi szórványtelepüléseit, így tehát a szójelentés adta fogalom úgy tágul ki, hogy mindenfajta emberi kinntartózkodás, így az állandó és megtelepült ottlakás is tanyává avat egy-egy magános őstermelő telepet.

Eképen azonban a tanyáknak egy újabb, az eddigiektől gyökerében különböző típusával kerültünk szembe. Ezeket a tanyákat már nem is nevezhetjük egyszerűen tanyáknak, hanem sokkal inkább *tanyaházaknak.* Mert az ilyen tanya ugyanannyi, mint egy ház a faluból, csak kiemelve a zárt sorból és a termőföldre ültetve át. Tehát állandó és örökös otthon, teljes háztartás, szóval állandó letelepülés. S az ilyen tanyához már nem tartozik egy városi, vagy falusi ház, amely otthonul szolgálna, hanem maga a tanya a ház, egymagában a teljes települési egység.

Ha egyáltalán tanyáknak nevezzük az ilyen telepeket, akkor ilyen tanyákkal szerte a világon mindenütt találkozunk, s legkevésbé éppen az Alföldön. Mert ilyen tanya-, illetve szórványtelepülések az ősrégi megtelepülésekből éppen úgy, mint az újabbkori telepítések, illetve települések révén szinte mindenütt keletkeztek. Ősrégi szórványtelepülések vannak a brit szigeteken, az Alpokban, a Skandináv félszigeten, a Balkánon, Európa nyugati alföldjéül. Az újabb települések, illetve telepítések meg éppenséggel ilyen tanyákat eredményeztek, így a holland és belga tengerparton, az olasz mocsarak helyén, Dél-Afrikában, Ausztráliában, Dél- és Észak-Amerikában és Japánban, valamint Szibériában egyaránt. Mindezeken a

vidékeken általános szabály az ilyen szórványtelepülés, mezőgazdasági telepek csak kivételesen létesültek e helyeken zárt települési formákban.

Ezzel szemben Magyarországon csak kivételképen vannak ilyen szórványok, kivéve a Kárpátokat és a bihari hegységet, ahol is mindenütt hegyi tanyák találhatók. Az Alföldön ellenben a falvak, városok és másfajta tanyák között csak elszórtan és itt-ott szigetekben lelhetők ily tanyaházak.

Ha a tanya szójelentésen alapuló fogalmát a végsőkig kiterjesztjük, úgy még egy további tanyatípusról beszélhetünk, nevezetesen a majorokról. A birtokos gyakran tanyának nevezi majorját, sőt olykor a közönséges szóhasználat és a térképek is így jelölik. Nem nehéz ebben a szójárásban a tanyának eredeti értelmét fölfedezni. A szó eredsti értelme szerűit a tanya a városban lakónak mezei gazdasága és nyári tanyázóhelye. Pontosan ez a major is. A városban lakó birtokosnak a mezei gazdasága és nyaraló lakóhelye, mivel a legtöbb esetben városi háza, illetve otthona van egy-egy major birtokosának. Erről az oldalról tehát a szó eredeti jelentése szerint is valóban tanya az ilyen major, azonban mindenesetre rendkívüli tanya, már csak a nagysága miatt is. A másik oldalról, nevezetesen a majorban lakó cselédség szempontjából viszont, sem szükség szerint lakott, sem állandóan megtelepült tanyának nem tekinthető. Nem pedig azért, mert akár születésétől haláláig itt lakik a cselédség — szóval itt települt meg — akár munkaképessége után faluba költözik nyugalmi idejére — szóval csak eredeti tanyai módon tartózkodott kinn — mindenképpen nem tanyai magánosságban élt a majorbeli lakása idején, hanem egy különös nagyobb közösségnek volt a tagja. Éppen ezért, a tanyának akármilyen értelmét tartjuk is szem előtt, a major mindenképen kiütköző valami. Ha tanya, rendkívüli tanya, ha szórvány tanyaház, akkor is kivételes szórvány.

A *tanyák végeredményben kétfélék.* Ha a tanyák különféle változatai közül leszámítjuk a lakatlan gazdasági épületeket, mint amelyek még nem tanyák, s a majorokat, mint amelyek már nem tanyák, úgy még mindig két egymástól gyökeresen eltérő tanyatípus áll előttünk.

Az egyik típus elsősorban termelési célt szolgál, s a benne való emberi tartózkodás ennek alárendeltje. Tehát csak a termelés szükségleteihez képest tartózkodik kinn a földművelő és akkor sem otthonosan, hanem tanyázásszerűen: nem állandóan és nem teljesen. Még ha egész évben lakott is az ilyen tanya, lakója akkor sem a tanyán van otthon, hanem benn a városban, vagy a faluban, s öregségére ide tér vissza. A különbség csak annyi, hogy az időszakosan lakott tanyán egy évszakra terjed a tanyai kinntartózkodás, az aU landóan lakott tanyán pedig egy életszakra, a munkaképesség idejére. Mindezek miatt az ilyenfajta tanya sohasem teljes települési egység önmagában, hanem szervesen hozzátartozik egy-egy város, vagy falu belterületéhez, s avval együtt képez egy települési-társadalmi egységet. Tehát egy városnak, vagy egy falunak a külső mezőgazdasági telepe.

A másik típus az állandó letelepülés révén teljes életegység. A mezőgazdasági termelés szükségletéhez képest keletkezett, azonban nemcsak termelési telep, hanem egyenrangúan lakóhely is. Teljes és állandó lakóhely és a benne lakónak egyetlen és kizárólagos otthona. Éppen ezért nem is függ össze szervesen sem várossal, sem faluval, hanem önállóan alkot egy települési egységet. S ha a közlekedés és a társadalmi összefüggések szükségszerű kapcsolatai révén szerveződik is más települési egységekkel, sohasem egy-egy várossal vagy faluval, hanem más hasonló tanyai egységekkel, s ilyenformán nem városnak, vagy falunak válik külső telepévé, hanem más tanyákkal együtt képez egy összefüggő szórványtelepülést.

Ez az eltérés lényegbevágó. Annyira, hogy mindkét fajta tanyát lehetetlen is egyformán tanyának nevezni. Eredetileg nem is foglalta össze ezeket egy elnevezés. A magyar nyelv tanya szava csak a félig meddig lakott gazdasági telepekre volt érvényes, azoknak a népeknek a megfelelő szava pedig, amelyeknek területén a szórványtelepülés volt honos, csak a szórványtelepülésre vonatkozott. Amikor azonban magyar területen szórványok is keletkeztek, azokat is tanyáknak neveztük, hasonlóképen tanyáknak tudjuk csak nevezni az idegen népek szórványait is, így a magyar tanya szó átment a szórványokra is. Hasonlóképen más népek megfelelő szava. Nekik a szórványt jelentette eredetileg a megfelelő szó, amikor azonban félig-meddig lakott gazdasági telepeik keletkeztek, vagy amikor a mi tanyáinkat akarják meg-

nevezni, ugyanezt a szót használják, így szavuk a szórványokról átment a külső gazdasági telepekre is.

Az elnevezés zavara érthető következménye a sajátságos történeti fejlődésnek. Ennek azonban nem lehet az a következménye, hogy a tények módszeres vizsgálatát megzavarja és tévedésbe vigye a tanya fogalmának a meghatározását. Éppen ezért szigorúan szem előtt kell tartanunk a tényállás kettősségét, s az elnevezés azonossága ellenére sem téveszteni szem elől. Ha tehát kiindulásunknak megfelelően a tanya szót használjuk mindkét forma jelzésére, akkor világosan ki kell tüntetnünk, hogy egyik ilyenfajta tanya, a másik meg amolyan. Mivel a magyar tanya szó eredetileg csak a külső és nem örökösen lakott gazdasági telepet jelentette, ma sem érthetünk alatta mást, ha minden jelző nélkül mondjuk ki, vagy írjuk le, mint ezt a tanyaformát. Annál is inkább, mert a magyar tanyáknak a legnagyobb része ma is ilyen értelemben ' tanya. Ha a másik típust is tanyának nevezzük, — meg kell tennünk, mert általánosan használható más szavunk nincsen rá — akkor minden esetben valamilyen megkülönböztető jelzőre van szükség, tehát vagy tanyaháznak, vagy szórványtanyának, vagy lakótanyának kell neveznünk. Ha csak magyar vonatkozásban szólunk a tanyákról, az is elegendő megkülönböztetés, ha eredeti tanyáinkat alföldi tanyáknak, s szórványainkat hegyi tanyáknak nevezzük.

A magyar tanyákról szólván, a szójelentés eredeti értelmében vett tanya a tárgyunk elsősorban. Nemcsak azért, mert a magyar tanyák legnagyobb része ilyenfajta, hanem azért is mert ez a települési-társadalmi forma lényege szerint csaknem tökéletesen ismeretlen, s amennyiben ismeretes, úgy legtöbbször nagymértékben félreismert. A magyar szórványtanyákról és azok típusairól, szintúgy a majorokról csak a helyes arány szemléltetése végett szólunk, egyáltalán a szórványtanyákról pedig csak a szükséges összehasonlítás mértékéhez képest.

KÍSÉRLETEK A TANYA MEGFOGALMAZÁSÁRA

Szórványtelepülés. Mindenekelőtt a településföldrajz számára kínálkozik módszeresebb vizsgálat anyagául a tanya, hiszen első-

sorban mint települési forma tűnik szembe. Minden más szempontú vizsgálódás is először mint szétszórt települést ismeri föl a tanyákat s azután ennek megfelelően állapítja meg a maga szempontjából jellemző jegyeit. Éppen ezért rendkívül fontos a földrajzi fogalmazás, azon túlmenően, hogy mint táji jelenséget hogyan fogalmazzuk meg.

Már korán történt is kísérlet a magyar tanyák földrajzi meghatározásra, szinte egyidőben a „tanyakérdés“ fölmerülésével. Simkó Gyula volt az első, aki földrajzi szempontból vizsgálta a magyar tanyákat, illetve egyik különleges típusát, a nyíregyházi bokortanyákat. Azóta többen is foglalkoztak geográfusaink közül a tanyákkal, köztük a legelmélyedőbben és a legmodernebb módszerrel Mendöl Tibor, sőt néhányan a külföldiek közül is, elsősorban K. Schünemann.

A településföldrajz szemlélete eleve táji. A településeket az ember és a táj viszonyának a jellegzetes formájaként szemléli, tehát minden esetben táji formáknak fogja fel az emberi településeket. Azt vizsgálja, hogy a táj milyen lehetőségeit és kereteit adja az emberi megtelepülésnek, s hogy másfelől az ember kultúrmunkája hogyan alakítja a tájat. Ezzel a szemlélettel a különböző népi hagyományok, gazdasági erők és társadalmi összefüggések csak akkor nyernek jelentőséget, ha hatásuk szemmel látható táji formákban is megnyilatkozik. S miután a mezőgazdasági települések általában véve két nagy táji formában jelentkeznek, vagy mint tömör, zárt falutelepek, vagy mint szórványos, nyílt települések, a földrajzi szemlélet eleve ennek a két települési formának a föltevésével vizsgál minden agrártelepülést. További föltevése az ilyen szempontú kutatásnak az is, hogy műiden agrártelepülést teljes telepnek tekint, tehát föltételezi, hogy a lakás helyével vagy egybeesik, vagy legalább is közvetlenül mellette van, a termelés helye is. Éppen ezért egy-egy településnek az összetartozását és a határait pusztán a lakottság alapján állapítja meg. A lakóhelynek a megállapításában pedig éppúgy, mint egyéb ítéleteiben csak a szembeötlő, s táji formákat alakító jegyekre van tekintettel, tehát a lakóhelyiség, tűzhely és az állandó jelenlét alapján már lakóhelyet állapít meg.

Az így beállított földrajzi szemlélet szükségszerűen csak egyféleképen láthatja a tanyákat. Úgy találja, hogy a magyar tanyák

szórványtelepülések, hiszen legnagyobbrészt állandóan lakottak, s bár a közelükbe eső városokkal vagy falvakkal egy közigazgatási egységet képeznek, mégis külön települési egységek, mert a városok és falvak tömör telepeivel szemben egy-egy szórványtelepülésű tájegységet alkotnak. S mivel a földrajzi irodalomban, a szórványtelepüléseknek kiművelt fogalma és típusai vannak a nyugati országok szórványainak a vizsgálata alapján, a hazai földrajzi kutatások rendre ráismerni vélnek tanyáink közt ezekre az ismert formákra, így Simkó úgy találta, hogy Nyíregyháza bokortanyái a csoportos települési formának a képviselői, Mendöl pedig a szarvasi tanyákat a soros település megtestesítőjeként határozta meg. A se nem csoportos, se nem soros tanyákat pedig általában magános szórványként határozza meg minden geográfus. Természetesen részletes vizsgálat során észlel bizonyos különösséget tanyáinkon a földrajzi szemlélet is, azonban ezeket csak úgy veszi számításba, mint egy általános érvényű településformának az egyéni színeződését.

Ha a történeti fejlődést vizsgálja a földrajzi szemlélet, akkor is egyértelmű eredményre jut. A magyar alföldi tanyák újabb formáját képviselik az Alföld települési-táji képének, s egy nemrég végbement gyökeres tájalakulásnak az eredményei. Ügy vélik, hogy a török hódoltságig az Alföld egészében sűrű aprófalvas táj volt, s csak azután, hogy ezek elpusztultak, alakult ki a tanyarendszer, mint egy egészen újfajta településforma. Ezzel párhuzamba állítják a magyar tanyák kialakulását az ismert újkori településekkel, ahol az elpusztult, vagy erdőirtott területeken szintén szórványokba települt a népesség.

Tanyáink ilyen értelmű fogalmazása kifogástalan következtetés eredménye. A földrajzi szemlélet ismert tételeit kifogástalan következtetéssel alkalmazzák azok a geográfusok, akik a jellemzett módon ítélik meg a tanyákat. Általában véve helyesek a földrajzi szemlélet kategóriái, hibátlan az alkalmazás logikai művelete, csak éppen a tények megítélése helytelen. Helytelen pedig azért, mert a magyar tanyák nagy része bárha állandóan lakott is, nem teljes telephely, nem lakás és munkahely együttesen. Főképen munkahely, ahol a munka szükségletéhez képest kinn tartózkodik a termelő és családja, azonban az otthonát képviselő lakása általában véve nem a tanya, hanem az a városi ház, amely a tanyán tartózkodó családjának a birtokában van, s minden lehető alkalommal oda járnak haza a

tanyaiak. Éppen ezért a tanya nem önálló településforma, bárba önálló tájegységnek tekinthető is, hanem a várossal, vagy faluval együtt képez egy szorosan összeszerveződött települési egységet, amely egység ilyképen több tájegységből tevődik össze. Ha pedig ez a tényállás, akkor rendre megdől az egész ráépített földrajzi fogalmazás. Tehát a tanya nem szórványtelepülés, se nem szétszórt, se nem szoros, se nem csoportos, hanem egy-egy tömör településnek a kiegészítő része. A földrajz nyelvén talán úgy lehetne nevezni., hogy tartozéktelepülés. Abba a kategóriába tartozik tehát, amelyet a földrajzi fogalmazás is ismer, mint egy-egy település életterébe tartozó gazdasági telepet. Csahogy ilyen tartozéktelepet általában lakatlan formában ismer a településföldrajz, mint például a hegyi legeitetőhelyeket és istállókat, vagy a falvak, városok határában levő bánya- és ipartelepeket. A magyar tanyák esetében az a megtévesztő, hogy ezek a gazdasági telepek lakottak, tehát úgy tetszik, hogy éppen ezért állandó és teljes lakótelepek is egyúttal. Csak a társadalmi-gazdasági összefüggések ismeretében derül ki, hogy az állandó lakottság ellenére nem állandó lakótelepek, mert hiszen a tanyán láthatóknak a megtelepülést jelentő lakóhelye benn a városban van.

Éppen így helytelen a történeti fejlődés közkeletű földrajzi fogalmazása is. Az igaz, hogy az alföldi táj nagy vonalaiban gyökeresen átalakult, még pedig aprófalvas tájból tanyás településüvé. Azonban az már nem áll, hogy a mai tanyás település egy újfajta településforma, amely egy máselvü település romjain keletkezett. A központi állandóbb lakótelepből és a határabeli időszakosan lakott gazdasági telepekből összetevődő, összetett települési forma éppen nem újság a magyar Alföldön, mert teljesen ilyen rendszerű volt a1 nomád szállásrendszer is és az Alföld nem elhanyagolható részén a középkori falvas fejlődés ideje alatt is megmaradt. És ez a településforma terjedt ki az elpusztult falvak határára is, nem pedig valami újfajta szórvány keletkezett a tömör települések helyén.

A földrajzi fogalmazás eltévedését érthetővé teszi az a körülmény, hogy a tanyáknak és egy-egy falunak vagy városnak jellegzetes gazdasági-társadalmi és települési egybeszerveződése nem testesül meg szembeötlően meglátszó táji formákban. A tájra irányított szemmel nézve a tanya is olyannak tetszik, műit általában a szórványtelepek: magában áll a táj egy-egy pontján, emberek dolgoznak

körülötte, az állandó lakásnak a berendezései is megtalálhatók benne, s nagy területen egymásután ilyen telepek helyezkednek el. A táj alakzataiban kiütköző különlegessége csak annyi a magyar tanyáknak, hogy sajátságos sugaras útrendszer köti össze a várossal, vagy a faluval, s ezen a város-vidéki forgalmat messze meghaladó sűrűségű közlekedés folyik. Ezt azonban úgy is föl lehet fogni, mint e magyar szórványtelepülésnek a különleges sajátságát. Ha azonban ismerjük tanyáink különleges összetartozását falujával, vagy városával, nyomban más értelmet kap az útrendszer és a közlekedés e különössége. A magyar tanyák sajátságos útrendszere nem azért ilyen, mert különleges szórványtelepülésről van szó, hanem azért, mert nem szórványtelepülés. Szórványoknak egymás közt az egyes telepek közt is van összeköttetése, viszont a várossal, csak egy-egy fővonal kapcsolja össze. Ezzel szemben tanyáinknak egymással nincs összeköttetése, ellenben van minden tanyának külön a várossal azokon a sugarasan futó utakon, amelyek oly kiütközők a magyar Alföld térképén. De ha egyszer már értjük az összefüggést, más különös tájalakzatok is észrevehetőkké válnak, így mindenekelőtt, hogy a tanyák épületalakja nem a megszokott házforma. Sem az alföldi falvak házformáival, sem bármiféle szórvány házformájával nem egyezik. Óriási túlsúlyban van minden tanyán a gazdasági épület, csaknem kivétel nélkül minden tanyában egyetlen szoba van, s az épület kiképzése szokatlanul egyszerű és az udvarok nincsenek bekerítve. Tehát egészben véve nem olyanok, mint az alföldi parasztság kultúrszintjének megfelelő lakóházak. Ha ezeket a tanyákat, mint szórványtelepülésű lakóházakat tekintenénk, a tanyai népesség érthetetlenül alacsony kultúrszintjét kellene megállapítani. Olyan kultúrát kellene feltételezni, amely nem ismeri a téglát, mint építőanyagot, nem ismeri a házvég díszítését és nincsenek sem ünnepi ruhái, sem díszesebb bútorai. Holott mindezekkel a joggal hiányolható javakkal rendelkezik a tanyai népesség is, csakhogy mindezeket a városban tartja, vagy ott él velük.

Helyes földrajzi fogalmazás szerint tehát *nem szórvanyielepek* a magyar tanyák, hanem várossal vagy faluval összetartozó *tartozéktelepülések,* s ilyen minőségüket nemcsak földrajzi szemlélet számára észrevehetetlen gazdasági-társadalmi összefüggés alapján lehet megállapítani, hanem erre utal tájuk arculatában kiütköző számos különleges vonásuk is.

Külterület. Első pillanatra meglepőnek tetszhet, hogy a magyar tanyák általában nem képeznek önálló közigazgatási egységeket. Minden tanyavidék valamely városnak, vagy falunak a határába tartozik, s azzal alkot egy közigazgatási egységet. Tehát ahelyett, hogy önálló tanyaközségeink lennének, vannak törvényhatósági jogú városoknak, megyei városoknak és községeknek a határába eső tanyáink. Szóval tanyaközségeink helyett községi és városi tanyáink.

E különös igazgatási-jogi egység a történeti múltnak a hagyománya. Amikor még pusztaság volt alföldi városainknak és falvainknak a határa, természetesen igazgatásilag is az illető városhoz vagy faluhoz tartozott ez a puszta és gazdaságilag is a helység lakói használták, ha egyáltalán használták, így maradt később is, amikor a tanyák megépültek. A város vagy a község igazgatási szervei működtek és működnek ma is a tanyákon, a tanyaiak bejárnak ilyen ügyekben a városba, illetve községbe, vagy úgy, hogy egyes szerveket kitelepít a tanyák közé a központi igazgatás.

Ebben a fejlődésben nem volt semmi tudatosság és semmi jogi megfontolás, egyszerűen maga az adott helyzet alakította így ki. Ez a helyzet pedig az volt és nagyjában ma is az, hogy a tanyák annyira egy társadalmi egységet képeznek a belsőséggel, hogy a bentről való központi igazgatás, szóval a jogi egység semmiféle különleges hátránnyal nem jár.

Közigazgatási jogunk csak; újabban foglalkozik ezzel a különös jogi helyzettel, s csak újabban igyekszik megfogalmazni jogi szempontból a tanyákat, E fogalmazás szerint a tanyák a község belsőségével egy-egy osztatlan jogi egységet, szóval közös jogterületet képeznek. Jogilag tehát a város egész területe, a tanyák éppúgy, mint a falu vagy a város, ugyanazon jog alá tartoznak, szóval semmi különbség nincs a kétfajta községterület között. Az ilyen felfogásnak semmiféle elméleti meggondolás nem állja útját, hiszen jogi szemlélet számára bármilyen különböző elemekből összetevődő terület szerepelhet hatásköri egységként. Jogpolitikai törekvések természetesen szólhatnak az egység ellen, ilyen hangok a tanyákkal kapcsolatban is hangzottak és hangzanak el, ameddig azonban az ilyen vegyes terület jogi egysége gyakorlatilag nagyobb akadályok nélkül fenntartható, sőt valamilyen előnnyel is jár, az ilyenfajta törekvések öem sok sikerrel kecsegtetnek. Tanyáink esetében pedig igen jól fenntartható az egység, hiszen nem különböző társadalmi egységek

kényszerűlnek itt erővel fenntartott közös jogi keretbe, hanem egy egységes társadalmi-gazdasági test él egy azon jog határai között.

Mivel azonban a jogi tények szempontjából különbség van a jogi szervekkel egybe eső hely és az ugyanazon hatáskörbe eső terület távolabbi része között, nem hatásköri szempontból, hanem a jogi szervek működésének a gyakorlata szempontjából, bizonyos különbségtétel indokolt a két terület között. Ezt a különbséget teszi meg a magyar közigazgatási jog, amikor a tömör település területét jogi szempontból *belterületnek* nevezi, a tanyákat viszont *külterületnek.* A különbségtételnek a fontosabb jogszabályok és a jogi szervek szempontjából általában nincs jelentősége, mindössze néhány közrendészeti szabály, az eljáró szervek tekintetében pedig a kézbesítő és a karhatalmi szervek különböznek a bel- és külterület között.

A jogi fogalmazás tehát külterületnek nevezi a tanyákat. Mivel a belterület és a külterület megkülönböztetése nem bontja meg a községi terület jogi egységét, jogi szempontból érvényesül a tanyáknak a várossal, illetve faluval való szerves egysége. Ezen a helyes jogszemléleten egyelőre mit sem változtat az, hogy vannak igazgatás politikai törekvések, amelyek legnagyobbrészt a tanyák helytelen megítélése alapján külön jogterületet szeretnének alakítani a tanyákból. Mi sem bizonyítja jobban a mai egységes jogi szemlélet helyességét, mint az, hogy az ilyen törekvések eddig csaknem mindenütt megbuktak az érdekeltek ellenállásán.

Külterületi lakott hely. A népszámlálási statisztika elsősorban az embert vizsgálja és az embercsoportok elhelyezkedése szerint a néptömörülés viszonyait kutatja. A statisztikai demográfia tehát lakott helyeket állapít meg, mert a népesség számbavételét és tömörülési viszonyait csak a lakás alapján tudja jellemezni. Legalább is a tízéves népszámlálási statisztika. Különleges és részletekbe menő alkalmi statisztikai-demográfiai felvétel számlálhat ugyan átmeneti tartózkodási helyen és munkahelyen tartózkodó népességet is, azonban ehhez egészen különleges felvételi szervezet, különböző időben megismételt felvételek és különleges felvételi ismérvek szükségesek, így például rendkívül tanulságosak az egy-egy nagyváros különböző részeinek éjjeli és nappali népességéről számot adó fölvételek. Általános statisztikai felvételeink mindenesetre csak a lakás alapján számlálják a népességet, tehát a népesség tömörülé-

sének vizsgálatában csak lakott helyeket vehetnek alapul. S a lakott helyek csoportosításában is nem különlegesen kidolgozott gazdasági és társadalmi egységekhez igazodnak, hanem a legkézenfekvőbb és formailag legpontosabb területi határokhoz, nevezetesen a közigazgatási egységekhez.

Ilyen körülmények között a tanyai statisztika a külterületi lakott helyek népességeként számlálja a tanyai lakosságot. Tehát a tanyán való tartózkodást szükségképpen ottlakásnak tekinti, s ezzel együtt a tanyát föltétlenül lakott helynek, következésképpen a külterületi lakott helyet a belterülettől különálló másik lakott helynek. Ilyen alapon mind a külterületen, mind a belterületen egyforma helyhezkötöttséget, nevezetesen ottlakást tételez föl és csak ilyen értelemben hasonlítható össze a kétféle népesség száma. Ez a föltevés azonban tökéletesen alaptalan. A tanyán található népességet egészen más szálak fűzik lelőhelyéhez, mint a városi, vagy falusi népességet, tehát a külterület és a belterület népességét különbözőképpen kell értékelni. Hogy miképen, arra a statisztikai fölvételek semmi támpontot nem adnak, mert a külterületieknek a várossal való viszonyára nem terjednek ki. Éppenezért a külterületi lakott helyek népességének a statisztikai számai csak arra a kérdésre adnak feleletet, hogy a népszámlálás időpontjában miiyen közigazgatási területegységeken milyen tömegű népesség találtatott. E számok alapján azonban sem ,azt nem lehet megbízhatóan megmondani, hogy a tanyák milyen mértékben lakottak, sem azt, hogy mennyi valójában a tanyai népesség.

Hogy a tanyai népesség mennyi, azért nem áll pontosan a statisztika számaiban, mert a külterület nem egyenlő a tanyák területével, a tanyákon kívül magában foglalja a külterületre eső tömör faluszerű telepeket, gyárakat, bányákat, kertes lakótelepeket, nyaralótelepeket és munkástelepüléseket. Hogy a tanyák milyen mértékben lakottak, erre a kérdésre viszont azért nem felelhet megbízhatóan a népszámlálás, mert az ottartózkodást kizárólagos és teljes lakásnak veszi, holott a tanyák esetében ez távolról sem így van. Éppen ezért a külterületi lakott helyek statisztikája egyszerűen egy adott időpontban való néptömörülési helyzetet jellemez, de semmi többet. Nem arra felel, hogy az emberek, hova és hogyan települtek, hanem csak arra, hogy egy bizonyos időpontban hol voltak találhatók.

Pedig a statisztikai módszernek meg van a lehetősége arra, hogy pontosan kiderítse a tanyák népességi viszonyait. Ehhez azonban jelenleg alkalmazott fölvételi egységei és fölvételi ismérvei távolról sem elegendők. Csak akkor tudná a statisztikai felvétel helyesen és kimerítően jellemezni a tanyákat, ha külön számba venné a tanyákat és külön a tanyai népességet, s mindkettőt nem a közigazgatási egységek szerint, hanem a jól kidolgozható települési-társadalmi egységek szerint csoportosítaná. De még ez sem elegendő magában véve. A fölvételi ismérveknek is sokkal mélyebbre kellene nyúlni, mintsem a tanyán találhatók számával, korával, vallásával és nemzetiségével, az ottlakás föltételezésével, továbbá a tanyáknak az épületanyagával megelégedni. Hogy értékes és hiteles jellemzését adhassa a statisztika a tanyai viszonyoknak, szükséges lenne a tanyákkal kapcsolatban a tanyák lakórészeinek, gazdasági épületei számának és nagyságának, a tanya tulajdonviszonyának, építési idejének és a várostól való távolságának a fölvételére. A tanyai népességgel kapcsolatban pedig föl kellene venni, hogy a tanyán tartózkodó milyen birtokviszony alapján tartózkodik a tanyán, hol született — nemcsak közigazgatásilag, hanem tanyán vagy belterületen — hol járt iskolába, van-e a városban lakása, akár tulajdon, akár örökség, akár más családi kapcsolat révén s mennyi időt tölt a városban. Ugyanezeket föl kellene venni felesége, családtagjai és cselédsége részéről is.

Nyilvánvaló, hogy ilyen tanyai statisztika óriási munkát és költséget igényelne, azonban ez az egyetlen módja annak, hogy jellemző és értékes statisztikánk legyen a tanyai viszonyokról. Mert jelenlegi külterületi adataink annyira korlátozott értékűek, hogy majdnem semmire sem használhatók.

A felvétel fogyatékosságai miatt áll elő az a különös helyzet, hogy a külterületi statisztika néhány adatának a megmagyarázására csak találgatásokra vannak utalva statisztikusaink, így például arra a kérdésre, hogy miért föltűnően magasabb a külterületi népességben a férfiak aránya, miért föltűnően kisebb a 60 éven fölülieké, s miért esik aránytalanul kisebb népesség egy-egy házra a tanyás helységekben, csak bizonytalan valószínűségekkel tudnak felelni statisztikusaink.

A végeredmény tehát, hogy statisztikai módszerrel kimerítően és helyesen lehetne jellemezni a tanyákat, de ehhez különleges

fölvételre van szükség, viszont az eddigi fölvételek annyira korlátozott értékű számokat eredményeztek, hogy ezek a semminél alig mondanak valamivel többet a tanyákról. A tanyáknak külterületi lakott helyként való statisztikai megfogalmazása pedig egyeneseri megtévesztő.

Termelőhelyi mezőgazdasági üzem. A gazdaságtan általában kevesebb érdeklődést mutat a különböző gazdaságszervezeti formák iránt, mint amilyen igyekezettel vizsgálja a gazdasági erők érvényesülésének törvényszerűségeit. Különösen elhanyagolt a gazdasági élet területi szerveződésének a kérdése. Nem csodálatos tehát, ha a tanyáknak a gazdasági szempontú vizsgálata rendkívül szegény. Mindössze kétirányú kísérletről beszélhetünk, kielégítő eredménnyel azonban egyik kezdeményezés sem járt.

A „tanyakérdés“ fölfedezői közt már ott találjuk azokat a gazdaságtechnikai szakembereket, akik a mezőgazdasági termelés szempontjából foglalkoztak a tanyával. Cserháti és Foerster után, mint kezdeményezők után, azóta is foglalkoztak néhányan ilyen szempontból a tanyával, azonban végeredményben nem jutottak többre, mint a két úttörő. Nem pedig azért, mert egy eleve föltett fogalommal közeledtek a tanyához, s reformjavaslataikat legnagyobbrészt abban az irányban tették meg, hogy a tanyai mezőgazdasági üzem igazodjék az általuk alapul vett üzemformához. Ők ugyanis úgy találták, hogy a tanya olyan mezőgazdasági üzem, amely gazdasági épületeivel és a gazda lakásával együtt a termelőterületre települt. Tanyarendszerű gazdálkodásról beszéltek s ezt szembeállították a falurendszerű mezőgazdasági termeléssel. A különbséget pedig abban látták, hogy a falurendszerű gazdálkodásnál a gazdasági épületek, berendezések és a gazda lakása benn a falusi belső telken van, viszont a tanyarendszereinél mindez együtt kinn a termelőterületen található. Tehát a mezőgazdasági üzemek két ismert és közkeletű formáját állították szembe egymással és nem vették észre, hogy a tanyai mezőgazdasági üzem ezek közül egyikhez sem tartozik. Nem pedig azért, mert az a mezőgazdasági üzemforma, amilyennek ők a tanyát vélték, nem a tanyának a gazdaságformája, hanem a szórványtelepülésé. Tehát lényegében a falurendszerű és a szórványrendszerű mezőgazdasági üzemről beszéltek, holott a tanya egy harmadik üzemforma. Ennek

a különleges tanyai gazdaságformának az elemzéséig azonban el sem juthattak, mert mindenképpen szórványrendszerű mezőgazdasági üzemként akarták felfogni a tanyát.

A sajátságos tanyai mezőgazdasági üzem gazdaságelméleti megfogalmazására szerző tett kísérletet, amikor először kísérelte meg a magyar tanya lényegét megfogalmazni. Kiindult abból, hogy a gazdasági struktúra alapvető két szervezetformája a termelésnek és a fogyasztásnak az elemi egysége: a gazdaság, illetve a háztartás, vagy technikai szervezetükben tekintve: a termelő üzem és a háztartási üzem. Ezek az elemi gazdaságszervezeti egységek most már vagy egybe esnek, tehát együttesen termelő-fogyasztó keretek, vagy egymástól elválva differenciálódott termelési és háztartási üzemeket formálnak. Mind az együttesség, mind a differenciálódás térbelileg is végbemegy, tehát az egyes települési-társadalmi csoportok jellemzően tagozódnak együttes termelő-fogyasztó üzemekre, vagy differenciálódott gazdaságokra és háztartásokra, így a kisvárosnak, a falunak és a szórványnak jellemző gazdasági szerveződése a differenciálatlan termelő-fogyasztó üzem, a házigazdaság. Tehát a földmívelő lakó-gazdasági udvara és háza, a kisiparos és kiskereskedő kertes-műhelyes-üzletes háza stb. Viszont a nagyváros, vagy általában a fejlettebb város a szétvált termelőüzemek és háztartások területe. Tehát a különálló tiszta lakások, akár kertek közt, akár bérházakban és az összefüggő telepeket képező termelőüzemek: gyárak, műhelyek, irodák, hivatalok, szórakozóüzemek stb. A nagyvárost ez a szerveződés jellemző zónákra osztja, elválasztván egymástól a lakónegyedeket, a gyárnegyedet, üzleti negyedet stb. Ha pedig nemcsak zárt településből áll egy város, vagy falu, hanem tágas határ is tartozik hozzá, akkor ez a szerveződés a belterület és a külterület viszonyában is jellemző formákat ölt így van város, amely maga csak lakótelep, s tiszta lakó háztartásokból tevődik össze és a termelőüzemek, bányák, gyárak stb. a zárt településen kívül a külterületen helyezkednek el. De elképzelhető és elő is fordul ellenkező rend: a belterület a gyárak, műhelyek, irodák stb. telepe és a lakások a külterület kertjei közt helyezkednek el. Ebben a rendszerben a tanya pontosan a lakóvárosnak felel meg, tehát olyan települési-gazdasági szerkezetnek, amelyben a termelőüzemtől elvált mezőgazda lakások benn a városban vannak, viszont a mezőgazdasági termelőüzemek kinn a határban, mint

tanyák. A tanyáknak, illetve a tanyás városnak tehát, az a lényege a faluval szemben, hogy míg ott differenciálatlan házigazdaságban élnek és termelnek a földművelők, addig a tanyás városban a termelőüzem elvált a lakástói-háztartástól és kikerült a termőföldre. Ez a gazdasági fogalmazás alapjában véve helyes is, és alkalmas arra, hogy a tanyákat lényegük szerint jellemezze, azonban ez a szerveződés ma már nem ilyen éles és szigorú. Volt egy korszaka a magyar tanyáknak, nevezetesen a 18. század vége és a 19. század eleje, amikor valóban ez volt a tanyás városok szervezete. A tanyákon valóban nem lakott senki és nem volt kinn háztartás, hanem csak legények és fogadott cselédek tartózkodtak kinn, akik a városi háztartásba tartoztak, mert innen élelmezték őket, itt mostak rájuk és idejártak haza mindenért. A múlt század közepe óta azonban egyfelől a háztartás is kikerült legnagyobb részben a tanyára, másfelől pedig nemcsak városok határában, hanem falvak határában is épültek tanyák, tehát a háztartás és a gazdaság jellemző szétválása annyira összezavarodott, hogy a mai helyzetet már ezekkel a gazdasági fogalmakkal nem lehet jellemezni. Viszont az sem következett be, hogy a tanyák szórványokká alakultak volna át, tehát most már differenciálatlanul kinn a tanyán lenne az együttes háztartás-gazdaság. Egy közbeeső helyzet alakult ki, olyan nevezetesen, amelyben kinn van ugyan a háztartás legnagyobb része, viszont benn is van egy csökevényes másik háztartás, mindamellett az igazi otthon nem a tanyán, hanem benn a városban van. Tehát egy olyan viszony fejlődött ki a tanya és a város, illetve a falu közt, amelyet már nem lehet tiszta gazdasági fogalmakkal jellemezni. Még akkor sem, ha mind a mostam különleges szervezeti szétválást és összetartozást, mind a várossal való különleges forgalmat a legélesebben meg is határoznánk gazdaságilag, Mert vannak olyan tanyák, amelyek gazdasági szervezetük szerint tiszta szórványgazdaságok, tehát a mezőgazdasági üzem és a háztartás együttesen és teljesen kinn van a termelőterületen, mégis a tanya nem más hasonlókkal szerveződik egy szórványfalu gazda-! sági egységébe, hanem a városhoz, vagy a tömör faluhoz tartozik hozzá, mint annak a külterülete.

A gazdasági fogalmazás kísérletei tehát azzal az eredménynyel jártak, hogy vagy tévesen határozták meg a tanya gazdasági értelmét, vagy olyan holtpontra jutottak, ahol már gazdasági fogal-

makkal nem lehet jellemezni a tanyákat és a városukkal, vagy falujukkal való összefüggésüket.

Nomád néphagyomány. A néprajztudomány volt az első, amely értetően közeledett a tanyákhoz, s kutatásaival helyesen világította meg a tanyák értelmét. Különösen Györffy István volt az, aki számos részletkutatásával és egy összefoglaló tanulmányával eleddig a legkevesebb tévedéssel fogalmazta meg a magyar tanyát.

Az etnográfia a néphagyomány művét látja a tanyákban, s egy történeti folytonosságban élő életforma megtestesülését a nomádság korától kezdve egészen a mai napig, s ezt a hagyományos életformát, mint a nomád, illetve nomád hagyományokat folytató állattartás rendjét fogalmazza meg.

A nomád szállásrendszer eleve kettős, másszóval kétlaki volt. A nomád törzseknek, így a magyarságnak is, még az új hazában is jóidéig, két szállása volt: egy állandóbb téli szállás, s egy időszaki és állandóan mozgó nyári szállás. A téli szállás maga is két zónára oszlott: a belső rész, a kirgizeknél kislak, amit kerítés övezett, s ezen belül voltak a sátrak és földházak, s ezt vette körül az aul, a jószág óljai és karámjai. A nyári szállás pedig könnyen mozdítható sátorból és cserényből állott, s követte a legelő állatot. Ez a kétlakiság nyilvánvalóan a legeltetőgazdaság természetéből is következik, de már abban, hogy a téli szálláson is elkülönült az állatok helye és az emberek sátrai, föltétlenül kényes népi ízlés nyilatkozik meg, mert hasonló kultúrszinten nagyon sok nép együttél az állataival.

A középkorban ezek a téli szállások falvakká ülepedtek, a nagyobbak és székhelyiek meg éppen városokká, azonban a kettős szállásforma, sem a téli szállásokból lett falvak és városok belső szervezetében, sem a nyári szállások formájában nem tűnt el nyomtalanul. Nem, legalább is az Alföldön. A városok és nagyobb falvak, amelyek továbbra is főképen állattartók maradtak a letelepülés és a földműveléssel való megbarátkozás ellenére, jellegzetes aklos szervezetet alakítottak ki, s nyári legeltető szállásaik továbbra is fennmaradtak. Történeti események is segítették a nomád hagyomány fennmaradását, így a tatár pusztítások falvakat tüntettek el és az állattartás kiterjedését segítették elő, a kunok betelepítése pedig felfrissítette az állattartás nomád módszerét, s végül a

török hódoltság pusztává tette az Alföldet és csaknem visszahozta a nomád állattartás korszakát. Mindezek folytán az Alföld újjáépülése úgy történt, hogy csak a nagyobb városok, — legtöbbjük aklos volt, — maradtak fenn és határukban végtelen pusztaság. Ezt a pusztát éppúgy nyári szállásokon tanyázó pásztorok legeltették, mint a honfoglalás korában. Telelésre pedig részben a városok alatti akolkertekbe hajtották a jószágot, részben pedig a pusztán rendeztek be teleltetohelyeket. Amikor pedig a földművelés kezdett kiterjedni, a jószágteleltetőhelyekkel kapcsolatban mezei kerteket létesítettek, ahol a nyári munka idején is tanyáztak. Lassan a városszéli akolkertek mind ilyen mezei kertekké kerültek ki a határba, s ezzel egy jellegzetes szállásrendszer alakult ki. A jószágteleltetöhelyekből, a mezei kertekből és a városalatti akolkertekböl egységesen kialakultak a szállások, most már, mint az egész mezőgazdasági termelés és állattartás központjai. Amikor tovább erősödött a földművelés és huzamosabban is tartózkodtak a szállásokon, tanyáknak kezdték nevezni ezeket, de lényegükben továbbra is megmaradtak ugyanabban a szerepben, mint amikor korábban állattartó szállások voltak. A tanyák azóta való fejlődése a földművelésre való teljes áttérésnek a szükségszerű következménye, azonban ezzel az áttéréssel, nem valami újfajta földművelő szórványtelepülés állott elő, hanem az állattartó szállás alakult át földmű- ! velő tanyává, úgy, hogy jellegét és szerepét épségben megtartotta.

Így látja a néprajzi kutatás a tanyák történeti kialakulását és a mai tanyarendszert akként fogalmazza meg, hogy „egy nomád állattartáson alapuló és felépülő mezőgazdasági rendszernek zökkenés, külső beavatkozás nélküli természetes kialakulása.“

Városrész vagy falurész. Ilyen kísérletek történtek a tanya megfogalmazására. Mindegyik szempontú törekvés adott valamit a tanya jellemzéséhez, vagy legalább is adhat mindegyik módszer, ha helyesen alkalmazzák. Mégis a tanyának megnyugtató fogalmát nem kaptuk kézbe, de még csak lényegének a megvilágításáig sem jutottunk el. Természetesen, hiszen mindegyik módszer, csak a maga szempontjából mondhat valami jellemzőt a tanyáról, de lényegét sommásan fölfedni, éppen szempontjaik sajátszerű korlátozottsága miatt egyik sem képes.

A földrajzi szemlélet a tények helytelen megítélése alapján

szórványtelepülésnek véli a tanyákat. Ha helyesen ítéli meg a tényállást, akkor is csak azt mondhatja, hogy tartozéktelepülés. Arról, hogy e tartozéktelepülés milyen közelebbi viszonyban áll a főtelepüléssel, már nem mondhat többet, mint azt, amit a táj arculatából ki tud olvasni. Ez jellemző, azonban éppen nem kimerítő.

A jogi fogalmazás helyesen fogalmazza külterületnek a tanyákat, azonban a külterület és a belterület viszonyáról már nein mondhat mást, minthogy a kettő együtt egységes jogterület, azonos közigazgatási egység. Ilyen jogi egység mögött azonban a legváltozatosabb társadalmi valóság húzódhat meg, de ezt már jogi szemlélettel lehetetlen tovább firtatni.

A statisztikai szemlélet, mint társadalomvizsgálati módszer kitűnően alkalmas arra, hogy lényegében jellemezze a tanyákat azonban csak akkor, ha nem kritikátlan ismérvekkel közeledik hozzá, hanem a társadalmi valóság ismeretében kidolgozott szempontokkal.

Gazdasági szempontból csak annyi eredményre lehet jutni, hogy a tanya termelőhelyi mezőgazdasági üzem. Már azt, hogy ez a határbeli termelőüzem milyen gazdaságszervezeti viszonyban áll a várossal vagy faluval, de még azt is, hogy maga a tanyai üzem milyen gazdaságformát képvisel, általános érvénnyel nem lehet megmondani. Külön-külön minden tanyának a gazdasági jellegét meg lehet határozni, arra felelni azonban, hogy a tanyák általában hogyan szerveződnek össze városukkal vagy falujokkal, a gazdasági szemlélet képtelen.

A néprajz helyesen írja le a tanyák kifejlődését, de már az egyes fejlődési szak állapotának a megfogalmazására, még kevésbbé a mai erősen átalakult helyzetnek a kimerítő jellemzésére nem képes. Illetve képes arra, hogy leírja a valóságot, de arra már nem, hogy egy érthető nagyobb összefüggés viszonyában meg is fogalmazza.

Nyilvánvaló tehát, hogy a tanyák kimerítő jellemzésére és lényegének a feltárására csak olyan szemlélet képes, amely az összes társadalmi összefüggésekre kiterjed s annak az életegységnek, amelyet a tanyák és városaik, illetve faluik együtt alkotnak, minden szálát külön-külön föl tudja fejteni s az egész összefüggésnek az értelmét sommásan meg is fogalmazni. Ez a szemlélet pedig nem lehet más, műit a társadalomtudományé.

Társadalmi szemlélet előtt a tanya nem más, mint egy társadalmi szerkezetiség, éppenúgy, mint a falu vagy a város. Adott táji lehetőségek, bizonyos jogi feltételek közt, különleges gazdasági erők által, a nomád hagyomány alapján kialakult települési-társadalmi forma. S a lényege ennek a tanyai társadalmi formának, hogy nem egynemű kisebb egység, mint a falu vagy a szórvány vagy a város, hanem egy különnemű kisebb egységekből összetevődő nagyobb társadalmi egységnek az egyik része: városrész vagy falurész. Ám nem a közönséges értelmű falunak vagy városnak az egyik összetevő része, hanem egy várost és vidékét egybefoglaló nagyobb társadalmi egységnek a társadalmi formája.

Ezzel a társadalmi szemlélettel kíséreljük meg a következőkben a magyar tanyák tüzetes vizsgálatát. Először tanyáink kifejlődésének a történetét tekintjük át, hogy a kialakulásukban érvényesülő törvényszerűségeket kihámozzuk, szóval, hogy a tanya szociológiáját fölvázoljuk, azután a tanyák konkrét helyzetét rajzoljuk meg, szóval a magyar tanyák szociográfiáját, végül pedig a tanyák politikai kérdéseire igyekszünk feleletet adni. Arra a kérdésre, hogy mi az értéke a tanyának a faluval és a szórvánnyal szemben, rámutatván a két lehetséges tanyapolitikai törekvésnek: a falvasításnak és a városiasításnak az útjaira.

A MAGYAR TANYARENDSZER KIFEJLŐDÉSE

AZ *AGRÁRTELEPÜLÉSEK* TÉNYEZŐI

A *táj.* A földrajzi viszonyok szinte legalapvetőbb meghatározói az agrártelepüléseknek. Egymagában a táj erői ugyan ritkán szabják meg kizárólagosan a település formáját, azonban úgyis, mint a telep elhelyezkedésének a színhelye, úgyis, mint a termelés növényi és állati életének a talaja, döntő jelentőségű a táj szerepe. Pontosabban szólva, egy-egy agrártelepülésnek a technikai föltételeit adják a földrajzi viszonyok. Tehát vagy többirányú lehetőséget engednek, ebben az esetben más tényezők fogják eldönteni, hogy végeredményben milyen lesz a település, vagy pedig szoros, egylehetőségű szükséghelyzeteket jelentenek, ez esetben minden más tényező kénytelen engedni a földrajzi föltételeknek.

A domborzat tekintetében szembeötlően általános törvényszerűség uralkodik. A magashegyek mezőgazdasági települései szórványos, nyílt telepek, a hegyoldalak, dombok és síkságok települései pedig zárt, tömör falvak. Van számos kivétel is, mint a középitáliai hegyek és az Óriáshegység tömör falvai, vagy ellenkezőleg, a holland és belga tengerpart s a brit szigetek alföldjeinek a szórványai, azonban nagy vonalakban ez a törvényszerűség föltétlenül megállapítható, így van ez a Skandináv hegyekben, az Alpokban, a Kárpátokban és a Balkán hegységeiben, ahol a szórvány az agrártelepülés formája s nagyjában Európa minden síkföldi, vagy dombvidéki táján tömör falutelepülés található, hacsak a vízrajz, vagy egyéb tényezők mást nem alakítottak ki. Ez a törvényszerűség nagyon érthető. Az alföld és a dombvidék többirányú lehetőségét

nyújtja a mezőgazdasági településnek, lehetséges tehát ilyen tájon falu is, meg szórvány is, mivel azonban az európai fejlődésben sok tényező hatott a falutelepülés irányában, ott, ahol ezt a földrajzi viszonyok megengedték, — tehát a síkföld és a dombvidék legnagyobb részén — a falutelepülés vált uralkodóvá. A magashegy viszont szigorúan megszabott technikai helyzet: csak kis egységeknek, tehát szórványoknak a megtelepülésére alkalmas. Még itt is azonban kettős a megtelepülés lehetősége. Vagy igazi szórvány lesz a magashegység települése, vagy csak magános, illetve csoportos tartozéktelepek ülnek a hegyek közé s a lakótelep a völgyben húzódik meg. Meg is található mind a két féle hegyi szórvány az összes magashegységekben, vidékenként külön-külön, vagy éppen egymás mellett a szórványfalu és a völgyi tömör falvakhoz tartozó állattartó hegyi szállás.

A vízrajz viszonyában már nem állapítható meg ilyesféle törvényszerűség. A vizek mindenféle formában általában tág lehetőségét nyújtják a mezőgazdasági településnek, tehát ugyanolyan vízrajzi helyzetben többféle formában jöhet létre település. Mindamellett néhány különösebb vízrajzi helyzet szükségszerűen megszabja a település formáját és fordítva is, bizonyos településformáknak szigorú vízrajzi föltételei vannak.

A folyóvizek és a tavak általában tág lehetőségét engedik a megtelepülésnek. Vízpartokon tömör és szórvány település egyaránt lehetséges. Ha azonban az illető víznek mint víziútnak különösebb közlekedési szerepe is van, a völgyekben mint parti szárazföldi útnak is, az esetben a tömör útmelletti, vagy sorban elhúzódó, de nem szórványtelepülés a szabály. A vízjárások és a lapos, mocsaras vidékek általában településtlenek, azonban a vizek közötti hátak már szükséghelyzetet teremtenek a település számára. Ha nagyobb összefüggő terület a vízmentes hát, azon tömör település is lehetséges és ilyen is van legtöbb helyen, ha ellenben ezek a hátak csak kisebb foltok vagy elhúzódó sávok, akkor ilyen helyeken csak szórványtelepülés lehetséges. A folyók vízjárásainak árvízmentes szintje különösen kedvelt megülési helye az agrártelepüléseknek, de maga az ilyen földrajzi helyzet többféle formát tesz lehetővé. Sokhelyt tömör falvak keletkeznek ilyen helyen, másutt soros nyílt települések, de a Magyar Alföldön például különös nagyságú összetett települések létesültek ilyen fekvésben.

Különös jelentősége van viszont a víznyerés lehetőségének. Gyakori vízforrás, akár természetes forrás, akár kút alakjában, egyformán lehetővé teszi a tömör és a nyílt települést. A másik oldalról azonban a szórványtelepülésnek, vagy akár a magános tartozéktelepeknek elengedhetetlen föltétele az általános vízforrás. Tehát tanyák és szórványok csak ott lehetségesek, ahol mindenütt lehet ivóvizet kapni. Különben a ritka vízforrás tömörré kényszeríti a települést, így gyakran még a hegyi irtványhelyeket is faluba tömöríti egy-egy ritka forráshely.

A talajviszonyoknak szintén nincsen törvényszerűen érvényesülő hatása. Az összefüggő nagykiterjedésű termőtalaj ugyanolyan hatású, mint az alföld, — legtöbbször alföldön is terül el — tág lehetősége a települési formáknak. Ellenben a termőterület kisebb foltjai, jelesül az erdők irtványai, már szoros szükséghelyzetet teremtenek: rajtuk csak szórványtelepülés lehetséges. Hasonlóképpen megszorítják a település lehetőségeit az olyan összefüggő nagyobb talajterületek, amelyek ugyan bizonyos mértékben termők, azonban termőerejük annyira szegényes, hogy nagyobb települések fenntartására nem alkalmasak. Ilyenek a homokos, szikes pusztamezők és a lapos-vizenyős, tőzeges rétségek és a magas fennsíkok kavicsos legelői. Ilyen helyeken nem lehetséges más, mint vagy szórványtelepülés, vagy ritkás tömör telep, nagy határral és azon elszórtan állattartó, szénagyűjtő, vagy tőzegkitermelő tartozéktelepek.

A *mezőgazdasági termelés törvényei.* A mezőgazdasági kultúra termelési lehetőségeit legnagyobbrészt a táj viszonyai határozzák meg, azonban magának az őstermelésnek is van egy külön törvénye, amely a mezőgazdasági településeket alakítja, nevezetesen a termelőhelyhez való kötöttség. A mezőgazdasági termelés a termelőhelyhez köti az őstermelőt, legalább is kis csoportokban, végső sorban azonban gazdaságonként. A növénytermelésnek és az állattenyésztésnek minden ága állandó jelenlétet követel, tehát ilyen termelést nem lehet a termelőhelytől meszetelepülve folytatni. Tehát a mezőgazdasági termelésnek eszerint a saját törvényei szerint való településformája a szórvány. Minden olyan korban, amikor sem különleges népi hagyományok, sem különleges társadalmi kötöttségek nem kényszerítenek más települést, mindig ilyen is az agrártelepülés formája. Az új kor kolonizációi csaknem kivétel nélkül mindenütt

ilyen magánosan települt gazdaságok formájában, szóval farmrendszerben létesültek. Ebben az esetben tehát maximálisan érvényesül a mezőgazdasági termelés törvénye. Gyakran azonban népi hagyományok, vagy társadalmi erők miatt nem tud érvényesülni ez a törvényszerűség és faluba tömörül a mezőgazda népesség. Ilyenkor is érvényesül azonban ennek a törvénynek egy minimális követelménye: az nevezetesen, hogy az ilyen falutelepülés nem lehet nagy, semmi esetre sem nagyobb annál, amekkora határt egy napi ki- és bejárással gazdaságosan meg lehet művelni. Ha ez eredeti megülés szerint ennél nagyobb lenne a határ, szükségszerűen, új falu, vagy szórványok keletkeznek a távolabbi határrészen, mihelyt az egész határt komoly mezőgazdasági kultúra alá fogják. Abban az esetben is ez a mezőgazdasági törvényszerűség érvényesül, amikor falunál nagyobb mezőgazdasági terület megmarad egy település keretei között, azonban termelőüzemeit kitelepíti a határba s a dolgozó népesség kinn tartózkodik a termelés ideje alatt. Ilyen osztott települést szemlélhetünk a magyar tanyák esetében.

A mezőgazdasági termelés alapvető települési törvénye nem sokat módosul különböző termelési ágak szerint. A legelőgazdálkodás mindenképpen nyílt települést követel meg. Vagy abban a formában, hogy szórványszerűen széttelepül az állattartó népesség, vagy abban a formában, hogy alkalmas helyeken tömörül ugyan a telephely, azonban a nyári legeltetés és a teleltetés helyének megfelelően külső telepek létesülnek. Szóval a legeltető gazdálkodás településformája, vagy a szórvány, vagy az osztott település. A völgyi, dombi és síksági legelőkön általában a szórványtelepülés, hegyi legelőkön lehetséges mind a kettő, pusztai, steppei legelőkön ellenben az osztott település az uralkodó.

A szántóföldi gazdálkodás saját törvénye szerint szintén szórványtelepülést, vagy legrosszabb esetben az üzem kitelepülését, szóval osztott települést követel meg, hiszen a kiadós munkaszükséglet, a takarmány, trágya és a termelés helybenléte egyformán ezt kívánja, történetileg mégis az a helyzet, hogy a szántóföldi termelésiek gyakori, ha nem a gyakoribb, településformája a tömör falu. A magyarázat az, hogy társadalmi-jogi okok miatt a termelés törvénye ellenére alakultak ezek a falvak, s a termelés közösségi rendszere miatt maradtak is meg ilyen formában. Hogy ma is meg vannak> az már a hagyomány erejének a következménye, de igen sok

helyen, ahol ennek a technikai feltételei is meg vannak, vagy szórványokra bomlik szét a falu, vagy legalább is tanyákat létesít a határban. Ahol azonban ilyen kényszerítő társadalmi-jogi erők nem hatottak, ott mindenütt a szántóföldi termelés is szórványformában telepíti a népességét, vagy, mint a Magyar Alföldön, tanyákat hoz létre.

A kertgazdaság különlegesen köti a termelőhelyhez a termelőt, mert a munkaszükségletre és az állandó jelenlétre való igénye ennek a termelési ágnak a legnagyobb. Mégis ritkábban teremt szórványtelepüléseket, gyakrabban falusi, vagy éppen városi tömörülést hoz létre s nem ritkán osztott települést. Az ok abban keresendő, hogy a kerti termelés kis területen megférő mezőgazdasági termelés, tehát ha minden termelő termelőhelyére települ is, mégis tömör maradhat a település. Ez a mezőgazdasági termelési ág tehát a többi őstermelési ágakkal szemben már terület-igényében közeledést mutat az ipari termeléshez. Igen gyakori eset az is, amikor a kerti termelők tömör faluban vagy éppen városban laknak s kertjeik a város vagy falu alatt úgy sorakoznak egymás mellé, hogy lakóház ugyan nincsen rajtuk, azonban a termelés egész üzemi berendezése odatelepült. Jellegzetes formája ez a szőlőhegyeknek is, ahol is minden szőlőskertben egy-egy tanya és pince áll, mint a szőlőskert üzemi épülete. A kertészetnek ilyen osztott települési formája egészen általános jelenség és a földközitengermelléki szőlőhegyekben éppúgy megtalálható, mint a holland virágkertészeknél.

Társadalmi törvények. Ha a különböző korok és tájak agrártelepüléseit történeti valóságukban tartjuk szem előtt és így igyekeznénk a tömörülésnek vagy a szétszóródásnak a törvényszerűségeit megállapítani, igyekezetünk tökéletesen hiábavaló lenne. Sem szétszóródási, sem tömörülési törvényszerűség nincsen a konkrét történeti tényekben, de ilyen szemlélettel még azt sem lehet megmondani, hogy a tömör vagy a szórvány település az eredeti formája az agrártelepüléseknek vagy ami ezzel egyértelmű, az emberi megtelepülésnek. Nem, egyszerűen azért, mert a települési formákban különböző tényezőknek, a tájnak, a gazdaságnak és a társadalmi viszonylatoknak eltérő irányú törvényszerűségei, illetve tendenciái érvényesülnek és történeti esetlegesség, hogy

mikor melyik tényező ereje érvényesül döntő mértékben. Ha mindamellett érteni akarjuk a fejlődés alakító tényezőit és valóban érvényesülő törvényszerűségeket igyekszünk kideríteni, akkor ezt csak tényezőnként való elvonatkoztatással tehetjük. Tehát sikerrel kutathatjuk azt, hogy mi a földrajzi, gazdasági tendencia s ehhez hasonlóan azt is, hogy mi a sajátszerű társadalmi törvényszerűsége az agrártelepülések kialakulásának. Mert kétségtelenül van ilyen is. Van a társas életnek olyan alapvető tendenciája, amely örökösen ható készenlétben alakítja a települési formákat s olykor döntően meg is szabja a történetileg megszülető csoportokat, ha olykor lappangani kényszerűl is más erők érvényesülése miatt. Ez az alapvető társadalmi tendencia általában minden társadalmasulásban, így az agrártelepülések kialakulásában is., a tömörülésnek vagy a társadalmi vonzásnak a törvénye. Akár az egyénekben levő társulási vágyat tételezzük föl, akár a társadalmi összefüggéseknek objektív tömörítő erejét, egyként megérthető az ilyen tendenciának az érvénye. Ott hat ez a vonzás minden társadaimasulás folyamatában s hol ilyen, hol olyan formában vagy érvényesül vagy pedig mindig érvényesülni kész.

Különlegesen felfokozza ennek az általános tömörülési törvénynek a hatóerejét műiden olyan rendkívüli szükséglet, amely védelemre szorítja egy-egy terület népességét. A védelem szükséglete, akár fegyveres ellenállás, akár alkudozás, akár hadisarcfizetés formájában, egyformán összetömöríti egy vidék népességét, az állandó védelmi készenlét pedig nagyobb erődített településeket hoz létre. Ilyen menedékhelyként keletkeztek földmívelők összetelepüléséből az első városok s később is ilyen tömörülésekben keresett menedéket a íöldmívelőnépesség egyformán a földközitengermellék menedékvárosaiban s a magyar Alföld kerített városaiban. A legkivételesebb eset — valóban csak a szabályt erősítő kivétel — az, amikor a szétszóródásban és az elrejtőzésben keres menedéket egy-egy mezőgazdasági település népessége, így például a Duna és a Tisza partmenti falvainak népessége a török háborúk alatt a folyómenti nádasokba menekült s így sikerült átvészelnie a hódoltság másfélszáz esztendejét.

Különösebb védelmi szükséglet nélkül is hat azonban a tömő- tendenciája és olyan formában érvényesül, ahogy azt a külön- társadalmi rendszerek hatalmi viszonyai és szerveződési elvei

megengedik. Ilyenformán eltérő az egyes társadalmi rendszerek agrártelepülési formája, azonban, minden módosulás és egyéb tényezők befolyása ellenére is, nem nehéz bennük felismerni a tömörülés sajátlagos társadalmi tendenciáját.

A primitív családi-törzsi társadalom kisebb csoportok egységeiben él, tehát települése kisebb tömörüléseket formál. Gazdasági tevékenysége — halászat, vadászat, gyűjtögetés, kezdetleges és kismérvű földmívelés — maga is kisebb csoportok együttműködését kívánja, tehát gazdasági és társadalmi tényezők egyformán az apró csoportokban való települést követelik meg. Egészen más a helyzet a legeltető nomádoknál. Társadalmi szervezetük a nemzetiségi társadalom nagyobb egységeit, esetleg államszervezeteit hozta létre, gazdasági tevékenységük ellenben nagyobb területen való szétterülésre és mozgásra utalja őket. Települési formájuk sajátságosán oldja meg a gazdasági szükség és a társadalmi összetartozás ellenmondását. A tömörülés törvénye érvényesül abban, hogy a nép a nemzetségek nagyobb egységeiben él és településileg is együtt van a téli megszállások idején, amikor is akiokkal és karámokkal körülvett szállásokat emelnek. Ezek a téli szállások hosszabb időre állandósulnak, olykor századokra is és nem egyszer valóságos városokká fejlődnek. A legeltetés gazdasági követelménye teljesül viszont abban, hogy a nyári legeltetés idejére a népesség pásztorkodó része gyakran családtagjaival együtt követi a legelő jószágot és vándorló vagy legalább is kevés időre megállapodó nyári szállásokon tanyázik. Ilyenformán osztott települést fejlesztett ki a nomád társadalom s ebben alapvető példáját adta a társadalom tömörítő és a gazdaság szétszóró tendenciájának az összeegyeztetésére.

Az antik városjogú társadalom sokban hasonló megoldást hozott létre településeiben. A görög városok is, meg Róma is kezdetben földmívelők városa volt és pedig nem úgy, hogy földmívelök települtek benne össze, hanem olyképpen, hogy a kisebb-nagyobb szórványtelepeken földet mívelő és állatot tenyésztő mezőgazdák szent helyeiket, központi találkozóhelyüket és menedékhelyüket fallal vették körül s ez lett közéletük, vallási szertartásaik központi helye, szóval egész társadalmi érintkezésük itt zajlott le. Csak a későbbi időben települtek lakások is a városokba, ekkor azonban már nem annyira agrártelepülés volt a város, mint inkább

a városállam igazgatási központja. Az agrártelepülések azonban továbbra is megmaradtak szórványoknak vagy kisebb csoportos kolóniáknak s uraik továbbra is az államot alkotó város polgárai maradtak, tehát megtelepedésük így kettős lett: volt egy mezei házuk, s volt egy házuk benn a városban. Ilyenképpen, úgy mint a nomád társadalomban, nagymértékben érvényesült a társadalmi tömörülés törvénye: minden szabad ember polgára volt valamely városnak, amellett viszont a mezőgazdasági termelés, természetének megfelelően, a termelőhelyre épült telepeken folyt.

Egészen más világ a középkor rendi társadalma. Ez a részletesen kiművelt és egymás fölé hierarchikus rendben helyezkedő formákat teremtő társadalmi rend sokféle formában engedte érvényesülni, illetve politikai céltudattal érvényesítette is a tömörülés társadalmi erőit. A középkor objektiválódott társadalmi formái nemcsak a sokféle szálakkal összetartozó közösségek folytonos hagyományozásában alakultak ki, hanem egyúttal ezeknek a közösségeknek a szilárd formáit is megalkották, így alakult objektív társadalmi formává a városok kezdetben részben mezőgazda, hovatovább azonban iparos-kereskedő, értelmiségi és udvari népessége s ugyanígy a mezőgazdanépesség néptömörülése a falu. Hasonlóképpen vált objektív társadalmi formává, szóval renddé, a nemesség is, meg a parasztság is. Szempontunkból azonban csak a falu kialakulása a lényeges. Egyfelől a földesúr az ellenőrzés, vezetés és a szolgáltatások behajtása végett maga is céltudatosan falvakba tömörítette a földmívelőit, ha azok már korábban népi szállásmódjuk szerint is nem települtek volna tömör csoportokba. A legkivételesebb eset, hogy erős földesúri hatalom megtűrte volna a szétterült jobbágyságot. Szórványokban csak ott maradhatott meg a földmívelő népesség a középkor folyamán, ahol a természeti viszonyok más megszállási formát nem engedtek meg, vagy ott, ahol az úrbéres viszony kevés ideig tartott s hamarosan felváltotta valamilyen haszonbéres forma vagy éppen a szabad paraszti birtoklás (Skandinávia, a brit szigetek). De a tömörülést engedte érvényesülni maga a jobbágyság is. Az a folyamat, amely a különféle rendű szabad, félszabad és szolga földmívelő elemekből európaszerte egységes rendi állapotú jobbágyságot formált, az egyúttal magát a jobbágyságot is erős közösségi életre, közösségi formákba való beilleszkedésre késztette. Tehát mintegy a maga részéről is

elfogadta a rendi és falusi formákat a parasztság és már maga is résztvett kiformálásukban és később önkéntes, illetve magától értetődő természetességgel mindenestül ezekben a formákban élt. így vált a falu, mint jellegzetes mezőgazdasági település az úri rend és a jobbágyság együttes alkotásaként a középkori rendi társadalom nevezetes művévé. Földrajzi értelemben vett falvak, tehát táji tömörülések, azelőtt is voltak, azonban az ilyenfajta tömörülések társadalmi értelemben vett faluvá a középkorban alakultak. Azért is nevezetes ez a faluképződés, mert a keleti kaszttársadalmakat kivéve, sehol ilyen kiskörű agrártömörülés nem jött létre. Nevezetesen a faluforma, tehát az a megoldás, hogy naponta bejárható területről egybetömörül a földmívelő népesség s földjétől elszakadva együttes telepet formál, amelyben állandóan lakik és ahol gazdasági udvara is elhelyezkedik, egyáltalában nem „természetes“ formája az agrártelepülésnek. Ez a megoldás t. i. alaposan ellenkezik a mezőgazdasági termelés követelményével, s azzal boszszulja meg magát, hogy rengeteg járást-kelést és szállítást, mindamellett nehézkes munkavégzést eredményez, a másik oldalon pedig tökéletlenül valósítja meg a tömörülés törvényét, mivel olyan kis csoportot tömörít csak egybe, amely nem képes a társas élet tágasabb formáit kialakítani, viszont az egyént mégis egy szoros közösségi élet fegyelmébe szorítja.

A polgári társadalomrendnek is szembeötlően érvényesülő tendenciája a tömörülés, sőt azt lehet mondani, hogy veszedelmes jelensége a népesség példátlan arányú akkumulálódása. Ez azonban nem a mezőgazdasági településekre, hanem az éppen nem mezőgazda városokra vonatkozik. A városba özönlés, illetve egyáltalán a nagyobb tömörülésekbe való vándorlás folytán évről-évre nagyobb arányban és nagyobb arányú tömörülésekben él az emberiség. Ennek a jelenségnek az okai és a következményei nem tartoznak ide, lényeges azonban szempontunkból, hogy ez a néptömörülés éppen visszájára vonatkozik a mezőgazdasági népességre. Olyan értelemben, hogy a mezőgazdasági népesség az, amely a városokba özönlik, tehát nem a mezőgazdasági, települések belső tömörülése jellemzi a polgári társadalom korát, hanem a mezőgazdasági népességnek a városokba és más termelési ágakba való elvándorlása. Maguk a mezőgazdasági települések, ellenkezőleg, nemhogy tömörülnének ebben a társadalmi rendben, hanem éppen jellegzetesen szétszórod-

nak és követik a gazdasági törvényszerűségeket. Nagyon érthető ez. A polgári társadalom a szabadság és az egyéni kezdeményezés elvi alapján áll, s politikai gyakorlatában is csak olyan ellenőrzést gyakorol, amely birtokban lévő hatalmi érdekek szempontjából szükséges, tehát nem kényszerít közösségi rendet a földművelőkre, ellenkezőleg, szabad lehetőséget enged számukra. Csak a piac révén szól bele ez a társadalmi rendszer a földművelők életébe, innen pedig csak az ösztönzést kapja a mezőgazdaság arra, hogy minél többet és minél különlegesebbet termeljen. Az ilyenfajta termelésnek a szükséglete pedig különlegesen azt követeli a mezőgazdától, hogy a termelőhelyére települjön, mert különben csak csökkentett erővel és akkor is kisebb értékűt tud termelni. Ilyen alapon a polgári társadalom korának általános érvényű mezőgazdasági telepformája a termelőhelyi szórványtelepülés. Ilyen formában jöttek létre az összes újkori gyarmati telepítések, de a régebbi falutelepülések mellett is Európaszerte mindenütt keletkeztek szórványok, s ahol újabban történt Európában telepítés, vagy új területnek a betelepülése, az csaknem mindenütt szórványformában ment végbe. Szóval a régi elsődlegesen szórványformában való település mellett a polgári korszakban rengeteg másodlagos szórványtelepülés jött létre.

A földbirtoklás jogrendje. A föld jogviszonyai éppen olyan természetű tényezői az agrártelepüléseknek, mint a földrajzi viszonyok, tehát technikai föltételei. Az egyes földbirtoklási formák vagy többféle települési formának a lehetőségét engedik meg, vagy pedig szükségszerűen előírnak egy bizonyos települési formát.

A szabad foglalás jogállapota egyformán megengedi a tömör, vagy szórványtelepülést, azonban történetileg a foglalás legtöbbször a foglalt földre való rátelepüléssel, szóval szórványtelepüléssel jár együtt. Természetesen, mert a foglalás legtöbbször egyéni akció, s ha mégis nagyobb csoport végzi, akkor már valamilyen közös megosztozásra van szükség, ami legtöbbször földközösséget vagy legalább is a földbirtoklás közösségi szabályozását jelenti. Az irtványokon való foglalás, illetve az erdőirtással kapcsolatos foglalás pedig már földrajzi okokból is legtöbbször, illetve majdnem kivétel nélkül szórványtelepülést eredményez.

A földközösség ellenben műiden formájában tömör település tényezője. Tehát akár a közös használat, akár a nyilazás, akár csak

a nyomásrendszer formájában is. De különlegesen tömör településsel jár az úrbéres földközösség. Az úrbéres földközösség, a közös legelő és erdő, illetve a nyilazással, vagy nyomásrendszerrel használt szántóföld épp olyan jellegzetes föltétele a falutelepülésnek, mint a középkori társadalmi rend.

A fejlett jogállapot egyéni birtoklása egyformán lehet tömör agrártelepülésnek vagy szórványnak a föltétele. Ott, ahol földközösségi, illetve nyomásrendszerű múlt után természetszerűen kis parcellák vannak teljes és szabad egyéni birtokban, szóval egy gazdának a földje több vagy éppen sok darabban van, nem lehetséges más, mint tömör település. Ott viszont, ahol akár újabb osztással, akár újabb birtokrendezéssel vagy éppen újabb településsel egy tagban áll kinek-kinek a szabad egyéni birtoka, egyformán lehetséges tömör, vagy szórványtelepülés. Viszont megfordítva, a szórványtelepülésnek elengedhetetlen föltétele az egy tagban álló egyéni birtok. Tehát a tagosításnak gyakran az az eredménye, hogy az addigi tömör település határa szórványokkal vagy tanyákkal népesül be. A tanyarendszerű településnek ezenfelül még különleges birtokjogi föltétele is van. Nem elég hozzá a tagosított, vagy eleve egy tagban kiosztott egyéni birtok, hanem föltétele a belső telek is, amelyen a ház áll. Ilyenformán a tanyarendszer jellegzetesen kéttelkes település, ezzel szemben a szórványtelepülés szigorúan egytelkes, viszont a falutelepülés jellegzetesen soktelkes: egy beltelek és több határbeli külső telek.

A *népiség.* Többször fölvetődött az a gondolat, hogy az agrártelepülések eltérései nem eredeti népi hajlamokon fordulnak-e meg. Tehát az a föltevés, hogy vannak szórványokban települő népek, vannak faluépítők és vannak osztott településeket kedvelők.

így Meitzen ismeretes rendszerében azt állítja, hogy a szórványtelepülés a kelták eredeti településformája, s ezzel szemben a falutelepüléseket a győzelmes germánok alapították, tehát a germánok jellegzetes falutelepítők. Azóta sokan bírálták már ezt a föltevést és nyilvánvalóvá lett, hogy ha lehetséges is eredeti népi települési tendenciákat föltételezni, ez a vélemény semmiesetre sem helytálló. Tömör településük volt a keltáknak is, ma is van a szlávoknak is, románoknak is, galloknak is, viszont szórványtelepülés is előfordul mindezeknek a népeknek a településterületén. Sokkal el-

fogadhatóbb már Schlüter vélekedése, nevezetesen, hogy a germán népek elsősorban szórványtelepülésűek, viszont a latinok elsősorban falvakba települök. Ugyanilyen érvénnyel azt is hozzá lehetne ehhez tenni, hogy a török-tatár népek osztott településűek.

Az efelé föltevések azonban bármennyire érdekesek is, nem sokat mondanak, mert egy eredeti népi települési hajlamnak a föltevése legalább is problematikus. Nehezen állítható az, hogy valamilyen alkati tulajdonságnál fogva van egyik népnek ilyen településre, másiknak amolyanra való hajlama. Ilyen föltevésekkel lehet kísérletezni, bizonyos mértékig bizonyítani is érvényüket, azonban végsőleg ilyen módon nagyon kevéssé fogjuk jobban érteni a különböző agrártelepülések létrehozó tényezőit.

Ezzel szemben kétségtelen, hogy van népi hagyomány és ennek nagyon is fontos jelentősége van a települések formaalakulásánál. Csakhogy az ilyen népi hagyomány nem valamilyen alkati tulajdonságnak a közvetlen és egyszerű kifolyása, hanem egy valaha kialakított kultúrának a hagyománya. Tehát egy-egy nép kultúrfejlődésének különböző állomásain a legkülönbözőbb tényezők hatása alatt kialakítja bizonyos települési formáknak a kultúráját, s ezt a továbbiakban, műit kultúrkincsét őrzi hagyományképen és akár áttelepül más tájra, akár egyhelyben marad, igyekszik mindig megőrizni. Gyakran olyan erős ez a néphagyomány, hogy akkor is a hagyományos formában települ egy-egy nép, ha egészen másfajta tájra kerül, mint ahol saját településformáját kialakította, így például a hegyi román, ha az alfolre kerül, hasonlóan szórványokba települ, noha síkföldön faluba is tömörülhetne, vagy az alföldi magyar, ha a Dunántúl dombvidékére kerül, ott is tanyát épít, noha ott ez különböző nehézségekkel jár (út, víznyerés).

Éppen azért azonban, mert a hagyományos települési forma egy~egy nép kultúrájának a része, s alakításában mindenféle helyi körülmények játszanak közre, népenként többféle települési néphagyomány is alakul ki. Éppen úgy, mint a népkultúra egyéb művei, a népiség jellemző kisebb területei szerint változik az egyes népcsoportok települési kultúrája. Legjobb példa erre a magyarság. Az alföldi magyarság népi kultúrájának szerves része — éppen a legjellemzőbb műve — a tanyásrendszerű település, ezzel szemben a dunántúli magyarságnak általában a falutelepülés, ezek közt is az

ormányságiaknak a kisfalu, a mezőföldieknek a nagyobb falu, s az őrségieknek és a göcsejieknek a szeres nyílt falu a települési formája.

A *magyar tanyarendszer alakító tényezői.* Közkeletű az a felfogás, hogy tanyarendszerűnket a török hódoltság hozta létre Olyanformán, hogy a török hadjáratok elpusztították a falvakat és népük a nagyobb telepek falai között keresett menedéket, s amikor a török kitakarodott az országból, rendszertelenül rajzott ki a nép a tanyákra. Tehát úgy véli ez a fölfogás, hogy a török időkig egy rendezett települési kultúra formái éltek az Alföldön, s miután a török háborúk ezeket elpusztították, rendszertelen, kultúrátlan és magárahagyott település alakult ki. Ilyen értelemben teljesen téves ez a felfogás. De még abban sincsen igaza, hogy a tanyákat a török hódoltság teremtette meg. Ebből is csak annyi igaz, hogy a tanyák nagy területen való elterjedésére és a tanyarendszer teljes kifejlődésére a török hódoltság adott alkalmat. A történeti katasztrófa azonban nem új települési rendszerként teremtette meg a tanyákat, hanem elpusztított egy kifejlettebb falvas települési rendszert, s ezzel lehetőséget nyitott az addig alárendeltebb jelentőségű tanyás települési rendszer kifejlődésére és kiterjedéseié.

Hasonlóképen nem alakító tényezőként, hanem csak kiterjedési okként szerepelt a korábbi másik történeti katasztrófa, a tatárjárás is. A tatárjárás után sem azért keletkeztek nagyhatárú városok és azokon állattartó szállások, mert a tatárjárás elpusztította a falvakat, s ezzel rendszertelenné vált a település, hanem azért, mert a falvak akkori elpusztításával megújult és erőre kapott egy addig is meglévő települési forma, a nomád hagyományokat őrző osztott település, szóval az állattartó külső szállások rendszere. Éppen így nem új elemeket hozott a Magyar Alföld településébe a kunok betelepítése sem, hanem ugyanazt a települési kultúrát, amit annakidején a magyar nemzetségek hoztak magukkal, csak az már a középkori fejlődés révén kezdett háttérbe szorulni. A kunok betelepítése tehát megújította a régi nomád hagyományt, s ezzel fennmaradását továbbra is biztosította.

Ilyenformán nem egyszeri, vagy kétszeri történeti eseménynek a szülöttei a magyar tanyák, hanem hosszú és folyamatos történeti fejlődésnek az eredményei, amiközben lülönböző alakító tényezők

találkoztak sajátos történeti együttesben és napjainkra olyanná formálták tanyarendszerűnket, amilyennek ma szemlélhetjük.

Alapvető fontossága van ebben a tanyás történeti fejlődésben annak a nomád települési kultúrának, mint néphagyománynak, amit a honfoglaláskor hozott magával a magyarság, s amelyet később a kunok betelepülése megújított. Ez a néphagyomány őrizte meg az osztott települési elvet, tehát annak a megoldásnak a kultúráját, hogy a termelés szétszóródása mellett is lehetséges nagy terület termelőinek együvé települni, szóval az állattól való különlakásnak és a termelőhelytől való különtelepülésnek az ízlését. A későbbi fejlődés folyamán ennek a hagyománynak az érvényesülése tartotta mindig egyenes irányban a tanyarendszer fejlődését.

A hagyományban élő különös települési forma révén érvényesülhetett páratlan történeti együttesben a tömörülésnek eredeti társadalmftendenciája és a termelésnek a termelőhelyre való széthúzó ereje. Az a páratlan történeti eset, hogy mindkét tényező a maga természetének megfelelően teljesen érvényesülni tudott, s noha ellentétesek egymással, a másiknak az érvényesülését sem tették lehetetlenné. Akkor nevezetesen, amikor védelmi szükségből összefutott a kerített városok falai közé az elpusztult falvak népessége, vissza is települhetett volna falvai helyére a háborúk elmúltával. Azonban nem települt, mert együtt tartotta a társadalmi vonzás törvénye, egyszerűen szólva: jó volt együttmaradni. Amikor pedig a határ távolabbi részeit is művelés alá lehetett és kellett vonni, a termelés követelménye szerint szórványokra kellett volna széttelepülni. Ezt sem tették, ellenben a hagyomány által megőrzött, s az állattartásban gyakorlatban levő szállásrendszert alkalmazták a földművelésre, így együtt is maradtak, s termelési üzemük is kinn volt a termelőhelyen

Hogy ilyen sajátságos formában érvényesülhessenek a gazdasági-társadalmi erők, ahhoz alkalmas táji és társadalmi föltételek kellettek. A táji föltételt maga az Alföld adta: ilyen osztott település, amely természeténél fogva nagykiterjedésű és gyakori közlekedéssel jár, csak alföldön lehetséges. A társadalmi föltétel pedig abban valósult meg, hogy ez a társadalom nem állott erős úri hatalom alatt, hanem bizonyos önrendelkezési joggal bírt, tehát a tanyás fejlődésnek a Jogi föltételeit meg tudta teremteni, így idejében az egyéni birtoklást, a határbeli birtokrendezést, s végül a tanyákra is kiterjedő közigazgatást. Legvégül pedig el nem hanyagolható szerepe volt ebben

a fejlődésben a tanyás városok szabadabb, sőt jórészben kiváltságos helyzetének. Mert ennek a települési-társadalmi fonnának kifejlődéséhez nem jobbágyi faluközösségeknek, hanem szabad, vagy legalább is féligmeddig szabad, városias társadalomnak a légköre volt szükséges.

A MAGYAR TANYÁK ŐSKORA

A *honfoglaláskori megszállás.* A magyar tanyák kifejlődésének összetevő szálai végsőleg az ázsiai puszták őstörténetébe veszően kutathatók lennének, azonban mivel a Magyar Alföld tájának és a magyarságnak a településformájáról van szó, e történetnek szempontunkból jellemző korszaka a magyarságnak ezen a tájon való honfoglalásával kezdődik. De még ez a korszak is, egészen a 18. századig, szóval a kiterjedtebb szántóföldi termelés megindultáig, csak őskora a tanyáknak, mert nem a mai tanyai forma élt és fejlődött ebben az időben, hanem ennek elődjei, a különböző állattartó szállások. Mindamellett érthetetien lenne a szántóföldi tanyák kialukulása, ha elődjeinek a fejlődését figyelemmel nem kísérnénk. A honfoglaló magyarság olyan jellegzetesen tagolt és kiformálódott tájat talált itt a Duna-Tisza medencéjében, amely döntően meghatározta az új haza megszállását és később is elsőrendű tényezőjévé lett a magyar települések alakulásának. A Kárpátok övezte medence négy jellegzetesen eltérő tájövezettel fogadta a nomád magyarságot. A Kárpátok hegyvonalát és belül a Bihari hegyeket, az Alpok nyúlványait, a Bakonyt és a Cserhát, Mátra, Bükk szelídebb hegyeit, összefüggő, zárt erdőség takarta, s ez másra, mint hegyipásztorkodásra nem volt alkalmas. Mivel pedig a magyarság állattartása jellegzetesen alföldi pásztorkodás formájában folyt, ez a terület kívül esett a magyarság megtelepülésének a körén; a honfoglalás idején üresen maradt, s csak jóval később szállottak meg idegen hegyi pásztor népek. A hegyek alatt, tehát az Alföld peremén, a Kisalföldön, az Erdélyi medencében és a Dunántúl völgyeiben jómezőjü ligeterdő terült el. Olyan terület tehát, amely földműveléses pásztorkodásra volt különösen alkalmas, mert nyújtotta a megtelepülés minden földrajzi elemét, s nem kevésbbé a legeltető állattartásnak és a földművelésnek a legked-

vezőbb föltételeit. Ez a tájövezet volt a magyarság megtelepülésének a főterülete. A nemzetségek zöme ezt a tájat szállottá meg, rnivel ez hasonlított legnagyobb mértékben azokhoz a tájakhoz, amelyeken a magyarság a honfoglalást megelőző időkben élt. Harmadik — ma már teljesen átalakult, illetve elpusztult — tájöve volt az új hazának az ártéri erdők viszonylag is hatalmas területe. A folyók ártere, az Ecsedi láp, a Sárrét, a Csallóköz, a Duna-Dráva háromszög és a Balatonmellék egyformán árvízjárta erdőség volt a szárazabb szigetek kis foltjaival, s itt halásztelepüléseknek volt különösen alkalmas fekvése. Negyedik tája volt a Magyar Medencének az Alföld pusztája. Szárazabb, fátlanabb volt ez a puszta, mint a környező ligeterdős mezőség, azonban sem a kisebb ligeterdők, sem az árvízjárta erdőségek nem hiányoztak róla, tehát sivatagszerű pusztának, de még egyhangú steppének sem mondható. Ez a táj is nagyon egyezett a magyarság korábbi tájaival, tehát a nomád magyarság megszállása ide is kiterjedt, bár egészen nem töltötte be.

A magyarság fejlett nomád állattartó kultúrát hozott magával s ehhez kapcsolódva a vadászat fejlettebb módjait is. Mindenesetre a nomád pásztorkodás volt a fő termelési tevékenysége a honfoglalóknak, s ennek a gazdálkodásnak mind módszerében, mind állatfajtáiban kész anyaggal jött a magyarság, tehát ilyenirányú gazdasági tevékenységével egyszerűen csak megszállta az alkalmas területet, s azon törés nélkül folytatta régebbi foglalkozását. De nem volt jelentéktelen vadászati tevékenysége sem és ennek folytatására is alkalmas terepül kínálkozott az új haza. Annyira, hogy még a középkorban is komoly gazdasági tevékenység volt a vadászat és az adóknak igen sokáig kedvelt formája volt az állatbőr és az elejtett vad. A halászatról, a délorosz pusztákon való vándorlások és a török-tatár népekkel való érintkezés és keveredés során, ugyan erősen leszokott már a magyarság, azonban a finn-ugor ősöknek a halászati kultúráját még nem felejtette el egészen. Az új hazában pedig nemcsak kitűnő halászóhelyeket, hanem egy halászattal foglalkozó népességet is talált, tehát a honfoglalással igen jelentékeny termelési ággá lépett elő ez is. Meg is maradt ilyennek nemcsak a középkoron keresztül, hanem egészen a vizek lecsapolásáig. tehát a múlt század közeViszonylag sokkal kisebb volt a jelentősége a földművelés-

nek. A vándorló magyarság ugyan ismerte a földművelés kultúráját, hellyel-hellyel folytatta is, vagy szolganépekkel gyakoroltatta, azonban jelentősége sokkalta kisebb volt, mint a többi foglalkozásoké. Az új hazában sem találtak kiterjedtebb földművelést a honfoglalók, a honfoglalással mégis nagyobb jelentőséget nyer ez a termelési ág is. Az állandóbb megszállással lassan a magyarság is egyre nagyobb mértékben kezdte művelni a földet, az itt talált és szolgává tett népességgel pedig elsősorban földművelő munkát végeztetett.

A megszállás formái szempontjából nem kevésbbé jelentős az is, hogy a magyarság milyen társadalmi szervezetben élt, illetve a honfoglalás során milyet alakított ki. A honfoglalók társadalma nomád nemzetségi társadalom volt. Ez azt jelentette, hogy a nép minden tagja szabad, azonban nemzetiségi egységekben bizonyos arisztokratikus rend szerint szerveződik. A közönséges szabadság mellett tehát a nemzetiségi szervezet tisztségeinek a viselése és a birtokolt állatállomány szerint osztályszerűen rétegződött maga a szabad magyarság is és a főbbek, a nemzetségfök, tisztségviselők, vezérek és papok, a közép fölött álló magasabb osztályt képezték. A nemzetségekbe tartozó szabad magyarok alatt széles szolgaréteg helyezkedett el, nagyrészben alávetett idegenek és harcokban ejtett foglyok. A honfoglalással a magyarság megtartotta eredeti társadalomszervezetét, a meghódított népeket pedig kezdetleges úrbéres helyzetbe vetette. Ilyenformán a nemzetségek szabad, de osztályszerűen rétegződött magyarsága alatt nagyban megnövekedett a szolgák rétege és munkájuk is egyre fontosabbá vált, ezért hamarosan a honfoglalás után a szolgák közt is jelentékeny rétegződés következett be, részint mesterségük, részint különféle kiváltságaik szerint.

Ez a társadalom úgy vette birtokba az elfoglalt országot, hogy a nemzetségek együtt szálltak meg egy-egy vidéket, s a szállásaik körüli földeket a nomád földközösség formájában használták. Tehát közös birtok volt a legelő, s megállapított részesedés arányában birtokolták az állatállományt. Az egyes nemzetségi szállások körül folytatott földművelés szintén földközösségi formában történt, olyképen, hogy a nagyobb részben szolgák, kisebb részben közszabadok, méginkább azok asszonyai, által folytatott termelés üzemi egységei nemzetségi-családi egységek szerint alakultak ki.

A nemzetségek által megszállott, illetve használt földek körül nagyobb sávok, mint megszállatlan senkiföldjei maradtak meg, s azokon, vagy egyáltalán nem települt meg senki, vagy csak magános, társadalmon kívüli, halászok, vadászok éltek, s olykor a nemzetségek állatai vetődtek ki nyári legeltetésük során.

Ilyen föltételek mellett a honfoglalás megszállási, települési formája a következőképpen alakult ki. Magával hozott hagyományos rendje, közérvényü települési-gazdasági kultúrformája volt a magyarságnak, úgy mint csaknem minden más nomád népnél, a külső és belső szállások rendszere. Tehát az a rend, hogy téli tartózkodásra egy-egy állandóbb helyre sereglik Össze a nemzetség, vagy a nagyobb törzsi-családi egység, s állatait a telephely köré tereli telelésre. Ezt a rendszert még ma is megtaláljuk a kirgizeknél, ahol a téli szállás belső lakótelepét kislaknak és körül az állatok karámjait aulnak nevezik. Ilyen települési formát hozott magával a magyarság is, és olyképen szállta meg az új hazát, hogy a nemzetiségi szállások általában véve a peremek ligetes mezőövében települtek meg, még pedig abban a rendben, hogy a téli szállások a vizek közelébe az ártéri erdők szigeteire és széleke, legtöbbször az árvízjárás szélére, egyben pedig a szárazabb mezőség határára ültek. Gyakran a téli szállás meglévő telepek szállás-helyére települt, miután ezek a települések is a legalkalmasabb pontokon helyezkedtek el. Ilyképen minden nemzetségi szállásnak a határa egy erdős-vízjárásos rétség és egy ligetes mezőségi határrészből tevődött össze. Kínálkozó, illetve magától értetődő rendje volt az ilyen határ használatának a nomád magyarság számára, hogy a nyári legeltetés a ligetes mezőségen történjék, tehát itt legyenek a nyári szállások, viszont a téli szállás körül a teleltetőhelyeket a rétes, dúsabb növényzetű helyekre tegyék, ahol akár szénagyűjtés nélkül kiteleltethetők az állatok. De nyilván már kezdettől fogva szénát is halmoztak fel az ilyen vízközeli teleltetohelyeken. Az ilyenrendszerű nemzetségi megszállás elfoglalta a ligetes mezőség egész területét s kiterjedt a pusztaságra, tehát a Duna-Tiszaköz és a Tiszántúl vidékére is, azonban az utóbbi vidéket nem töltötte be egészen. Ezeken a pusztákon még nagy területen maradt megszállatlan senkiföldje. Ahol azonban betelepült ez a pusztaság az is éppenolyan rendben történt, mint a Peremi tájon. Tehát víz mellett, nagyobbrészben folyóvíz, kisebb

részben tavak, lápok mellett helyezkedett el a téli szállás és a pusztamezőre kerültek ki a nyári szállások, így nemcsak a szálláselv érvényesült hasonlóan, hanem a tájba való beilleszkedés is ugyanolyan értelemben történt.

Hogy a honfoglaláskori megszállás pontosan mekkora nemzetségi egységekben, s pontosan milyen helyrajzi formákban történt, azt nem tudjuk. Valószínű, hogy voltak nagyobb nemzetségi szállások, a nemzetségfők szállásai, amelyek százakra menő népességet gyűjtöttek egybe telenként, s nagyszámú állatállományukkal igen nagykiterjedésü határt legeltettek. Az is nagyon valószínű, hogy az ilyen nagyobb szállások olyan zárt rendet alakítottak ki, mint a kirgizek kislak-ja és aul-ja. Tehát egy tömör belső lakótelepből és az azt körülvevő karámokból tevődött Össze a téli szállás. Bizonyos azonban, hogy voltak kisebb nemzetségi szállások is és hogy a nagyobbakból olykor-olykor kiváltak egyes családok egységek és olyan kisebb téli szállások is létesültek, amelyek kisebb határnak a legeltetésére támaszkodva, kisebb, kötetlenebb szállásegységet hoztak létre. Csak néhány családfőből annak családtagjaiból és szolgáiból állhatott az ilyen szállás, tehát a téli szálláshelyen csak néhány emberi lakóhelyre volt szükség és ezek körül kevesebb kerített állati teleltetőhelyre. A Kecskemét körüli ásatások ilyen kisebb szállásnak megfelelő telepeket tártak föl, de már középkori állapotukban, s itt az volt a rend, hogy távolabb egymástól, egészen szabálytalanul helyezkedett el néhány ház és mellettük, tehát nem szigorú aul rendszerben, állati maradványok és kerítések nyomai voltak fölfedezhetők. Akár nagyobb kislak-aul szervezetű, akár kisebb kötetlen rendje volt is egy-egy szállásnak, bizonyos, hogy nem volt sem városnak, sem falunak nevezhető. Nemcsak azért, mert nem volt szigorúan helyhez kötött, hanem azért, mert nem valósított meg teljes és kizárólagos egy helyre települést. Települési hely volt az ilyen téli szállás, azonban, sem az idetartozó népesség gazdasági tevékenysége, se állandó tartózkodása nem esett ide. Itt volt a téli szállás, nyáron át is itt voltak: az öregek, asszonyok, gyermekek egyrésze, a földművelő és iparos munkát végző szolgák, s a nagyobb szállásokon a nemzetségfők, papok és egyéb elöljárók, azonban a legeltető és harcoló népesség az egész nyarat a szállástól távol töltötte. Tehát a nagyobb szállások valamelyes városi szerepet töltöttek be, a

kisebbek valamelyes falusi összetartozást hoztak létre, de sem az egyik városnak, sem a másik falunak nem tekinthető. Nem, különösen azért mert ebben a helyzetben hiányzott mind a falu, mind a város kialakulásának alapvető társadalmi föltétele: az egyhelyre való teljes letelepülés által kialakuló elmélyült és szakszerű hagyományalakulás és formaképződés. Legtalálóbban aul-oknak nevezhetnénk a szállásokat, mint ahogy a kazáni tatárok aulnak nevezik falujokat. Ha a magyar nyelvnek még az előmagyar korból nem marad meg a falu szava, nyilván mi is a bolgár-törököktől átvett aulrendszernek megfelelően, aulnak neveznénk falvainkat. Arra az időre, amíg európai szabású városaink és falvaink még nem alakultak ki, biztosan helyesen nevezhetjük így téli szállásainkat, a városi szerepű nagyobbakat nagy aulnak, a kisebbeket kis auloknak.

A *középkort megtelepülés.* Egy jó évszázadnyi nomadizálás után Szent István országépítése egyfelől az Európába való betagolódást, tehát európai intézmények és életformák meghonosítását igyekezett megvalósítani, másfelől pedig a nomád életrend hagyományait próbálta érvényteleníteni.

E rendkívüli jelentőségű átalakulás mindenekelőtt a társadalom rendjében és jogrendszerében idézett elő gyökeres változást. Szent István országépítő munkáia nem tudta hűbéres alattvalókká szervezni a nemzetségfőket, ellenben királyi uradalmakat szervezett a nemzetségek szállásai között üresen szabad földeken s ezekből építette föl a királyi vármegyék rendszerét. Tehát az ország igen nagy részét királyi birtokká tette, amelyen városszerű központi igazgatási helyeket, a várispánságokat hozott létre, s ezekre mindenféle királyi népeket, iparosokat, fegyvereseket és tisztviselőket telepített, miáltal a nyugati hűbéri társadalmak városaihoz hasonló városiasodásnak vetette meg az alapját. Ezzel egyúttal kikezdte a társadalom nemzetségi rendjét is, mert a nemzetségiek mellé a királyi alattvalók vezetőrendjét alapította meg. Ugyanilyen hatással járt az ország egyházi megszervezése is a kereszténységre való áttérés révén. Az egyháznak hatalmas birtokokat adott a király, arnelyen az egyház a királyi uradalmakéhoz hasonló telepítő és szervező munkát végzett, miáltal a királyi alattvalók mellett a papság lett a királyi hatalom másik vezetőrendje. A vezetőréteg átalakulá-

savai párhuzamosan jelentékeny átalakulás ment végbe a társadalom alsóbb részében is. A szolgák rétegében egyre nagyobb különbségek állottak elő, s a királyi szolgálat révén a félszabadoknak és udvarnépeknek egészen új, félig szabad, rendje keletkezett, emellett pedig a közszabadok alsóbb rétegéből is egyre süllyedtek a szolgák közé. Mindez együttvéve azt jelentette, hogy a királyság megalapításával a nemzetségi társadalom alapjaiban kezdett bomlani, s nem sok idő kellett hozzá, hogy egy egészen másfajta társadalmi rendnek adja át a helyét. A nagy átalakulás az Anjouk korára ment végbe, amikorra a volt nemzetségi szabadokból és a királyi alattvalókból kialakult az egységes nemesi rend, s vele együtt a királyi vármegye átalakult nemesi vármegyévé, mint a nemesség önkormányzati testületévé. A másik oldalon ugyanerre az időre a sokféle jogállású szolgákból és félszabadokból és a közszabadok lesüllyedő szegényebb elemeiből egységes, vagy legalább is nagyjában egységes jogállapotú jobbágyság alakult ki.

Ez a társadalmi átalakulás olyképen változtatta meg a földbirtoklás jogát, hogy a királyi vármegyék területe egy-egy nagy királyi uradalomnak lett a része és ezen a várispáni szervezés és igazgatás mellett úrbéres helyzetű földművelők művelték a földet. Hasonlóan történt az egyházi birtokokon is. Az egyház földesura lett az adományul kapott területeknek, s azon jobbágyok telepítésével igyekezett földművelést teremteni. A nemzetségi szállások földközössége is egyre nagyobb rést kapott azon a réven, hogy a nemzetségfők uradalmi birtokul szereztek meg jelentékeny területeket a nemzetség határából. Ilyenformán csak egy-egy kiváltságos terület maradt meg szabad földközösségben — a székelyek és a később betelepült kunok földje, s még néhány kisebb terület, s a királyi városok határa — a többi földek vagy királyi, vagy egyházi, vagy magánföldesúri hatalomba kerültek s rajtuk úrbéres földközösségi birtoklás és földhasználat jött létre.

A nagy társadalmi átalakulásnak nemcsak következménye volt, hanem előidézésében is szerepet játszott a termelés átalakulása. A legnagyobb változást a földművelés kiterjedése jelentette. Az egyházi és királyi uradalmakon a legnagyobb hatású szervezőmunka az volt, hogy földművelőfalvakat telepítettek, amelyek részint a kolostorok, részint idegen telepesek példája után egyre nagyobb arányúvá és fejlettebbé tették a földművelést. Ugyanez történt a

magánuradalmakban is, de nagymértékben terjedt a szántóföldi kultúra, sőt itt-ott a kerti termelés is a földesúri hatalom alá került községekben és a városokban is. A földművelés ilyen sokirányú kiterjedése mellett is megmaradt azonban a régebbi foglalkozások jelentősége. A legeltető állattartásnak meg volt a maga jelentősége az uradalmakban is, hiszen olykor egész falvakat telepítettek az állattartás szolgálatában (kanászfalvak pl.), de különösen az alföldi puszták nemzetségi szállásain törés nélkül ment tovább a nomád állattartás, csak éppen helyhezkötöttebb formákat alakított ki. Nem vesztett jelentőségéből a halászat és a vadászat sem, mert mind a kettő fontos és komoly foglalkozási ág volt még ebben az időben, s termékei nemcsak a közfogyasztásban, hanem az adózásban is jelentékeny szerepet játszottak. Sommásan azt jelentette a gazdasági élet átalakulása, hogy az egyhangú önellátás és a nagyarányú állattartás helyébe sokszínűbb, gazdagabb önellátás és a termelésnek többirányú specializálódása következett be. Míg a nomádkorban egy-egy szállás úgy ahogy ellátta magát az elemi szükségletek javaival, s ezenfelül csak jószágot tenyésztett, addig a középkori telepek most már a földművelés és a kerti termelés termékeivel is ellátták magukat, s ezenfelül vidékenként más-más termelési ágban termeltek más vidékek, vagy a városok szükséglete számára. Ilyképen nemcsak különleges állattenyésztő, földművelő falvak alakultak ki, hanem az ipari termelés kezdetei is ilyen falusi egységekben indultak el.

A társadalom átalakulása erősen átalakította a tájat is. Általában véve kisebb egységekre bomlott a táj, s a honfoglaláskori négy tájöv részben megváltozott, részben pedig átfolyt egymásba. A téli szállások falvakká üllepedtek és az azelőtt csak legeltetésre használt és legföljebb nyári szállásokkal betelepült mezőkön falvak épültek, miáltal az ártéri erdők öve és a ligeterdők zónája külön-külön falusi tájakká bomlott szét. Egyúttal azonban kiterjedt a földműveléses pásztorkodás területe fölfelé a hegyek felé. azáltal, hogy az erdők irtással pusztultak és a helyükre falvak települtek. Ezzel a falufejlődéssel párhuzamosan megindult a városiasodás is: mindenütt a királyi ispánságok, egyházi központok és a forgalmi keresztezések helyén városok létesültek. Egészben véve tehát ezzel az átalakulással, nemcsak társadalmi rendjében, hanem települési formáiban is az európai fejlődés útjára tért az ország. A téli szállásokból

ugyan nem egyszerre lettek falvak, helyhezkötöttségük ellenére is sokáig még aulszerű táborok maradtak, azonban az ország legnagyobb részén mégis csak átalakultak falvakká. Két ponton azonban nem következett be a teljes átalakulás. Egyfelől némely falvak továbbra is megtartották aul szerkezetüket, másfelöl pedig némely nagy aulok közvetlenül fejlődtek városokká. Mindenütt, ahol az állattartás, még pedig a legeltető állattartás továbbra is uralkodó maradt, a szállástelep nem alakult át tökéletesen faluvá. Állandó teleppé vált, épületei is szilárdabbá és állandóbbá váltak, azonban a település helyrajzi szerkezete változatlanul megmaradt. Tehát a telep középső részén helyezkedtek el szorosan egymás mellett a lakóházak, udvar, kerítés és gazdasági épületek nélkül, tehát éppen úgy, mintha sátrak állottak volna egymás mellett, szóval úgy, mintha továbbra is megmaradtak volna kislaknak, s körül mint egy gyűrű az aklok, istállók, gazdasági udvarok helyezkedtek el, tehát éppen úgy, mint az aul.. Ez az akolkertes szervezet különös fejlettséget és virágzást ért el a török alatti és utáni korszakban, azonban minden okunk meg van feltételezni, hogy a középkorban is sok vidéken megmaradt. Hiszen a Duna balpartján és a Mátra alján aránylag kisebbmértékü volt a török pusztítás, mindenesetre nem söpörte el a településeket, mégis éppen ezen a területen találhatjuk a legtöbb nyomát ennek a települési rendszernek. Arról pedig már megbízható emlékeink vannak, hogy éppen ezeken a vidékeken, mint régi és általános rendszer élt ez a településforma, ameddig csak követhetjük visszafelé a történeti fejlődést. Nem kisebb jelentőségű a tanyafejlődés szempontjából egyes nagy auloknak a közvetlen várossá való fejlődése. Azokon a nemzetségi területeken, amelyek későn kerültek a királyi uradalom szervezetébe, egyházi, vagy magánbirtokba pedig soha, vagy ismét nagyon későn és akkor is csak félig-meddig jutottak, megmaradt az a lehetőségük, hogy fokozatosabban és hagyományaiknak lehető megőrzésével alakuljanak át az új társadalmi rend kívánta településsé. Ilyen kimaradás az alföldi puszták területén történt, azon a tájon, ahol a termelés átalakulása is a legkisebb mértékű volt, nevezetesen a legeltető állattartás továbbra is műit legfőbb termelési ág maradt meg. Az ilyen vidék telepei akolkertes települések voltak, s közülük a nagyobbak nagy területnek a mezőin legeltettek, tehát nagy határra terjedtek ki, miáltal népességüknek a száma és a többi telepekhez való viszonyuk

megkülönböztetett szerepet biztosított számukra. Mintegy székhelyei lettek a környező szállásoknak, templomuk, igazgatási szerveik és vásárjaik révén központi szerepnek lettek a betöltői. Szóval éppen úgy, ahogy a kisebb aulok falvakká váltak, úgy ezek mint nagyobb aulok városokká kezdtek átalakulni. Természetesen nem az európai szabású városi fejlődés indult el ezeken a helyeken, hanem valami egészen másféle, olyan, ami egyenes folytatása a téli szállásnak, tehát lényegében a nomád városok fejlődésével egyező. Még abban is megőrzötték ezek a helyek nomád hagyományaikat, hogy legeltető állattartásuk szükségletének megfelelően, mint a nyári szállások utódai, különféle pásztorszállások állottak határukban, amely a jószág nyári állása és a pásztor tanyájakép szerepelt. A 16. század elejéről már írott emlékünk is van arra, hogy ilyen külterületi szállások voltak, s nem is mint új intézmények abban az időben. Legnagyobb valószínűséggel Kecskemétről gyaníthatjuk, hogy ilyen eredetű, de valószínű, hogy az Alföldön más városok is ezen az úton fejlődtek.

A középkori fejődésnek jellemzett normális tényezői mellett egy rendkívüli történeti esemény is jelentékeny hatással volt a települési formák alakulására, nevezetesen a tatárjárás. Hatása sommásan abban nyilvánult meg, hogy sokat elpusztított az európai szabású országépítés müveiből, másfelől pedig a nomádságnak új elemeit hozta be az országba. A pusztítás abban állott, hogy az ország falvainak a jórészét földúlta, vagy fölégette a tatárpusztítás és a népességet is alaposan megritkította. Az elpusztított falvak egyrésze nem is épült föl újra, tehát a helye olyan pusztasággá vált ismét, amilyen a honfoglalás korában volt. A városok kevesebbért szenvedtek a tatár hordáktól, éppen ezért a tatárjárás után erős városépítés és erődítés indult meg. A pusztulás következtében számos városnak, elsősorban éppen az alföldieknek a határa megnövekedett, s a falvak telepei és szántóföldjei újra legeltetőhelyekké váltak. A Három Városról számos történeti emlék bizonyítja, hogy határuk a tatárjárás idejében így megnövekedett, s több kisebb szállás közt e városok, mint nagyobb, erősebb és már települési szerkezetük miatt is jobban védhető helyek, meg tudtak maradni. Ezáltal, mint aul-városok, ilyenirányú fejlődésüknek újabb lehetőségéhez jutottak. A tatárjárás azonban nemcsak így növelte az európai szabású települések rovására a nomádelvű településformák lehetőségeit, hanem

a tatárok elöl menekülő kunok betelepülése egyszerre hatalmas nomád elemet ültetett az Alföld pusztamezőire. Mert a kunság ugyanazt a nomád állattartó kultúrát és szálláshagyományt hozta, amit annakidején a honfoglaló magyarság és ennek megfelelően szállottá meg új hazáját. A Duna-Tisza közén és a Tiszántúl fölső és középső részén települt meg a kunság, tehát legnagyobbrészt azon a területen, amely a honfoglaláskor kimaradt a megszállásból, így ezen a területen is nomádfajta szállások létesültek, úgy mint az ország más vidékein a honfoglalás idején. Keletkeztek tehát kisebb-nagyobb téli szállások épp olyan aulok, mint a honfoglalás korában, ezek közül a nagyobbak, a későbbi székvárosok, éppen úgy városi fejlődés csíráit rejtették, mint a magyarság nagyobb auljai. A kisebbek pedig hovatovább falvakká ülepedtek, de sok ezek közül is megtartotta akolkertes, tehát aulszerű szerkezetét.

A *török hódoltság hatása.* A török veszedelem már teljes kifejlettségében találta a középkori országot. A társadalom szerkezete rendivé formálódott, amelyben a nemesség, mint egy és ugyanazon jogállású rend birtokában tartotta az ország legnagyobb részét és mint politikai hatalom döntő tényezője volt az államéletnek, a jobbágyság pedig mint hasonlóan egyező jogállású, de ténylegesen rétegződő alsó rend, legnagyobbrészt úrbéri kötelékben művelte a nemesi birtokok földjét. Ebben a szigorú és zárt rendben csak szigetenként voltak más társadalmi viszonyok, így elsősorban a királyi városokban, ahol a közvetlen királyi hatalom alatt, polgárias városi élet folyt és azokon a kiváltságos területeken, amelyek nem tartoztak a vármegyei szervezetbe, tehát nem állottak úri hatalom alatt. Ilyenek voltak elsősorban a jász-kun kerületek, amelyek a saját nemzetségi szék szervezetükbén éltek és fölöttük a királyi hatalom nevében a kunok kapitánya állott. Ilyen jogi helyzetben a jászkunok nem voltak ugyan polgárok, erre sem településük, sem foglalkozásuk nem adott lehetőséget, de nem voltak jobbágyok sem, mert nem állottak úrbéri viszonyban és nem is tartoztak falusi Jközösségekbe. Egy közbeeső polgárparaszti formában éltek, amely későbbi fejlődésében mint sajátságos cívistársadalom ismeretes. Hasonló jogi helyzete volt a székelységnek és még néhány kisebb kiváltságos területnek az országban. (Őrség, Sárközi szék, stb.). Nem olvadtak bele egészen a vármegyei szervezetbe azok a nagyobb

mezővárosok sem, amelyek királyi birtokban állottak és kisebb-nagyobb városias önkormányzattal rendelkeztek. Ezeknek a városoknak a társadalma a kunokéhoz hasonlóan félig paraszti, félig polgári, tehát cívis jellegű volt.

Az ország európaias fejlődése a települések képében is teljesebbé vált. A királyi városok olyan fejlett polgári-városi életet teremtettek, hogy jogrendszerűket már a fejlett nyugati városoktól kölcsönözték és ipari, kereskedelmi tevékenységük is megközelítette azokét A városokon kívül pedig az ország legnagyobb részén jobbágyi falvak állottak, legtöbbjük már tökéletesen elszakadt a nomád téli szállás múlttól és szabályszerű kis középkori falunak a rendjében élt. Csak itt-ott — elsősorban a Duna balpartján és a Mátra alján — az erősen állattenyésztő helyeken őrizték meg akolkertes szervezetüket és nomád hagyományaik más elemeit. Nem terjedt ki azonban ez a jellegzetes középkori települési rend azokra a területekre, amelyek kiváltságos jogi helyzetben és különleges társadalmi viszonyok közt éltek, így elsősorban nem ilyen volt a kunjság települése. Kerületeikben városok és falvak helyett, voltak mezővárosi rangú székvárosok, amelyek most is inkább nagy aulok voltak mintsem városok és voltak falusi jogállású kisebb szállások, amelyek szintén Inkább kis aulok voltak, mintsem falvak. A kun székvárosokhoz nagymértékben hasonló volt a régebbi aul-városok városiassága is. Kecskemét és két várostársa, nagy legelőhatárnak a birtokában állattartó gazdáknak és háznépüknek a szállása volt, s központi helyzetüknél és vásárjaiknál fogva határozott városi szerepet töltöttek be. Kivételes volt rajtuk kívül a székelységnek és a nyugati határszéli Örségnek a települési helyzete. Mindkét területnek a népe nem állott vármegyei-úri hatalom alatt, hanem különböző kiváltságok folytán jogilag szabad nemzetségi szervezetben élt, s ennek megfelelően településük sem jobbágyi faluközösség volt, hanem nemzetségi szeres, hadas település. A különbség a két vidék közt csak az, hogy a székely nemzetségek hadai tömören egymás mellé, tehát: együttesen zárt faluszerű egységbe települtek, ezzel szemben az őrségiek nemzetségi szerei családonként különkülön domboldali szerekbe, tehát nyílt faluszerű formába települtek. Mindezen kiváltságos területek mellett kivételes volt még a hegyvidék települése. A honfoglaláskor és még később is településmaradt hegységi erdőkben a középkorban indult meg a tele-

pülés még pedig román, szlovák és ruszin hegyi pásztornépek beszivárgásával. Ezek az erdők vagy királyi, vagy egyházi, illetve magánuradalmi birtokban állottak, tehát a betelepülő hegyi pásztorok jogilag úrbéri viszonyba kerültek, azonban a különleges viszonyok miatt olyan laza és hiányos volt ez az úrbéri hatalom, hogy lényegében szabadon, népi hagyományaik szerint élhetett ez a hegyi nép. Tehát foglakozásuknak és népi hagyományaiknak, s a táj viszonyainak megfelelően szórvány hegyi tanyákat épített az irtványokon, s így ezek sem jobbágyi faluközösségekben, hanem szórványaik különleges népi közösségeiben éltek.

Ezt a társadalmi-települési rendet érte a török betörés történeti katasztrófája. A török hadjáratok legközvetlenebb következménye az volt, hogy néhány évtized alatt fizikailag is elpusztította az Alföld déli és középső részének, s részben a Dunántúl keleti szélének is a falvait s ezzel ezen a vidéken tönkretette a középkori fejlődés müveit. Az ország többi részeit sokkal kevésbbé, helyenként egyáltalán nem érte ilyen pusztítás, tehát ezeken a részeken nagyjában megmaradtak a középkorban kifejlett városok és falvak, csak éppen megzavarta rendjüket és életüket a hosszú háború. A hegyi szórványokat azonban még csak ilyen háborítás sem érte.

De nemcsak a középkori fejlődés települési technikai müveit pusztította el a török, hanem egyúttal a meghódított területeket tartósan hatalma alá is vetette, tehát a hódoltsági területről elsöpörte a magyar rezsimet, minden politikai és társadalmi szervezetével együtt. Megszűnt a vármegyei élet, a nemesség személy szerint is a Fölvidékre menekült, s itt tartotta megyegyüléseit és innen levelezett az ittmaradt néppel a szolgáltatások megküldése érdekében. Ez a vármegyei élet azonban csak jogszerinti hatalmat és intézkedéseket jelentett, mert valójában a hódoltsági terület a török hadi-pénzügyi igazgatás alatt élt. Ez az uralom pedig teljesen a hadizsákmányolás céljait szolgálta, tehát akkor is romlásba döntötte a falvakat, ha azokat a fegyverrel és tűzzel nem is pusztították el. Csak a kincstári török birtokokon, a khász-birtokokon volt elviselhetőbb a helyzet, annál is inkább, mert ide a nagyobb helységek, a városok estek, s ezek mind az adózással, vagy sarccal való megváltásban, mind a fegyveres védelemben nagyobb sikerrel tudtak föllépni. Ennek a politikai helyzetnek az lett a következménye, hogy a hódoltsági területeken csaknem mindenütt elpusztultak a

falvak, s ezek népe a nagyobb helyeken keresett menedéket, miáltal *az egész* Alföld megmaradt népessége néhány nagyobb városi helyen tömörült össze. Az Alföld többi része lakatlan pusztaság maradt, s rajta csak az állatok falkáit legeltették állandó háborús veszedelem közepette.

E közvetlen következmények mellett nevezetes további hatása is volt a török hódoltságnak. Mindenekelőtt teljesen átalakította az Alföld gazdálkodását. A földművelés és a kerti termelés tökéletesen visszaesett, sőt olykor évekig szünetelt is, ilyképen ez a terület visszaesett az állattartás korába. A fennmaradt helységek gazdálkodása egy szükségautarkiába szorult, tehát a lehetőségekhez képest a közeli területeken igyekezett földet művelni, vizeiben halászni, s iparosaival lehetőleg mindent, amire szükség volt elöállíttatni, ezenfelül egyedül a marhatartást folytathatta olyan mértékben, hogy abból eladható árut is nyert. Csak a lábas jószág tartásának volt lehetősége, csak ez a mozgó jószág volt megtartható a háborús veszedelmek között, s csak ezt az árut lehetett több-kevesebb sikerrel a vásárra vinni. A gazdálkodással együtt a táj maga is visszaalakult a honfoglalás korának a szintjére, sőt még ezen túl is elvadult. A fátlan, vagy legalább is gyéren bokros és magasabb hátain száraz, mélyebb völgyeiben vizjárásos puszta kiterjedt az egész déli Alföldre, s a volt falvak épületei, szántóföldjei és kertjei tökéletesen elenyésztek és átadták helyüket a puszta elemeinek: a szélnek, víznek, homoknak és a növényzetnek.

A pusztulás azonban, amelyet a török seregek zúdítottak az országra épített is ezenközben. A Marostól délre eső végeken csak pusztulás volt, de már a Maros fölött újabb településeket eredményezett a falvak elpusztulása. Ezen a vidéken ugyanis Gyula kivételével nem volt városi erősség, tehát nem volt hova futnia a falvaiból kiűzött vagy kikényszerült népességnek, ezért az alkalmas fekvésű helyeken, jelesül ott, ahol a középkorban vásárhelyek voltak, nagyobb csoportokban tömörült össze a nép és a helyet erősítve védte magát, ahogy tudta. S ha innen is menekülnie kellett egy-egy nagyobb hadjárat alkalmával, utána mindig ezekre a több biztonságot ígérő helyekre költözött vissza, így keletkezett Makó, Hódmezővásárhely és Szentes, mint menedékváros, holott helyükön a középkorban nem volt városi település, csak kisebb falu, elég forgalmas vásárhellyel.

Két helyen pedig szervezett telepítést eredményezett a háborús helyzet. A Debrecen környéki pusztákra a XVII. század elején Bocskay fejedelem telepítette le a hajdúkat, még pedig teljesen hadi szervezetben, s védelmi célok szolgálatában. Tehát mindenekelőtt szabadságra emelte a hajdúkat, tekintet nélkül korábbi álla* potukra és településüket várszerűen megerősítette. Akár a fejedelem vártervei, akár a hajdúság saját ízlése szerint épültek föl a hajduvárosok, mindenképen tökéletesen várszerű telepek lettek s tökéletesen egyezők az aui-városok szerkezetével. Nevezetesen mintegy belső vár épültek tömören egymás mellett a lakóházak, a templom és a középületek, s ezt mintegy külső vár vette körül a kerteknek, akioknak, istállóknak az öve, s ezt körül sánc, árok és kerítés védte. Ilyenformán a kertség öve egyben a gazdasági udvarok zónája s a várost védő lovasság tanyája lett.

Hasonló célból és hasonlóan hadi-mezőgazdasági jelleggel keletkeztek egy századdal később, tehát már a török kiszorítása idején a délvidéki katonai határőrtelepek. Nevezetesen Szabadka, Zombor, Üjvidék és a tiszai kamarakerület 10 községe, Zenta, Kanizsa, stb. elpusztulásuk után militárisokból települtek vissza, s lakosai amellett, hogy mezőgazdasági termelést folytattak, hadi kötelékben is állottak és katonai szolgálatot teljesítettek. Ekkor már nem állott fenn a védelmi szükséglet, tehát e helyek nem várszerüen települtek meg, azonban nagy határ közepén, vagy szélén nagyobb egységekben, s innen használták határukat a közelebbi részen földműveléssel, a távolabbi részen állattartással. Éppúgy, mint a hajduvárosokban, ezeken a telepeken is kiváltságot kapott a népesség és nem úrbéri jobbágyközséget, hanem városias szervezetű telepet alkotott.

Ha most már együtt nézzük a török hódoltság okozta pusztulást és az új települések keletkezését, az ország a következő települési képet mutatta ebben az időben, közelebbről a hódoltság végén, tehát a XVIII. század legelején.

Épségben megmaradtak, sőt egyre sokasodtak a hegyi szórványtelepülések, annyira, hogy ebben az időben már elég sűrűn ellepték a Kárpátok egész hegyvonulatát és a bihari hegységet.

Megrongálódtak, de el nem pusztultak a Dunántúl, Felvidék és Erdély városai és falvai, tehát megmaradtak annak a fejlődésnek

az útján, amelyen a középkorban haladtak. Ezeken a területeken tehát a török hódoltság nem idézett elő gyökeres átalakulást.

Egész más volt a helyzet az Alföldön. Itt szinte tökéletesen elpusztultak a középkori falvak, kivétel csak a Duna vízjárásos partja és a Sárrét. Azok a középkori városok, amelyek korábban, mint várispáni, később vármegyei székhelyek, püspöki helyek, vagy iparos-kereskedő királyi városok voltak, mint Szolnok, Csongrád, Szeged, Gyula, Kalocsa és Debrecen, ebbéli minőségükben szintén elpusztultak. Mint települések ugyan megmaradtak, azonban most Biár nem mint középkori, szóval nyugati értelemben vett városok, hanem mint a környező elpusztult falvak népének a menedékvárosa, s mint egy nagy határ állattenyésztésének a központja. Tehát agrárvárosokká alakultak át. Helyzetük ilyenformán tökéletesen olyanná lett, mint a régebbi magyar aul-városoknak, vagy az újabb kun szék-városoknak. Abban is megnyilvánult a hasonulás, hogy legtöbbjük részint a hadivédelem, részint az állattartás miatt kertes szerkezetűvé alakult át. Az Alföld falvainak az elpusztulása és városainak az átalakulása együttvéve azt jelentette, hogy a fejlődésnek az a nyugati példákat követő útja, amely a középkorban megindult, most megakadt, illetve bezárult. Minden, amit a középkor létrehozott elpusztult, vagy átalakult, s újabb elindulásának, ha általában véve meg is volt a lehetősége, annál kevesebb volt a reménye, mert a nomád hagyományokat őrző és továbbépítő települések aemcsak megmaradtak, hanem a hódoltság ideje alatt újakkal gyarapodtak. Sommásan tehát az történt, hogy a nyugati szabású település, mely eddig az Alföldön is mindinkább kezdett uralkodóvá lenni, s egy-egy szigetre szorította vissza a nomádelvü település területét, most elpusztult, s átengedte az uralmat az el nem pusztult nomád hagyományú települési formáknak.

Nem pusztultak el elsősorban a régi aul eredetű városok, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, sőt szervezetük kitűnően alkalmas volt arra, hogy a menekülő népességet magába fogadja és az elpusztult falvak határát legeltetéssel használja. Hasonlóképpen megmaradtak és éppen ilyen kitűnően tudtak alkalmazkodni a megváltozott viszonyokhoz a jászkunkerület városai, befogadván a kisebb kun szállások népét és elfoglalván pusztán maradt határukat. Éppen ilyen települési forma keletkezett a hajdúvárosokban, tehát megtelepülésekkel ugyanez a nagyhatárú, állattartó kertes városszervezet,

szóval a nomád hagyományú településforma terjedt tovább az Alföldön. Nem pontosan ebben a települési formában, de ugyanebben a települési helyzetben jöttek létre a Kőrös—Tisza—Maros-köz összefutott városai és a bácskai határőrtelepek, tehát számukra is kínálkozott azoknak a települési formáknak a felvétele, amelyek a régebbi helyeken hagyományosan éltek. Valóban ezek az újabb és nomád hagyományokra nem támaszkodó települések a régi középkori városokkal együtt éppen úgy táborszerű lakóvárosokká váltak, mint a kunsági, vagy a régi aul-városok, s állattartásuk szükségletére éppen úgy külső határbeli pásztorszállásokat hoztak létre, mint amazok. Ilyenformán minden megmaradt alföldi településnek az az egyöntetű rendje alakult ki, hogy a város aránylag nagy agrártömörülés, mindegyik óriási határral, s ebben a földrajzi keretben az a termelésnek a rendje, hogy a gazdasági udvarok a lakórészen kívül a kertség övében helyezkednek el, innen munkálják a városkörüii kicsiny szántóföldeket, a távolabbi pusztákon pedig állataikat] legeltetik, s erre a célra pásztorszállásokat, mint nyári legeltetőszállásokat létesítenek. Az állatok teleltetése pedig, vagy a városszéli kertekben, vagy ahol ilyen nincs, a városalatti teleitetőhelyeken történik. Ez a települési szervezet olyan pontosan megfelel a nomád településorma téli és nyári szállásainak, hogy ha kifejlődésében semmi történeti kapcsolata nem lenne azzal, akkor is annak utódját kellene látnunk benne. Csakhogy, amint láttuk, ilyen történeti kapcsolatok is világosan felfedezhetők, éppen ezért annál több okunk van arra, hogy a törökkori alföldi települési helyzetben a nomád szálláshagyomány újjáéledését lássuk.

Ahogy a falvak és városok elpusztulása, illetve átalakulása véget vetett az Alföldön a középkori nyugatias fejlődésnek és teret nyitott az addig visszaszorult, de hagyományokban élő településformának, éppenúgy a királyi és vármegyei uralom kiszorulása megállította az Alföld társadalmának rendi fejlődését és teret engedett annak a polgárparaszti társadalomformának, amely a pomáderedetű településeken azelőtt is érvényben volt. Mert ahogy a vármegyei úri hatalom kiszorult az Alföldről, úgy jutottak önállóságra és nagyobb szabadságra azok a helyek is, amelyek azelőtt nem voltak kiváltságoltak, s most már a kiváltságos kun városokkal és a királyi városokkal együtt autonóm városi életet kezdtek élni. Természetesen ez a városi élet nem olyan mint a

középkori városi civitászok élete, azonban más értelemben éppenolyan városias volt. A termelés különbsége — ezek agrárvárosok voltak, amazok iparos-kereskedők — a történeti hagyomány másfélesége, vagy éppen hiánya, nem tette lehetővé, hogy egészen polgári társadalommá fejlődjenek s ilyen minőségben játszhassanak szerepet a magyar társadalom életében. Azonban a jobbágyparaszti formákra sem estek vissza többé, még ha azelőtt ilyenben is élt egyik másik, hanem különös félig polgári, félig paraszt, egyszóval cívis társadalomformájukat megtartották, önállóan tovább fejlesztették s ilyen minőségben váltak különös összetevőjévé a magyar társadalom rendjének. A települési formák alakulása, végsőleg a tanyarendszer kifejlődése szempontjából azért fontos ez, mert csak ilyen föltételek között fejlődő társadalom tudott a törökkorban adott helyzetből úgy továbbfejlődni, ahogy az történetileg valóban történt.

Az újjáépülés. Ahogy a török kiszorult az országból és a kuruc-labanc harcok is elcsendesültek, nyomban megindult a béke termelőmunkája. A pusztán maradt nagy határokon továbbra is az állattartás maradt a fő termelési ág, egészen a XVIII. század végéig a lábasjószág volt az Alföldnek az egyetlen, vagy legalább is messze legjelentősebb piacra vihető terméke. Ennek a nagy állattartásnak a legelőterületét, vagy úgy biztosították az egyes városok, hogy határukhoz csatolták az elpusztult községek teriletét, vagy ha ez nem sikerült, bérbevették a pusztákat. Emellett azonban a földművelés is egyre nagyobb területre terjedt ki. A városhoz közelebb eső alkalmas területeken termeltek, mégpedig azon módon, ahogy a kertes települések azelőtt is folytatták, és ahogy az mindenütt falvakban is történik, tehát nyomásokba osztva, a községből munkálták a feltört földeket. A különbség csak annyi volt, hogy a kertes városokban ennek a földművelésnek az akolkertek voltak a gazdasági udvarai, tehát itt tartották igavonó és fejős állataikat, szerszámaikat és ide hordták be a termést. A nem kertes helységekben — ilyenek csak a határőr telepek és az összefutott városok voltak — éppenolyan tágas háztelkek voltak, mint a falvakban és itt a lakóházzal egy telken volt a gazdasági udvar. Ez a földművelés éppenúgy, mint a legelők használta általában a földközösség alapján történt. Tehát nyomásokban

kapták időleges használatra földjeiket a lakosok s azzal nem egyéni birtokként rendelkeztek. Kivétel a régi agrárvárosok földhasználata, mert itt már a török korban is, azóta pedig egyre nagyobb mértékben egyéni foglalások történtek, s ezeket a mezei kerteknek nevezett földeket örökhaszonbérletszerű joggal állandóan használták, sőt adhatták vehették is a város polgárai. Az ilyen mezei kertek már nemcsak a földközösségi jogrendszert törték meg, hanem a nyomás rendszerrel is ellenkeztek és minden esetben valamilyen szántóföldi- mezei építmény létesítésére vezettek.

A földműveléssel együtt a kerti termelés is lélekzethez jutott, s minden városban folyt kisebb-nagyobb mértékben. Elsősorban szőlőhegyei voltak a városoknak, alkalmas partos helyen a városhoz közel, s ezekben saját szükségletre mindenféle gyümölcs mellett szőlőt, illetve bort is termeltek. Ilyen szőlőshegyek, már a középkorban is voltak, s egészen a török alatt sem pusztultak el, azonban rendszeresebb művelésük és kiterjedésük ebben a korban következett be. Hasonlóképen volt minden községnek veteményes kertje is. Szintén valahol a város alatt egy-egy alkalmas területet kis parcellákra osztottak s ezen minden lakos saját szükségletére termelt mindenféle zöldségfélét. Nem egy helyen azonban a piacra is került a legjobban tenyésző zöldség terméséből.

A városnyi tömegben együttélő agrárnépesség ipari és kereskedelmi szükséglete erősen meghaladta a falunak hasonló szükségletét, tehát az ipari termelésnek és a kereskedelmi tevékenységnek is jelentős fejlődése következett be ott is, ahol kereskedelem még nem volt. A legközvetlenebb szükséglet! ipar minden községbem meg volt, ezen kívül azonban egy-egy helyen alkalmas föltételek miatt távolabbi piacokra termelő iparágak is fejlődtek ki. A kereskedelmi tevékenységnek főterütete az állatkereskedelem volt s ennek színhelvei a városok hatalmas állatvásárai voltak. Ilyenformán ezek a nagy agrártelepülések nemcsak agrár falvaknak tömörülései, hanem egyben városi szerepű központok is lettek, amelyben a jellegzetes városi foglalkozások is talajra találtak. Növelte ezt a városi gazdasági szerepet az is, hogy valamilyen igazgatási intézmény minden városban megtelepült, tehát evonatkozásban is önálló telepekké váltak.

Az újjáépülés azonban nemcsak a megmaradt helyek tovább-

fejlődést eredményezte, hanem újabb településeket is hívott életre. Az egész XVIII. században keresztül folyt a telepítő tevékenység egyrészt a királyi hatóságok, másrészt pedig magánbirtokosok részéről. Az egész Bácska és Bánság ekkor települt be sakktáblás falvakkal s az így betelepített vidéken szabályszerű agrárfalusi élet indult meg. Csaknem a középkori fejlődés kezdődött el újra ezen a tájon. A különbség csak az, hogy újsütetű gyarmatos falvak voltak ezek s népük mindenféle eredetű és népiségű elegyből állott, tehát olyan zárt közösségi falusi életre, műit a történeti falvaké, nem volt lehetőségük. Az sem segítette ilyen irányú alakulásukat, hogy nem voltak szoros jobbágyi helyzetben, mert akár a kincstár birtokában volt határuk, akár magánuradalomé, mindegyik telepítő kedvezéssel és gondoskodással igyekezett a falvak gyarapodását előmozdítani, így ezen az országrészen egy különös agrárfejlődés és virágzás következett be, amelynek azonban semmi köze nincs az ország történeti falvaihoz, sem pedig az Alföld többi részének egészen másfajta fejlődéséhez. Telepítés ugyan volt északabbra is, különösen Békés-Csongrádban azonban ez már egészen más telepeket hozott létre. A Maros—Tisza—Körös köze csaknem egészében a valahai linzi péknek, Harruckernnek a birtokába került, s ő is telepítésekkel igyekezett birtoka hasznát növelni. Telepítőmunkája során azonban nem kis falvak keletkeztek, mint a Bánságban, hanem nagyobb népességű s legfőképen nagyobb határú települések, így a megmaradt, de erősen elnéptelenedett Szentest Harruckern telepítette be s mint új telepeket alapította meg szlovákokból Békéscsabát és Szarvast, vegyesen magyarokból, németekből és románokból Békést és tisztán magyarokból Orosházát és még számos kisebb telepet. A Harruckern-féle telepítéssel annak ellenére, hogy különböző népiségű és más-más települési-gazdálkodási hagyományt képviselő népek települtek meg, egyirányú fejlődés indult meg a telepes helyeken s ez merőben más volt, mint a előbbi telepes falvaké. A nagy határt ezek a települések is éppenúgy használták, mint a megmaradt városok, tehát nyomásszerűen művelték a közelebbi földeket s a távolabbi pusztákon állatot tartottak. Amely telepes községnek mint például Orosházának a határa szűk volt erre a gazdálkodásra, az puszták bérletével igyekezett termelésének a területét kiegészíteni. S ezeken a pusztákon hasonlókép a régebbi állattartó helyekhez mindenütt pásztorszál-

lásokat emeltek. Hasonló körülmények közt és hasonló eredmény, nyel járt a telepítés a Duna—Tisza közén is. Itt ebben a században Kiskunfélegyházát telepítették jászságiakból, Kiskundorozsmát kunságiakból, Kisköröst szlovák, Kecelt magyar-német-szlovák, Soltvadkertet magyar, német és mindenféle egyéb nemzetiségüekből, Jánoshalmát és Mélykutat részben magyarokból. Telepítés volt még Nyíregyházán, ahol a Károlyiak a gyér népességű magyar községbe szlovákokat telepítettek. Tökéletesen egyezően mindezek a telepítések nem szabályszerű falusi fejlődésnek az útján indultak el, hanem nagy határuk révén mindegyik a régebbi agrárvárosok útjára tért és távoli pusztáin állattartással kapcsolatos pásztorszállásokat létesített.

Ennek a kornak a társadalmi fejlődése annyiban fontos szempontunkból, hogy a régi agrárvárosok, kunsági városok és az összefutott városok önálló polgár-paraszti társadalomfejlődése tovább folyt s ugyanebben az irányban haladt az újabb telepítések társadalomfejlődése is. Tehát sehol az Alföldön még csak nagyjában sem folytatódott a középkori jobbágyfalusi társadalmi élet. Erre a szabadabb és önállóbb s legfőképen nem nyugatias-rendies fejlődésre az adott lehetőséget, hogy mind a régebbi, mind az újabb telepítésű községek nem kerültek szabályszerű úrbéri hatalom alá, hanem vagy mentesek voltak ilyen terhek alól, vagy pedig könnyíteni tudtak rajta. Régi jogon kiváltságosak voltak a hajdúsági és jászkun városok, valamint a most már polgárosított katonai határőrtelepek, úgyszintén a régebbi városi jogú települések. A telepítések közül a nagyobbak, mint Szentes, Orosháza vagy Nyíregyháza, márcsak tömegerejüknél fogva is könnyebb úrbéri szolgáltatásokat tudtak kiharcolni, azonkívül a telepítő érdek is igyekezett könnyíteni helyzetükön. Ilyenformán bárha végeredményben úrbéres községek voltak ezek a telepítések, hasonlóképen az összefutott városok, mint Makó és Hódmezővásárhely is, községi életükben bizonyos önállóságot, szolgáltatásaikban pedig bizonyos együttességet értek el. Tehát sem községük nem állott közvetlen uradalmi hatalom alatt, sem maguk személyükben nem voltak jobbágyok. Ezek a körülmények tették lehetővé, hogy további társadalmi életükben a régebbi agrárvárosok társadalmi formáit vegyék fel, vagy ahhoz hasonló polgár-paraszti formákat alakítsanak ki.

Ha e korszak különféle történeti tényezőinek a hatását a tele-

pülések formáira vonatkoztatva summázzuk, úgy a következő kép tárul elénk. A törökkorban megmaradt helyek továbbra is nagy határ területén állanak, legnagyobb részük kertes és mindegyiknek a, határában állattartó szállások vannak, amelyek nem állandó telepek s nincs állandó lakosuk, csak az állattartás céljaira szolgálnak s arra, hogy a pásztoroknak tanyái legyenek. E pusztai szállások kétfélék voltak. Legnagyobb részt nyaralók, tehát csak a nyári legeltetés idején használták őket, voltak azonban teleltető szállások is, gyakrabban a város alatt alkalmas rétes helyen, nem ritkán azonban távoli pusztán is, hasonlóan rétes fekvésben. Ez utóbbi telelő szállások a külső pusztákon tartott állatok téli állásai voltak s mellettük télen is ott tanyáztak a pásztorok. Ugyanez a településrendszer alakult ki az újabb telepítéseken is, kivéve a belterületek kertes osztottságát. Hogy az ilyen alakulás a példának a követése vagy hasonló helyzetüknek a szükségszerűen hasonló következménye, azt nehéz lenne eldönteni, de nem is döntő jelentőségű. Hogy a példa hatott, az nyilvánvaló, hiszen gyakori érintkezésben, még több vitában voltak a régi városokkal, s eközben kitanulhatták településrendszerűk alkalmasságát. Az is bizonyos azonban, hogy abban a helyzetben, ahogy megtelepültek, tehát nagy puszta határ közepén, nehéz elképzelni más termelési módszert, mint a közeli földek bentről való megmunkálását és a távoli pusztákon való állattartást. Hacsak azt nem, hogy szórványokra települjön szét a népesség és a kiki elfoglalt területén műveljen akkora földet, amekkorát tud s ugyanitt legeltesse állatait. A szlovák telepeseknek még a népi hagyománya is ilyen forma mellett szólott. Hogy mégsem ilyen szórvány jött létre, vagy nem alakult ilyenné az egyszer megtelepült falu, annak volt komoly oka bizonyosan a régi városok célszerű megoldásának a példája, azonkívül a még mindig fennálló védelmi szükséglet, s nem utolsósorban a telepesek összetartása.

A 18. század utolsó negyedéig sem termelésükben, sem társadalmi rendjükben, sem jogi viszonyaikban nem formálódtak még ki határozottan ezek az alföldi települések; amit jellemzésükre fölsoroltunk, az mind alakuló, változó vonás. Emellett a sokféle eredetű település egymással is csak egészen nagy vonalakban egyezett, mindegyik még eredete szerint mutatott különleges vonásokat. Egyben, azonban megegyeztek: mindegyiknek a határában voltak pusztai állattartó szállások s ezeknek a szerepe mindenütt tökéletesen

egyező volt: az állattartás mezei üzemhelyéül szolgált. Ebben a minőségben utódai voltak a nomád nyári szállásnak és elődjei a későbbi szántóföldi tanyáknak.

A *TANYARENDSZER* ELSŐ KORSZAKA

A *termelés kiterjedése,* A 18. század végére az állattartással egyenrangú főtermelési ággá lépett elő az Alföld termelésében a gabonatermelés. A gabonatermelés konjunktúráját több ok idézte elő. A megszaporodott népesség kenyérszükséglete volt a legközelebbi ok, távolabbról azonban, hogy a nyugodtabb időkkel a szállítás lehetővé vált s éppen olyankor, amikor nyugaton a háborús helyzetben egyfelől lecsökkent a kenyérmagvak termelése, másfelől pedig megnövekedett a fogyasztása, a kivitel is megindult. Ez a ídvitel a nyugati országoknak, főképpen Ausztriának, elsőrendű gabonaszállítójává tette az Alföldet, ami szinte korlátlan lehetőséget jelentett az alföldi termelés számára.

Az eddig megmunkált föld pedig távolról sem volt elegendő a növekvő gabonatermelés céljára, szükség lett tehát további legelők feltörésére. A török idők óta megmunkált föld, nem messze a községektől, de nem is közvetlenül a házak alatt terült el, tehát kiterjesztésének kétfelé is meg volt a lehetősége. Befelé azonban nem terjedhetett a szántóföld, mert az itteni legelő elengedhetetlenül szükséges volt az igavonó és fejős, szóval mindennap használt jószág legeltetésére, így másfelé nem tágulhatott a szántóföld, mint kifelé, tehát távolabb a községtől. Valóban mindenütt az alföldi felepek határában a régi szántóterületen kívül jelentékeny területet törtek fel s ezeken is megindult a gabonatermelés.

A földművelés kiterjedése azonban távolról sem emésztette föl a legelöket és az állattartás sem esett vissza, hanem most már mint két egyenrangú fő termelési ág folyt egymás mellett a gabonatermelés és az állattartás. Területi igényében is célszerűen kiegészítette egymást a kétfajta termelés. Legelő maradt a község környéke, az igás és fejős állat számára, s legelő maradt a szántókon kívüli pusztaság. De maga a szántóföld is szolgálta az állattartást, nem ugyan takarmánytermeléssel, mint ma, hanem úgy, hogy a régebbi szántóterület harmadévenként ugarnak hagyott nyomásré-

szén és a tarlókon is legeltettek, az újabb feltörésű szántókon pedig helyenként legelőt hagytak s ugart is éppenúgy, mint a másik szántóföldi zónában.

A gabonatermelés nagyszabású kiterjedése mellett a többi termelési ágak is erősödtek. A régi szőlőhegyek egyre újabbakkal gyarapodtak, kivált a homokos határokon s ilyen helyeken a bortermelés is meghaladta már az önellátás mértékét. Hasonlóan a veteményfélék termelése. A veteményföldeken egyre sikeresebben termesztettek mindenféle zöldséget s vidékenként egy-egy zöldségfélének a termelése már piaci arányokat öltött, így például Makón a hagyma, Nagykőrösön az uborkatermesztés már a 19. század elejére annyira kifejlett, hogy a környékbeli piacokra szekerekkel hordták s terményt, s jó híre kelvén e portékáknak, a termelés egyre nagyobb arányokat öltött, bár a veteményföldekről még nem terjedt tovább.

A többirányban kiterjedt termelés egy-egy rendkívül tágas határnak a területén oszolhatott meg, tehát területi tagozódásban igen célszerű rendet alakíthatott ki. Mintha csak a Thünen-féle körök rajzolódtak volna egy-egy község köré, olyan jellegzetes övekben helyezkedett el a változatos és minden irányban kiterjedt termelés. Nagyban segítette, illetve egyáltalán lehetővé tette ennek az övrendszernek a kifejlődését a táj, amelyen az Alföld legtöbb városa és nagyobb faluja települt, azzal, hogy egy-egy határban eltérő tájrészek egyesültek.

Az első termelőöv, mely körülvette a belterületet, a különféle kerteké volt. Mindenütt volt szőlőskert és veteményeskert. Nem zárt övben helyezkedtek el legtöbbhelyt ezek a kertek, hanem egy övön belül kisebb-nagyobb foltokban aszerint, ahogy a táj megengedte vagy éppen kínálta. E két főkert mellé mindenütt csatlakoztak kenderföldek, tormáskertek, s nagyon sokhelyt különféle takarmánytermő kertek, így herés- és zaboskertek. Ezeket a kis parcellákra oszló s becsben tartott földeket mindenütt árokkal és kerítéssel övezték, részint a járókelők, részint a legelőre járó állatok ellen.

Mert a kertek övét az úgynevezett belső legelő követte. Ménesjárás, Csordajárás, Csürhejárás, Delelő, Itató, Heverő, Alsó-Fölsőlegelö stb. ilyen határnevei vannak e területnek, jól jellemezvén

rendeltetését. Naponként hajtottak erre a legelőre külön-külön falkákban a jószágot s estére azonmód hajtották vissza. Tehát csak a kezes jószág legelt ezen a legelőn s legtöbbhelyt külön-külön falkákban s külön legelőhelyen a gazdák és a zsellérek állatai. Sokhelyt az egyes városrészeknek is külön falkája és külön legelőterülete volt.

A legelő határán kívül következett egy szántóföldi öv, amelyet általában ma is ugarnak, sokhelyt pedig nyomásnak neveznek. Mindkét megjelölés arra utal, hogy a nyomásrendszerben müveit szántóföld területe ez, amelyet minden harmadévben ugarnak hagytak. A termés betakarítása után és az ugarrészen a belső legelőn járó jószág erre a területre is kijárt, tehát ezzel bővült a belső legelő. Ezen a határrészen ma is kevés a tanya, korábban pedig sem állattartó szállás, sem pedig szántóföldi tanya nem volt, mert ezt szabályszerű falusi rendszerben a belterületről munkálták. Az tette ezt lehetővé, hogy az ugar, vagy nyomásföldek 6—8 km-nél, de kivételesen is 10 km-nél távolabb nem terjedtek. Ez a szántóföld volt a legkorábban feltört terület minden határba«, erre utal az is, hogy az ilyen földek mesgyéi csaknem minden alföldi település határában szabálytalanul görbék és kígyózók, még a régi ekejárásnak a nyoma látszik rajtuk.

A nyomásokon kívül következett a Szállásföldek, Tanyaföldek, Telekföldek öve. Szóval az a terület, amelyet legutóbb a gabonatermelés kiterjesztése idején törtek föl. Itt már általában nem nyomásrendszerű volt a földművelés, hanem egy-egy gazda egy tagban foglalt, vagy kapott a kiosztáskor földet s ezen a saját gazdaságán belül alkalmazta a szokásos vetésforgót. Ez a terület már 6—8 km-nél mindenesetre távolabb esett a belterülettől, nem ritkán 25—30 km-re is, tehát megmunkálása már lehetetlen volt naponta való kijárással, éppenezért ezeken a tagokon keletkeztek a szántóföldi tanyák. Egyúttal ezek a tanyák lettek a nyaranként pusztai legelőkön tartott állatok teleltető helyei is.

Legtávolabb, a szállásföldek után újra legelő következett, a külső legelő öve: Puszta, Rét, Járás, ahogy vidékenként nevezték. Ez a legelő szinte a végtelenbe terjedt, addig, amíg egy másik községnek a pusztájával nem érintkezett s itt a pontos határokat csak később húzták meg. Ezen a legelőn tartották a növendék és meddő állatokat s különösen a juhokat. Közös falkákba verve legeltették itt

a jószágot a pusztai pásztorok s kora tavasztól késő őszig kinn tanyáztak kezdetleges szállásaikon.

Ez az övrendszer szinte csodálatos rendjét valósította meg a termelés specializálódásának. Nemcsak a munka ökonómiája, hanem a tájhoz való alkalmazkodás szempontjából is tökéletes volt. Minden terményt a legalkalmasabb helyen termeltek és a termelés üzeme is a körülményekhez képest a legalkalmasabb formákat öltötte. Ez a termelési tagozódás már müve volt egy társadalomnak, ugyanannak, amely a szántóföldi tanyák rendszerét is kiformálta.

A *szántóföldi tanyák rendszere.* Amikor a szántóföldeket a faluszerűen megművelhető belső nyomásövről a távolabbi határba is kiterjesztették, egy nagy kérdés állott elő. Föladják-e a védelemből keletkezett összetömörülést s akár szórvány, akár tömör falu formájában kitelepüljenek a feltörendő pusztára tehát a régi falvak helyére vagy pedig valamilyen kisegítő megoldást találjanak arra, hogy a földet is megmunkálhassák és együtt is maradhassanak. Tehát a mezőgazdasági termelés széthúzó törvénye és a társadalmi vonzás összetartó ereje került itt szembe egymással. A történeti valóság mutatja a kérdés eldöntését. Nem települtek szét, ellenben megtalálták a módját annak, hogy a távoleső földeken is földművelést folytathassanak. A megoldás a szántóföldi tanyák rendszerében 411 előttünk.

Annál könnyebben kialakulhatott a szántólföldi tanyarendszer, mert nem is volt szükség eredeti megoldásra. Azok a települési elvek és telepformák, amelyek a távoli szántóföld kérdésének a megoldásához szükségesek voltak, más termelési ágban, levozetesen az állattartásban gyakorlatban éltek s a település termeléskívánta osztottsága eleven hagyománya volt ennek a társadalomnak. Az akolkertes belterületi szerveződésben közvetlenül a nomád szállásrendszerre visszanyúlva élt az a szálláselv, hogy a települési helynek, mint lakóhelynek nem kell szükségszerűen egybeesni a termelőhellyel, hanem lehetséges, sőt előnyös a szétválasztás, mert %en módon a termelés szükségletei jobban kielégíthetők s hasonlóan a lakás is jobban berendezhető különváltan. Az állattartó pusztai szállások képében pedig a távoli termelőhelynek a megoldása élt eleven hagyományként s ez a megoldási forma is közvetlenül a tornád nyári szállásban gyökerezik. A szántóföldek kiterjedésévei

előálló kérdés megoldásához tehát nem kellett más, mint ezeket a hagyományokat alkalmazni az új területre, a szántóföldi termelésre s már lehetővé is vált az együttmaradás, illetve a szétterülés elkerülése.

Természetesen az előállott kérdés megoldása nem volt tudatos, nyilvánvaló azonban, hogy az öntudatlan és ösztönös döntésnek a motívumai mégiscsak ezek voltak. Egyfelől valóságként érezte minden alföldi város és városnyi község lakója a aagyobb közösségbe való tartozás előnyeit, nem is beszélve azokról a megfogható hasznokról, amiket az úrbéri egyezkedésekben és az együttes szolgáltatásokban elért ez a társadalom. Képtelen lesüllyedésnek érezte volna minden városi gazda, hogy egy úrbéres kis faluba településjön ki, amikor városi együttesben gazdaságilag könnyebb s társadalmilag változatosabb, gazdagabb és önálóbb volt az élete. Tehát ezt az együttélést csak elkeseredett és kárvallott elemek tudták volna föladni, a községnek minden rendes polgára a végsőkig ragaszkodott az együttmaradáshoz, mint ahogy azok, akik telepes falvakban próbáltak szerencsét, csakhamar a visszafogadásért folyamodtak anyavárosukhoz. Ilyen tudat vagy helyzetérzés mellett a másik megoldás volt az egyetlen lehető s erre magától értetődően kínálkozott az állattartó szállásoknak a szántóföldre való telepítése, illetve a hasonló értelmű szántóföldi tanyák építése.

Történetileg a következő elemekből tevődött össze a szántóföldi tanya. Mindenekelőtt a távoli szántóföldön való munka idejére menedékhelyre és éjszakai enyhelyre volt szükség, tehát ebből a célból szükségessé vált valamilyen épület emelése. Ugyanakkor azonban már itt a szállásföldön volt együtt egy-egy gazdának a legnagyobb földterülete, tehát termelésének a központja idekívánkozott, így került a szántóföldi tanyahelyre a teleltetőszállás, tehát a városalatti vagy városközeli állás, amely külön csak az állattartás szolgálatában állott. A szállásföldön való üzemi központosítás feleslegessé tette a belterületi akolkertet is, mint külön gazdasági udvart, hiszen a betakarítandó termény és a teleltetendő állat legnagyobbrészt úgyis kinn volt már a tanyán. Tehát az okolkertek is hamarosan kikerültek a tanyára és helyüket lakóházak foglalták el. Ilyenformán két régi elemből a telelőszállásból és az akolkertből s egy új elemből, a szántóföldi menedékhelyből kialakult egy újfajta külterületi szállás, amelyet éppen ettől fogva mind gyak-

rabban már nem is szállásnak, hanem tanyának neveznek. Történetileg tehát nem a nomád nyári szállásból fejlődött a tanya, hanem éppen a téli szállásnak az aul részéből és a később kifejlődött külterületi teleltető szállásból, azonban szerepében pontosan a nomád nyári szállásnak felel meg. Éppenúgy, ahogy a nyári szállás a nomád állattartásnak volt a mezei üzemhelye, úgy a tanya a szántóföldi gabonatermelés és a szelidültebb állattartás határbeli telephelyeként jött létre. Abban is tökéletesen egyező a két szállasforma, hogy egyformán egy nagyobb települési-társadalmi egységnek a szervezetébe tartozik s nem a település szétszóródását, hanem annak csak funkciók szerint való osztódását valósítja meg. Végül az is bizonyos, hogy a nomád múlt nélkül s ennek hagyományokban való folytatódása nélkül a tanyarendszer sohasem jött volna létre. Mindezek miatt lehetetlen a tanyarendszer kialakulását valami újfajta településformának s nem a nomádságra visszanyuló magyar települési hagyomány folyamatos fejlődés során előállott művének tekinteni.

A tanyák megépülése éppenúgy nem bontotta meg a település egységét, mint ahogy a korábbi állattartó szállások sem tették ezt. A tanyákkal éppenúgy nem járt együtt tanyai lakosság, mint ahogy a szállásokkal sem szállási népesség. Ebben a korszakban a tanyák legtöbbjén fogadott cselédek, pásztorok, majorosok, kertészek (nem veteményeskert, hanem a mezei kert, mint állattartó kerített hely után nevezve így) tanyások, tartózkodtak, akik mind a város polgárai voltak, sokuknak háza volt benn és családja is itt lakott, de aki családostul és egész éven lakott is kinn, öregségére mind beköltözött s közben úgy járt haza a saját községébe. A kisebb gazdák tanyáin a fiatalabb férficsaládtagok tartózkodtak így a tanyán, azzal a különbséggel, hogy ezeknek az otthona és a háztartása mindenesetben benn a városi házban volt s innen élelmezték őket és mostak rájuk és idejártak haza minden ünnep alkalmával. A cselédeken és a tanyai fiatalokon kívül csak a nagy nyári munkák, különösen az aratás és nyomtatás idején ment ki a gazda egész családja, ilyen alkalommal még a nők is, azonban dolgukat végezvén azonmód vissza is tértek a városba. Később következett be az a kinnlakási fokozat, hogy a fiatalabb férfiak feleségestül kiköltöztek egész nyárra, télire azonban ebben a korszakban még hazaköltöztek.

Az egykori helyhatósági rendeletekben sűrűn találkozunk a

tanyai kinnlakás és a teljes kiköltözés tilalmával. Ezekből kivehetőleg előfordult tehát olyan eset is, hogy némelyek odahagyván községüket, mindenestül a tanyára igyekeztek kitelepülni. Ismervén a tanyafejlődés akkori körülményeit, lehetetlen ezekből az esetekből valamilyen általános kitelepülési szándékra következtetni. Nem érthetők másképpen az ilyen esetek, mint ahogy a tilalmazó rendeletek ítélik: kivételes vétségek voltak ezek a társadalom bevett jó rendjével szemben s nem mások, mint elkeseredett kárvallott vagy éppen rosszra hajló egyének igyekeztek így szabadulni a közösség kötelékeiből.

A gazdasági szükséglethez és a kinnlakás mérvéhez képest az első szántóföldi tanyák kezdetleges vagy legalább is nagyon egyszerű sár-nád épületek voltak s legtöbbjükben külön lakórész nem is volt. A Nagykunságban például a tüzelős ól volt az épületformája az ekkori tanyáknak, szóval ugyanaz az épület, amely a kertségeken állott. Tehát nagy mennyezetlen istálló, amelynek egyik végében tüzelő és nyugvóhely állott s itt tanyázott a kinntartózkodó férfinép. Nyomok vannak azonban arra, hogy az Alföld más vidékéül is lehettek ilyenszabású tanyák.

A szántóföldi tanyák kialakulásával párhuzamosan a szőlőskertekben is végbement hasonló tanyafejlődés. Korábban vagy semmiféle épület nem volt a városalatti szőlőhegyekben vagy pedig csak nagyon kezdetleges kunyhó arra a célra, hogy hirtelen rossz idő esetén meghúzódjanak benne s némely szerszámokat kinn tartsanak. Amikor azonban komolyabbá vált a szölőkultúra s nagyobb szőlőskerteket is létesítettek, szükségessé vált, hogy a kiadósabb szőlőmunkák idejére huzamosabban is kinn tartózkodjanak vagy legalább is szerszámokat, esetleg a pincét is kivigyék. Ez a szükséglet idézte elő azt, hogy a szőlőkben is állandóbb tanyákat építettek s ebben vagy a fogadott kapás lakott egész nyáron át vagy a család tagjai közül valaki. Sok szőlőstanyában azonban senki sem tartózkodott állandóan, hanem csak munka, legfőkép szüret idején húzódtak meg benne. Az ilyen szőlőbeli tanyák fejlődéstörténetének semmi köze nincsen a szántóföldi tanyákéhoz. Egészen más fejlődés alakította ki ezeket, mégha ugyanazt a szükségletet elégítik ki és szerepük is ugyanaz. A szőlőbeli tanya általános jelenség, nemcsak az Alföldön, hanem mindenütt az országban, sőt minden szőlőtermelő vidéken megtalálható s mindenütt egyformán elsősorban a

szőlőtermelés célját s csak másodsorban a kümtartózkodást szolgálja. Csak a későbbi korszakokban közeledett a szúlőbeli tanyaalakulás folyamata a szántóföldiéhez s azzal néhol egyesülve nevezetes tanyatípusokat alakított ki. Ebben a korszakban is nevezetes azonban a szőlőbeli tanya annyiban, hogy egy egészen más termelési területen, egészen más fejlődési folyamat során ugyanazt a határbeli mezőgazdasági telepet hozta létre, amit a szántóföldi tanyák képviselnek. Tehát jól példázza, hogy a magyar tanyák minden fejlődési különlegességük ellenére egy nagyon alkalmas és más termelési ágban is jól funkcionáló termelőüzemi megoldást valósítottak meg.

A *tanyás társadalom.* Hogy a 18. század eleji történeti helyzetben szántóföldi tanyák keletkezzenek az Alföldön, ahhoz különleges társadalmi föltételek voltak szükségesek. Ha az egész Alföldet földesúri, vagy királyi kamarai telepítő szándék telepítette volna be, éppenolyan kisebb-nagyobb falvas vidékké lett volna az egész Alföld, mint amilyenné a Bánság vált. Mert a földesúri érdek mindenkor az volt, hogy a tömör, de nem nagy falusi egységekben tartsa jobbágyait. Ilyen településben a legkönnyebb az ellenőrzés, irányítás, a szolgáltatások behajtása és nem elég nagy ahhoz a csoport, hogy akár valamelyes önkormányzata, akár terhei könnyítése érdekében nagyobb súllyal tudjon fellépni. De akkor is falvakkal települt volna be az egész Alföld, ha a török hódoltság után megmaradt nép nem nagyobb városias telepeken és nagyon sokhelyt bizonyos mértékben városiasodott formák közt él, hanem kisebb-nagyobb falusi településekben. Ez esetben ugyanis bizonyosan minden falu rajokat ereszt a pusztákra és ott új falvakat alapított volna. Mert a jobbágyi parasztságnak magának is az az objektív érvényű társadalmi törvénye, *hogy* kisebb csoportokban, nevezetesen falusi egységekben, éljen együtt s külön földesúri igyekezet nélkül is ilyeneket formál, ahol csak teheti. Még akkor is bekövetkezik ez az önkéntes falusi széttelepülés, ha ugyan nagyobb egységekben élt volna a török után egyidőre a megmaradt agrárnépesség, azonban ezeknek a települési egységeknek nem lett volna valamilyen hagyományerejű városias társadalmi formája, vagy legalább is egyrészüknek. Mert ha az ilyen tömörülések csak alkalmi és szükségszerű összefutások lettek volna, olyanok, amelyek szerkezetükben nem mások,

mint több falunak az összefutásai s társadalmuk nem több, mint jobbágyi faluközösségnek az együttese, akkor mihelyt alkalom nyílik rá, ezek is bizonyosan vagy falvanként széttelepülnek a pusztákra, vagy rajokat bocsátottak volna ki a régi falvak helyére. Nem történt azonban ilyen ott sem, ahol valóban városi előzmények nélkül falvak összefutásából keletkeztek városnyi agrártelepülések, mint Hódmezővásárhelyen, Makón és Szentesen. Nem, mert ezek az összefutások már a puszta hely révén is nyertek valami falun fölüli értelmet, nevezetesen egy-egy vásárhelyet települtek körül, ezen fölül pedig az összefutással együtt belekerültek egy olyan nem falusi társadalmi világba, amelynek szerte az Alföldön, a kun városokban, a hajdú helyeken meg voltak a bázisai s ezekben gyakorta megfordultak a futások idején. Tehát a veszedelem, amely összetelepítette őket, nemcsak falujokból, hanem falusi-jobbágyi társadalomformáikból is kimozdította őket s ha egybetelepülésük során meg is tartották a külön városrészt, már egy városias vagy legalább is nem falusi társadalomnak voltak a tagjai. Nem így történt ellenben Kalocsán. Már itt városi helyre, az érseki székhelyre futott össze a Dunán inneni Sárköz falvainak a népe, mégis a visszatelepülés lehetőségének a megnyíltával ú. n. szállásokra, lényegében azonban íalvakba költözött ki a volt falusi népesség s ezzel Kalocsának egyébként, jellegzetesen tanyás szabású határát falvak határaira bontotta szét.

Mindez azért fontos, mert a tanyák kialakulásához szükséges volt egy olyan társadalom, amely valamelyes autonómia szabadságának a kereteiben maga alakíthatja formáit s hagyományos kultúrájával úgy élhet, hogy azt tevékenyen alakíthatja és az új helyzethez megfelelően alkalmazhatja. Az is szükséges társadalmi előfeltétel, hogy olyan szabadabb lélegzetű s csak a maga hagyományos formái által legyen kötött az illető társadalom, amelyben érvényesülhet a vonzás és összetartás társadalmi ereje, olyan mértékben és olyan jól elviselhető formában, amely ellen tud állani a széttelepülés termelési követelményének.

A történeti helyzet mindenesetre az volt, hogy a megmaradt tömörülések semmiképpen nem voltak egyszerű jobbágyközségek· Nagy részüknek régi kiváltsága volt, mely a jobbágyparaszti állapotból kiemelkedő társadalmi életet tett lehetővé, kisebb részük pedig az összefutással tett szert kiváltságokra vagy legalább is kü-

lönbségekre. Az újabb telepítések is bár jogilag részben úrbéri községként telepítődtek, a valóságban sikerült valamilyen különállást elérniök.

Régi kiváltsággal bírtak elsősorban a királyi városok, tehát azok a helyek, amelyek a török előtt nem különleges agrárvárosok, hanem nyugatias iparos-kereskedö-forgalmi városok vagy vármegyei, illetve püspöki székhelyek voltak, mint Szolnok, Szeged, Csongrád, Gyula és DebrecenJ Ezekben a városokban eleven gyakorlat vagy legalább is élő múlt volt a városi élet és a városi társadalmi formák, tehát a földművelők, illetve állattartók beözönlése már városi, polgárias talajra vitte az agrár-paraszti életkereteket, így nem történhetett más, minthogy hasonultak a városi formákhoz s ha ki nem is vetkőzhettek agrár létükből s paraszti formáikból, városiassá, polgáriassá formálták azokat. Hyképpen tökéletesen lehetséges, sőt megszabott volt polgárparaszti társadalmi fejlődésük.

Hasonlóan régi kiváltsága volt a jászkunoknak. Ez az úri hatalom alatt nem álló nép még falvaiban, illetve falusias kisebb szállásain is egészen másfajta életet élt, mint a jobbágyközségek parasztjai, városaiban pedig már korábban is különös cívis formákat fejlesztett ki, tehát olyanokat, amelyek nem voltak ugyan egyezők a polgári városokéval, azonban a jobbágyfalusiakhoz sem voltak hasonlók. Amikor tehát a kisebb kun szállások elpusztultak és népük a nagyobbakba tömörült, már egy cívis múltú társadalomba települt s miután a memenekülők sem voltak sült parasztok, könnyen feloldódhattak a városok társadalmában.

A telepítéssel egyidőben kapták szabadságukat a hajdú városok. S nemcsak, mint a kunok, területi együttesben nyertek kiváltságokat, hanem Bocskai fejedelem szabadságlevele egyenként is kiveszi őket a paraszti állapotból és a magyar és az erdélyi nemesség soraiba iktatja őket. Hozzá kell ehhez vennünk azt is, hogy foglalkozásukban sem voltak egyszerű őstermelők, hanem hivatásuk szerint katonák is voltak, tehát nemességük és katonáskodásuk egyformán kiemelte őket a paraszti állapotból. Ilyen körülmények között várszerű városaikban nem is éltek jobbágyparaszti életet, hanem olyanféle agrárvárosi társadalomformákat fejlesztettek ki mint a kunok a maguk városaiban.

A katonai határőrvidék városai szintén már keletkezésükben is kiváltságos helyekként s minden esetben nem jobbágyparaszti tele-

pülésként jöttek létre. Újvidék például tökéletesen városi csirákból keletkezett. A pétervaradi vár elővárosaként katonák, kereskedők, iparosok és halászok települtek meg s csak később csatlakoztak hozzájuk magyar, német, bunyevác szerb agrártelepülők. Itt tehát már a mezőgazdasági termelés megindulása is városi keretben történt s később is állandóan városi formák közt éltek az őstermelők. Amikor tehát a katonai határőrvidéket polgárosították, egy olyan város állott nagy puszta határban, amely királyi városi szabadsággal élt s iparos-kereskedő-halász népességével együtt az agrárnépesség is tagja volt ennek a városi társadalomnak. Zombor korábban is jelentős város volt, városi kiváltságokkal, csak a török alatt süllyedt vissza vármegyei hellyé. Amikor azonban egyrésze katonai sánc lett, a militárisok ugyanazokat a kiváltságokat kapták, amiket a többi határőrvidékiek, később pedig együttesen királyi várossá lett az egész település. Nagy határának a földművelői tehát szabad városi polgárokként munkálták földjüket s ahogy korábban tiltakoztak, minden úrbéri alávetettség ellen, úgy éltek ettől kezdve egy városi társadalom légkörében. Szabadkának a régi múltja is városi, mint határőrvidék pedig katonai kiváltságokat élvezett. Polgárosítása után szintén királyi várossá lett, önálló igazgatással, miáltal földművelő polgárai földjüket tulajdoni joggal használó városi polgárokká váltak. A tíz „szabadalmazott tiszai kamarai kerületi“ telep: Martonos, Ókanizsa, Zenta, Ada, Mohói, Péterréve, Obecse, Szt. Tamás, B ácsföldvár és Turia nagyobbrészben ugyan falunyi települések voltak, azonban katonai hivatásuk és szabadalmaik révén nem mondhatók jobbágyparaszti községeknek. A polgárosítás alkalmával minden határőrvidéki tiszt örök tulajdonul, szóval nemesi jogon földbirtokot kapott itt, a közkatonák pedi^ úgy kaptak földet örök használatra» hogy bizonyos szolgáltatásokkal tartoztak érte a kamarának, azonban nem voltak úrbéresek. A nagyobb, városnyi telepeken tehát, így Zentán és Kanizsán városias agrártársadalom alakult ki, a többiekben pedig szabad községi, de nem jobbágyfalusi társadalomformák.

A három Duna—Tisza-közi város nem volt városi kiváltsága hely ebben az időben, de még korábban sem, azonban regebben királyi birtokban állottak, később pedig, amikor magánbirtokba kerültek, mindig együttesen váltottak meg úrbéri terheiket, tehát lakosai sohasem voltak személyszerint jobbágyok, hanem mindig községi

önkormányzatban élő szabadalmasok. Tehát megülésük óta egyfolytában bizonyos szabadsággal és önállósággal alakult társadalmuk, ennek megfelelően a kunvárosokéhoz hasonló polgár-paraszti formákat fejlesztett ki. Nem voltak egyszerű jobbágyközségek a jelentősebb városi előzmények nélkül összefutott városok: Hódmezővásárhely, Makó és Szentes sem. Ugyan mindegyik földesúri birtokban állott, azonban már ebben a korban is volt bizonyos önkormányzatuk s úrbéri terheiket is hamarosan együttesen váltották meg.

Az újabb településekben pedig az volt a helyzet, hogy jogilag mindegyik úrbéres községként létesült, azonban legtöbbjük megkülönböztetett helyzetet nyert jogilag is. Számos közülök mezőváros volt, tehát minimális önkormányzatot kapott, mint Orosháza, Békéscsaba, Békés, Szarvas, Abony, Kiskőrös, Törökszentmiklós stb. A valóságban pedig azzal is enyhült úrbéres helyzetük, hogy úrbéri szolgáltatásokban mindenféle könnyítéseket sikerült elérniök, mígnem a 19. sz. elején számosan közülök együttes megváltást értek el, tehát ha később is, de abba a helyzetbe kerültek, mint a Három Város. Helyzetüket könnyítette az is, hogy mint telepes községeket, földesuruk sokhelyt igyekezett erősíteni és gyarapítani, tehát legalább is nem szorongatta őket terhes úrbéri szolgáltatásokkal. Ilyenformán szabadabb lélegzetű társadalmi életet élhettek s nagyságuk, központi helyzetük és vagyonosságuk révén a jobbágyparasztitól eltérő, némileg városias társadalmi formákat alakítottak ki.

E sokféle ágon folyó, de egyféle tartó társadalmi fejlődés révén _az alföldi tömörülések társadalma a bennlakók számára tágasabb és polgárosultabb társadalmi formákat nyújtott, tehát ennek megfelelően nem voltak egyszerűen parasztok, hanem félig paraszt, félig polgár agrárvárosiak. Mellettük azonban, különösen a régi városokban tartoztak ehhez a társadalomhoz olyanok is, akik életük legnagyobb részében, sőt egyrészük állandóan, kívül éltek a városon, foglalkozásuk és társadalmi helyük szerint azonban beletartoztak a városok társadalmába. Ezek voltak a pásztorok és a rétes emberek mindenféle fajtái. Valóságos dinasztiák alakultak ki közöttük s kiművelt mesterségüket firól-fira örökítették s mint megbecsült szaktudást öregbítették állandóan mesterségbeli tudományukat. Ezek az agrárvárosi kültagok bár nem éltek benn a városban s bár

polgárosult életet sem éltek, legalább olyan mértékben, különböztek a jobbágyparasztoktól, mint a városiak. Szabad emberek voltak s mind a pásztorkodás, mind a halászat, vadászat, pákászat, madarászat, mébészet önálló vállalkozás volt számukra és nem szolgálatba szegődve bérért, hanem vagy nyereségért, vagy előre kialkudott részesedésért, illetve szolgáltatásokért végezték. Még a külsőpusztai pásztorok sem felfogadott cselédek voltak, mint a mai pásztorcselédek vagy a belső legelők pásztorai, hanem olyan vállalkozók, akik felelősség mellett vállalták a jószág őrzését, sőt egészben véve a tenyésztését, tehát szaporítását, orvoslását, stb. és ennek a fejében kaptak vagy részesedést az állatok szaporulatából, illetve hasznából, vagy szakmányszerű bért. A rétes emberek pedig valóságos kupecek voltak, akik mindenféle réti terméket szabad és tiltott úton egyformán szereztek és vevőiknek szállították. A városiak megvetették ezeket a pusztai népeket, s mindenféle rosszaságot, sőt tisztességtelenséget költöttek rájuk — sokszor alappal — azonban a pusztai-réti emberek sem néztek más szemmel a „parasztokra". Szabadságban érezték magukat, s a maguk részéről nem keresték sem a törvénnyel, sem a városokkal való sűrű találkozást. Ennek ellenére egész létükben e városok társadalmába tartoztak. Itt születtek, ha volt családjuk az is többnyire benn élt, s őket is, ha pusztán és a réten el nem pusztultak, városuk temetőjében földelték el. Közben pedig foglalkozásuk és pusztai létük egy-egy városi gazdasági egységnek volt nem éppen jelentéktelen összetevő része.

Egyszóval cívistársadalomnak nevezhetjük azt a társadalmat, junely a szántóföldi tanyák rendszerét, mint egy agrárvárosi tömörülés alapvető szervezeti formáját kialakította. Ez az elnevezés ugyan nem közkeletű, inkább csak a debreceni és a kunvárosi gazdákat nevezik így, a név azonban talál a többi városok tanyásgazdáira is. Az az értelme, mintha azt mondanánk, hogy városi gazda, vagy tanyásgazda. S a névnek mélyebb értelme is van. Nem a Bürgerre utal, mint a polgár, tehát nyugati szabású iparos-kereskedő értelmiségi városira, hanem mintha a civitás ősibb értelmére mutatna, azokra a városokra, amelyek éppen úgy, mint a magyar tanyásvárosok, földjükre épült gazdaságukban dolgozó mezőgazdáknak a gyülekezeti közteréként és szenthelyeként jöttek létre, mint az antik városok a földközi tenger mellékén.

A civitás ősi, középkorelőtti értelmére való utalás annyiban is

találó, hogy az alföldi cívistársadalom olyan társadalmi fejlődésnek egyik állomása, amely nem vezetett keresztül a középkor élményén. Mint ahogy az agrárvárosi tanyásfejlődés települési formáiban is a középkori településformák megkerülésével jutott el 18. századi állomásához.

A cívistársadalom tehát nem esett át a középkori faluélményen, szóval összetevőinek legnagyobb részében nem élte át a földhöztapadt és szoros kis közösségekben való élet iskoláját. Ennek a társadalomnak a népe nem tanulta meg és nem kapta hagyományképp a termelőhelyre való rátelepülés törvényét, mert a kunvárosokban is, a régi aul-városokban is csak a szállásai voltak a határban, a megtelepült élet nem természeti, hanem társadalmi világban folyt. Az újabb keletkezésű agrárvárosok népe ugyan valaha élt kis falvak földhöztapadt közösségeiben, azonban olyan események vetették ki ebből a világból, hogy az ilyen településnek az elvét nem vihette hagyományképp magával. A legtöbb újabb agrárváros katonákból, hajdúkból, vagy a háború elől menekülőkből települt meg, nagyon kevés olyan település történt, amely szabályszerű falusi népességet vitt át alföldi pusztákra, a falusi településnek a hagyományával. (Ilyenek voltak a kalocsaiak és a nyíregyházi szlovákok, de ezek vagy ki is települtek falvakba, vagy legalább is faluszerű tanyacsoportokat alakítottak).

De nemcsak a falusi élményen, hanem még magának a földművelővé válásnak a kiadós élményen sem esett át a cívistársadalom népe. Olyan közel volt még legtöbbjükhöz a nomád múlt, hogy annak állattartó szemléletét még el sem felejtették. Sokkal inkább emlékeztek az állattartás nomád fogásaira, mint amennyire megtanulták a földdel való barátkozás és a szántás-vetés, vagy éppen a kertmunka aprólékos és türelmet követelő fogásait. Tehát most, amikor nagyobbarányú földművelésre nemcsak lehetőség, hanem szükség is volt, még nem földművelő lélekkel közeledtek a földhöz, hanem az állattenyésztőnek a szemével nézték azt, tehát ösztöneikben nem hajlottak a földdel való közelharcra, hanem ezt a munkát k valamilyen távolról való és időszakos viaskodásnak tudták csak felfogni. Ilyen beidegződöttséggel igazán nem tehettek mást, mintbogy a földművelés céljaira is az állattartó szállásokat alkalmazták.

De legfőképen nem esett át ez a társadalom a középkori jobbágyélményen. Soha nem élt olyan tartósan úri hatalom alatt,

hogy mindenestül megadta volna magát az ilyen alávetett állapotnak, s az ennek megfelelő alázatos, megadó és befelé forduló paraszt társadalomformákat építgette volna. Ehelyett mindig, ha ilyen állapotba került, a védekezésnek és a szabadulásnak a kísérleteivel volt elfoglalva. Legutóbbi korszakában, a török alatt, pedig éppen nem úri árnyékban élt, még a kiváltsággal nem bíró községekben sem, hanem a harcnak, védekezésnek a szüntelen önállósági próbáit állta ki.

Éppen így nem merítkezett meg egészben ez a nép a katholikus hitnek a vizében sem. Rövid katolikussága úgy telt el, hogy az egyháziak igyekeztek a hit tájaira terelni őket, ők pedig igyekeztek kikerülni ennek a térítgetésnek az útjaiból. S amikor jött a hitújítás, túlságos igyekezettel tértek át az új hitre, amelyet sokkal könnyebben lehetett a maguk módján élni és értelmezni. Hogy milyen kapóra jött az új vallás ezeknek a pogányoknak, mi sem mutatja jobban, minthogy az ellenreformáció idején úgy védték ezt a hitet, ahogy sehol másutt az országban nem. Meg is maradtak mind reformátusoknak, ami katholikusság ma van ezen a vidéken? az mind más vidékről jött, s még ma is elválik a református őslakóktól. Csak a jászok és a szegediek katolikusok, s az újabban bevándorolt elemek, s ezek lényegesen különböznek is a többi tanyás városiaktól.

Ilyképen a cívistársadalom nem a középkor falunként földhöztapadt jobbágyi katholikus múltjából kapta hagyományait, hanem, amit így egyáltalán kapott, az a nomád múltban gyökerezik. Tehát nem a rendiség élményén esett át, hanem a nomád osztályszerűen tagozódó társadalom légköréből tartott egyenesen a polgári osztálytársadalom világa felé. Ennek az átfejlődésnek volt közbeeső állomása a cívistársadalom, amit ilyen értelemben nem is annyira paraszt-polgári, mint inkább nomádpolgári társadalomnak lehetne nevezni. Mert ez a társadalomrend éppen úgy nem ismerte mindazt, ami a rendiségnek különös sajátja, mint a nomád, vagy a polgári társadalom. Mind a kis egységekbe való bezáródás, mind a részletekbe való elmerülés, mind a részletesen meghatározott és az egyén számára már érthetetlen alá és fölé rendelődés, mind a szakszerűségnek aprólékos kimunkálása ismeretlen valami a cívistársadalomban élő számára. Ezért nem volt és végsőleg nem is lett soha igazában paraszti ez a társadalom. A rendi múlt híján és a nomád

mult közelsége folytán volt ennek a társadalomnak a rétegződése mindvégig erősen osztályjellegű, hiszen az úr és paraszt eredendő különbségét soha nem vették be, hanem mindig a tényleges erőviszonyok, tehát a vagyon, képesség és hatalom mértéke szerint való aktuális rétegződés világában éltek. Akkor is, amikor a nomád szállásokon szolgákat tartottak, akkor is, amikor cselédet fogadtak tanyai jószágaik gondozására. S ez a rétegződési elv általános érvényű volt a cívistársadalomban. Nemcsak a tanyásgazda nem tudott jobbágyi alázattal viszonyulni a nemesrendű urakhoz, hanem a gazda tanyai cselédje és a zsellérek sem valami másnemű és alacsonyabb rendű társadalmi minőségben, hanem egyszerűen a tényleges alábbvalóságnak a tudatával érintkeztek gazdáikkal. Éppen ezért a cívistársadalom patriarchalizmusa nem hasonlítható a rendi állású úréhoz, tehát ahhoz a pártfogó méltányossághoz, amely mindig az eredendő f elsőbbség kegyével mutat jó arcot az alacsonyabbrendűek felé. Ez a patriarchalizmus egyszerűen a tényleges erőviszonyok ökonómiája volt, az erősebbeknek és gyengébbeknek az okos összeférkőzése, azért, hogy közös dolgaikban jól együtt tudjanak lenni.

A tanyafejlődés szempontjából egy intézménye fontos közelebbről ennek a társadalomnak, nevezetesen a családi szervezete. Az alföldi városok népe a 18. században mindenütt nagycsaládi "szervezetben élt. Tehát a fiák nem váltak ki házasodásukkal atyjuk családjából, hanem a közös birtokon és a közös házban továbbra is együttmaradtak, amíg csak atyjuk meg nem halt. A családi szervezet így nagyobb gazdasági egység, amely nagyban megkönnyítette, sőt bizonyos vonatkozásban lehetővé tette olyan szétágazó és nagy területen szétterülő termelésnek a folytatását, amilyen e városokban folyt. Az állattartó szállásokon és teleitetőhelyeken is azoknál a gazdáknál, ahol kisebb volt a birtok és nagyobb a család, a fiatalabb férficsaládtagok, tehát a fiúk voltak kinn télen a jószág mellett, magától értetődő volt tehát, hogy amikor a szántóföldi tanyák megépültek, akkor is ezek tanyáztak kinn elsősorban. A további fejlődés során is komoly szerepe volt ennek a családi szervezetnek, mert, amikor már egész nyáron, sőt még télen is többi munkáskézre, s asszonyi munkára is szükség volt kinn, a nagycsaládba tartozó feleséges fiúk mentek ki a tanyára és a családfő és a gyerekek maradtak benn a városban. Az ilyen családi szer-

vezet, annyira munkaszervezeti egység volt, hogy a felfogadott cselédek, amikor a családi gazdaság üzemében szerepet kaptak, egyúttal szinte családtagokká is váltak és nemcsak a munkában töltötték be a megfelelő szerepet, hanem a családi életben is részesek lettek. Tehát a gyermeksorban levő cseléddel éppen úgy bánt a családfő gazda és a fiai, mint a sajátjukkal, épúgy szigorúan tartotta, megverte, egyébként pedig éppen úgy megbecsülte, műit a maga ivadékát, tehát kiházasította, megajándékozta, stb. Viszont az öreg cselédek, akik tapasztalt és megbízható munkaerők voltak, irányító szerepet kaptak a gazdaságban, s ezt a fiatalabb családtagokkal, különösen a nőkkel szemben éppen úgy betöltötték, mint a fiatalabb cselédek irányában, tehát bízvást meg is fenyíthették a család fiatalabb tagjait, így a cívistársadalom partriarchalizmusa is a családi szervezetben kapta meg értelmét, s éppen itt tetszik meg legjobban, hogy nem egyezik a rendi patriarchalizmussal.

Mindezekből kivehetőleg a cívistársadalom minden kedvező társadalmi föltételét nyújtotta a tanyás fejlődésnek, s a továbbiakban éppen a tanyarendszer révén olyan szervezeti formával rendelkezett ez a társadalom, amely eddigi vonalában való továbbfejlődését tudta biztosítani. Szóval ilyen társadalom alakította ki a tanyarendszer társadalmi formáját, s ez a társadalmi forma volt az, amely a továbbiakban a cívistársadalomnak ugyanebben az irányban való továbbfejlődését tette lehetővé.

A *tanyás táj,* A termelési öveknek és a tanyarendszernek a kialakulása minden nagyhatárú alföldi városban megindult, azonban egyik helyen előbbre haladt, másik helyen hátrább maradt, legfőképen pedig kezdetben igen változatos és kiformálatlan változatokban történt. Csak a 18. század második felében, az összes helyeken csaknem egyidőben, kapott határozott és éles jogi-gazdasági formát az övrendszer és a szántóföldi tanyák. Ekkor ment ugyanis végbe mindenütt olyan határ rendezés, amely rendezte a vitás kérdéseket, megszüntette a bizonytalanságokat és közönséges érvénynyel megteremtette a tanyák létesülésének elengedhetetlen jogi iöltételét, az egyéni birtoklást.

A szabad királyi városokban, tehát Szegeden és Debrecenben és a megközelítően fejlett önkormányzatú és birtokjogú Kecskeméten ezekben az években történt olyan birtokrendezés, amely a

pusztai foglalásokkal és többrendbeli osztásokkal meglehetősen összezavarodott birtokviszonyok között rendet teremtett. Eddig mindegyik városban az volt a helyzet, hogy a tanács a nyomásföldeken kívül is engedett egyeseknek foglalni mezei kertet, tehát távolabbi szántót — városadománya kert — másoknak pedig pénzen adott el területet ilyen mezei kert létesítésére — pénzes kert, béres föld — s ezeken a földeken már szántóföldi tanyák keletkeztek. Amikor azonban általánossá vált a szántóföldnek a kiterjesztésére irányuló igény, általános rendezéssel kiosztotta a nyomáson kívüli határt szántóföldi és tanyaépítési célokra. E városokban tehát ilyen önálló birtokrendezés révén határozódott meg pontosan a szállásföldek területe, s ettől kezdve ezen a területen, mint a városi gazdák nagyobb egységekből kimért földjén, létesültek sorjában és rendszerűén a szántóföldi tanyák.

_A_ hajduvárosokban 1783-ban volt földelosztás, tehát olyan rendezés, amely rendezte a szántóföldi birtokokat. Itt azonban eltérő volt a helyzet a többi alföldi határokétól. Nevezetesen a városkörüli legelőkön kívül nem következett egymásután nyomás-, illetve ugarföld és azon túl a szállásföldek területe, hanem a belső legelőt egységes szántóföldi övezet — Telekföld — követte, s azután már a puszta következett. Az ok abban keresendő, hogy ebben az időben, tökéletesen kertes szervezetü városok voltak ezek, tehát a mezei kertek, szóval a szántóföldi tanyák létesítésének nem volt még meg a közvetlen szükséglete. Ilyen körülmények közt tehát a földelosztás sem teremtett külön szállásföldet, hanem egységesen nyomásokban mérte ki kinek-kinek a szántóföldjét, s így az egyéni birtokokat több darabban osztotta ki. Ezzel tehát nem szűnt meg a nyomásrendszer és nem vált lehetővé tanyák építése. Az is hátráltatta a tanyák keletkezését, hogy ezek a szántóföldek nem voltak tfiessze a várostól, tehát falurendszerben is meg lehetett munkálni nagyobb nehézségek nélkül. Ilyen okok miatt a hajduvárosokban csak elkésve, a következő korszakban, a tagosítás után jött létre a tanyarendszer. Ebben a korszakban csak a pusztákon keletkezett az állattartó szállások mellett néhány szántóföldi tanya.

A jászkunkerületekben az 1745-ben bekövetkezett redemptió, szóval a vissza váltakozás, eredményezett ugyanolyan határrendezést, nunt a többi városok földelosztása. Ekkor nevezetesen a Jászkunság visszaváltotta magát a Német Lovagrend birtokából és mint szabad

birtokot osztották fel határaikat a jászkun községek lakosaik között Minden jászlain helyen ekkor osztották ki a „külső osztályokat“ a szállásföldeket, tehát ezen a területen ezentúl szabadon és rendben épülhettek a tanyák, \ miután ezelőtt csak szórványosan keletkezett egy-egy gazdának a foglalt földjén. Nem volt egyöntetű az egyes községekben a „belső osztálybeli“, szóval nyomásbeli szántóföldnek a kiosztása, azonban a legtöbb helyen később-hamarabb ez is bekövetkezett, miáltal a jászkun területen is határozottan kialakult a termelésnek közönséges alföldi övrendszere.

Az úrbéres községekben az Urbárium végezte el ugyanezt a határrendezést. Miután már ezekben a határokban is voltak foglalások, akár bérelt, akár határbeli pusztán, jeléül annak, hogy a szántóföldre szüksége van a lakosságnak a nyomások övén kívül is, az Urbárium már úgy szabja ki a jobbágy telkeket, hogy minden telkesgazda telke két szántóföldi részből tevődik össze: egyik része — a kisebb — a nyomásföldre esik, másik része pedig a részben már feltört, részben pedig ettől kezdve megmunkált szállásföldre. Ezzel tehát az úrbéres határokon is megnyílt a tanyaépítés lehetősége, s nem is késett sehol sem, hanem az 1800-as évek elejére mindenütt sorjában felépültek a tanyákA Kivétel csak az olyan kisebb határú úrbéres község határa, mint Orosháza. Itt ugyanis az úrbérrendezés idején még aránylag kicsiny volt a határ, tehát a tanyák kiépülése itt még ebben az időben nem indult meg általánosan. Csak a következő korszakban, amikor a község, most már tulajdoni alapon, megszerezte a környező pusztákat, akkor épültek ki tanyái a távolabbi szántóföldön.

A katonai határőrvidéken a polgárosítás teremtett hasonló rendet (1758—1779). A nyomásföldeken kívül itt is szállásföldeket osztottak ki, s ezeket a militárisok is tagosítva kapták, tehát tanyákat építhettek rá.

Mindezek a határrendezések teljessé tették az övrendszer kialakulását. Mert akármilyen természetű volt is a birtokrendezés egy-egy községi polgár birtokát a termelési öveknek megfelelően több darabban osztotta ki. Még pedig minden darabot egyéni birtokba juttatott ez a rendezés, avval a különbséggel, hogy úrbéres helyeken úrbéri egyéni birtokba, a szabad, illetve kiváltságos városokban pedig örök tulajdonul. Egyéni birtokba kerültek mindenütt a nyomásföldek is, azonban nem tagosítva, mint a szállásföldeken,

hanem nyomásonkénti táblákban, itt tehát birtokjogi akadályok miatt, de meg a távolság miatt is nem létesültek még ebben a korszakban tanyák.

Ahogy ez a határrendezés végbement, minden telkesgazdának mindegyik övben volt megfelelő darab földje, illetve a legelőkön használati joga. A szabad helyeken örök tulajdonul bírt szőlőföldet, veteményeskertet, kenderföldet, s ha volt a határban, herés és zabos kertet, az úrbéres helyeken pedig ugyanilyen parcellákat úrbéri birtokul. Nevezetes, hogy veteményeskertje és kenderföldje legtöbb helyt a házas zselléreknek is volt, így a legbelső termelési övben ok is részesedtek. Ugyancsak volt legeltetési joga is a házas zselléreknek a belső legelőn. Ezt a két termelési övet tehát inkább ház utáni járandóságként fogták fel, nem pedig a telekhez tartozó megilletőségként. Nyomásföldje már csak a telkesgazdáknak volt, szintúgy szállásföldje. Hasonlóképen a külső pusztákon csak a gazdáknak volt legeltetési joguk, hiszen állataik is csak nekik voltak ilyen mennyiségben.

Ez a termelési és birtokrend aligha lett volna lehetséges egyöntetű tájon, még kevésbé teljesen szabdalt terepen. Hogy ilyen különleges és élesen kirajzolható rend alakuljon ki, ahhoz a határnak táji osztottsága szükséges, különben a különböző termelési területek elhelyezése vagy egészen önkényes, vagy egészen más rendszerű lett volna. Az alföldi tanyáshelyek határa csaknem kivétel nélkül kétféle tájnak egy-egy részéből tevődik össze. A folyók mellékének és a mellékágak, vagy lapos, vizenyős hajlatok rétes, ligetes vízjárásos ártéri tájából és egy magasabb fekvésű mezőségi tájból. Magának a településnek a helye az esetek túlnyomó többségében az ártéri területnek árvízmentes szélén vagy szigetén van, s a határ erre az ártéri sávra támaszkodva szélesen kiterjeszkedik a mezőségi tájra, s elnyúlik rendszerint a következő ártéri területig., A határnak ilyen alakulását nyilvánvalóan éppen a táj alakította ki, hiszen a széles pusztaságban terjeszkedhetett volna más irányban is, ennek jogi akadálya nem lett volna. Mivel azonban magának a települések a helyét, akár a török idők alatt, akár előtte, éppen táji tényezők tették ilyen fekvésbe, a tömörülés után önként kínálkozott, hogy a település határa mindkét tájrészre kiterjeszkedjék. Mindkét táj más-más lehetőségét nyújtotta a termelésnek, s az önellátás korszakában föltétlenül szükség volt mindkét táj termékeire.

Közvetlenül a táj hatása érvényesül így a tennelőövek kialakulásában is, illetve abban, hogy a különböző termelés területei hogyan helyezkedtek el. A település belterületével egyező földrajzi helyzetben létesültek mindenütt a szőlős- és veteményeskertek, tehát az árvízmentes szint peremén, vagy szigetein, sokszor magasabb helyen és távolabb a víztől, mint maga a település. Nyilvánvaló, hogy ez a fekvés felelt meg legjobban ezeknek a termékeknek, hiszen itt rendszerint még folyami hordalék képezte a talajt, nem pedig mezőségi vályog, vagy lösz, mint a magasabb mezőségi szinten. Legtöbb helyen a belső legelő is az ártér szélére, vagy magára az ártérre esett, s erre a célra is itt volt a legalkalmasabb fekvés. A legelő itt sokkal kövérebb volt, mint a magasabb hátakon, s a vízjárások miatt a vizek akkori szabályozatlansága mellett úgy sem lehetet volna szántani ezt a határrészt. A szántó már egész terjedelmében az árvízmentes mezőségre terjedt ki, egyformán a nyomás- és a szállásföldek. A küleő puszták viszont újra rendszerint egy másik vízjárásnak, vagy vizenyős hajlatnak a táját foglalták el, s ez a táji fekvés is igen helyes alkalmazkodást tanúsít, mert szántóföldi megmunkálásra akkor úgy sem lelt volna alkalmas az ilyen terület, legelőnek viszont igen megfelelt.

A határok célszerű alkalmazkodása ilyenformán településenként egy-egy jellegzetes összetett tájegységet formált, amelyet bízvást nevezhetünk tanyás tájnak. Mert ha falvak települtek volna ilyen természeti tájra, nyilvánvalóan nem foglalhattak volna el ilyen széles és összetett tájú határt, hanem vagy a két táj határának a vonalára települtek volna, s mindkét tájból egy-egy kis részt foglaltak volna el, vagy külön ártéri és külön mezőségi falvak létesültek volna. Azokon a vidékeken, ahol a középkorban kifejlett falutelepülés létesült, ilyen is volt a település rendje. Voltak ártéri halászfalvak és voltak mezőségi állattenyésztő-földművelő falvak, s egy-egy átkelőhelynél olyan révfalvak, amelyek az ártérre is meg a mezőségre is kiterjeszkedtek. A legenergikusabb helyeken pedig kishatárú városok keletkeztek, mind Csanád, vagy Csongrád, vagy Szeged, ezeknek azonban nem volt, de nem is kellett nagykiterjedésü határ. A tanyás táj tehát egymagában egyesíti több falunak és egy városnak a táji elemeit, s éppen az a különös földrajzi jellege, hogy mindezt egy településnek az egységében.

A tanyás tájnak ilyen különleges összetettsége azért nevezetes,

mert a táj arculata kitűnően megmutatja azt a sajátságos szintézist, amit a tanyás település megvalósít. Ahogy a tanyás táj egymagában egyesít egy energikus városi települési pontot és több falunak való határt, úgy a tanyás város, vagy városnyi falu egy települési társadalmi szervezetben egyesít egy várost és több vidékébe tartozó falut. Hogy ez a szintézis ilyen nagy területen és a szántóföldi termelés korában is kialakulhatott, az a tanyarendszer első korszakának a müve.

A *tanyarendszer első korszaka.* A 18. század második felétől a 19. század közepéig számítható az az idő, amelyet a tanyarendszer első korszakának nevezhetünk. Két korszakot jelentő történeti teljesítmény született ebben az időben: az egyik a szántóföldi tanyarendszer kialakulása, a másik ennek a települési formának a gazdasági-társadalmi kiépülése. Ügy is lehetne mondani, hogy ez a történeti fejlődésszak a tanyarendszer tiszta korszaka, mert úgy ahogy kialakult a tanyarendszer, abban a tiszta formában élt végig ennek a korszaknak az ideje alatt.

Települési szempontból azt jelentette a tanyarendszer kialakulása, hogy az Alföld nagyhatárú agrártömörülései megmaradtak egy-egy települési egységnek, azonban olyképen osztódtak, hogy távolabbi határrészeikre tartozéktelepeket, szántóföldi tanyákat építettek. Ezzel az osztódással a kertes belterületi szervezet úgy oldódott föl, hogy az akolkertek kikerültek a szántóföldre, s ott továbbra is olyan minőségben szerepeltek, mint amikor még benn voltak a belterületen. Kertes településeknél tehát technikailag is követhető a település megoszlása: a település egyik különleges szerepű része kitolódott a határba, ezzel azonban a település egysége mit sem változott. A nem kertes szervezetű települések osztódása pedig úgy ment végbe, mintha kertes szervezetüvé alakult , volna'át, akolkertjeit azonban nem a belterületre és tömören egy- j más mellé, hanem ki a határbeli szántóföldre, s birtoktestenként/ külön-külön telepítette volna.

Gazdasági szempontból azzal az eredménnyel járt a tanyarendszer kialakulása, hogy a tanyástelepülések mezei gazdaságai ^váltak a település belterületéről és kikerültek a szántóföldre. Tehát megszűnt a termelés falurendszere — ez a rendszer sem volt közönséges falurendszer — s úgy valósult meg a gazdaság üzemé-

nek a termelőhelyre való telepítése, hogy nem keletkezett szórvány, vagy farmrendszerű gazdálkodás. Ez pedig úgy vált lehetővé, hogy a termelőüzem, a gazdasági udvar nemcsak elvált a lakóháztól és a háztartástól — a kertes településekből azelőtt is külön állott, csak benn a belterületen — hanem kikerült a belterületről a határbeli szántóföldre. S a gazdaságoknak ilyen kiválása technikailag is határozottan megvalósult: a belterületi házban nem maradtak nagy gazdasági udvarok és istállók, hanem csak egy-egy kisebb, csökevényes gazdasági udvar, részint a közvetlen háziszükséglet, részint a tanyával való közlekedés céljára, viszont a tanyai gazdaság mellé nem került háztartás, mert a kinn dolgozókat a benti háztartás látta el.

Társadalmi szempontból többrendbeli nevezetes eredménnyel járt a tanyarendszer kialakulása.

A társadalom területi szerveződésének egészen különleges formáját teremtette meg a tanyarendszer. A vidéki földművelő falu és a központi iparos-kereskedő-értelmiségi város kettőssége helyébe egy összetett, de tökéletesen egybeszerveződött falu-város területi csoportosulást hozott létre, illetve ilyen társadalmi egységnek a fönnmaradását és továbbfejlődését a szántóföldi termelés korszakában is lehetővé tette. Ennek a különös területi egységnek a kiépülése két egészen szokatlan következménnyel járt. Egyfelől lehetővé vált az agrárváros, szóval a szántóföldi termelésnek és a mezőgazdanépességnek a városi szervezete, másfelől pedig nem keletkeztek falvak, sem tömör, sem szórvány formában, tehát ez a városi szervezet nem teremtett maga körül vidéket.

A társadalom életmenete szempontjából pedig sajátságos közlekedést idézett elő a tanyarendszer. A falusi élet naponta való határba járás a helyett egy periodikus város-tanya közti közlekedés alakult ki, amely nemcsak abban különbözött a falusi határbajárástól, hogy annál ritkább volt, hanem abban is, hogy tavasszal kiköltözéssel, ősszel visszaköltözéssel járt együtt, s egyébként is nem a házat és a földet, hanem két telepet: a városi házat és a mezei gazdaságot kötötte össze. Ez a közlekedés műiden esetben egy családi-gazdasági szervezet keretei közt folyt, éppen ezért a tanya mint szervezetforma nem teremtett külön tanyai egységeket, hanem a nagycsaládi szervezetet egészítette ki egy különleges szereposztással.

Legnagyobb jelentőségű eredménye azonban ennek a korszaknak, hogy a tanyástársadalomban élők számára a tanyarendszer, mint objektív érvényű társadalmi forma vált kötelezővé és általánossá. Mint ahogy a falurendszer azt jelenti a faluban élők számára, hogy a benn való teljes megtelepülés, az együttes lakás és gazdasági udvar és a határba való kijárás kötelező és általánosan követendő társadalmi törvénye a falunak, tehát nem lehet másképen élni, gazdálkodni és megtelepülni, úgy a tanyarendszer is éppen ilyen törvényerővel vált az alföldi agrártömörülések társadalmi formájává/JBevett, kiformált és kötelező rendje lett ennek a társadalomnak az a rendszer, hogy a közéletnek és a magánélet ünnepélyesebb eseményeinek a színhelye a város, vagy a városnyi község, viszont a nagy mezőgazdasági munkák színhelye a tanya, j Annál inkább kikristályosodhatott ez a társadalmi forma, mert éppen ilyen hagyományosan kötelező erejű és közérvényü rendje volt az állattartásnak a szállási forma. Ebben a korszakban tehát ez a szállási hagyomány tevődött át a szántóföldi tanyákra, s ebben a formában hagyományozódott most már tovább. Ilyenformán annál erősebb és magától értetődőbb lett a tanyás formának a közérvénye, mert ősidőkből eredő hagyománynak volt a korszerű folytatója.

A tanyai társadalmi forma a gyakorlatban egyszerűen szokás és kötelező erejű hagyomány volt, tehát nem lehetett másképen élni és gazdálkodni, mint ebben a formában. Éppen azért volt mindig vétség és az egész közösség által, s nemcsak az elöljáróság részéről helytelenített magatartás a szőlőkbe és a tanyákra való kiköltözés, mert egy közérvényü, bevett társadalmi formával helyezkedett szembe. A szokásszerű gyakorlaton túl azonban megfogható és átérthető értelme is volt ennek a társadalmi formának, s ezt megfogalmazatlanul a társadalom minden tagja értette és érezte, olykor pedig meg is fogalmazta. Két pontban foglalható össze a tanyásforma értelme: gazdálkodni nem lehet másutt, mint helyben a szántóföldön, vagy a legelőn, szóval kinn a határban, élni pedig nem lehet másutt mint bent a városban, illetve a községben.

Szigorú és tiszta rendben ilyen formák közt folyt a tanyás társadalmak élete, egészen a, múlt százsad közepéig. Eddig az ideig a tanyákat nem lakták állandóan, s a tanyai termelés túlnyomó nagy részben csak gabonatermelésből és állattartásból állott. Erre az időre azonban újabb fordulatot vett a termelés, tehát a tanya-

rendszer újabb alakulása vált szükségessé. Ez az átalakulás következett be 1850 köruL s j/eje kezdődött a tanyarendszer második korszaka.

A TANYARENDSZER MÁSODIK KORSZAKA

A *termelés további kiterjedése és belterjesülése.* A múlt századközepére már szűknek bizonyult az a szántóterület, amelyet a korábbi övrendszerben feltörtek. Tovább tartott még a gabona konjunktúrája, egészen a nyolcvanas évekig, új termelési ágakkal bővült ki az alföldi mezőgazdasági termelés, megnövekedett a kivitel és maga a népesség is soha nem tapasztalt mértékben gyarapodott. Mindezek az okok együttesen szükségessé tették a szántóföld kiterjesztését, szóval a belső és a külső legelőterület nagyrészben való feltörését. Az ekeföldek kiterjesztését technikailag az tette lehetővé, hogy ugyanabban az időben szabályozták a vizeket, lecsapolták a mocsarakat, tehát a vízjárás területe erősen lecsökkent s így a korábban rétes, vizenyős legelőkön is lehetővé vált a földművelés.

Legnagyobb részt 1850—70 közt osztották ki a belső legelőket, még pedig abban az arányban, ahogy korábban, mint legelöt használták. Tehát legtöbbhelyt ház után való járandóságként s így a házas zsellérek is kisebb szántóföld birtokába jutottak. Ugyanekkor kezdték szántókká felosztani a külső pusztákat is; a század végére mindenütt végbe is ment a kiosztás, csakhogy ezeket már mind a telkes gazdák kapták, szóval azok, akiknek szállásföldjük> így tanyájuk is volt. A szántóterület ilyenmértékü kiterjedése azt jelentette, hogy a megművelt föld kiterjedt azon a területen innen is meg túl is, amelyen a tanyarendszer az előző korszak idején jól funkcionált. Ez a kiterjedés nyitotta meg a tanyarendszer területi kiterjedésének a lehetőségét. A pusztai feltöréseken, ahol egy-egy gazda nagyobb területet kapott, egy tagban és szabad egyéni birtokban, nyomban már a feltöréssel egyidejűleg megindult a tanyák felépülése.| A belső legelőterületen sokkal kisebbek voltak a parcellák, fekvésük is egészen a város alá esett, tehát itt közvetlenül a kiosztás után nem indult meg a tanyásodás.

Nemcsak területileg terjedt azonban ki a termelés ebben az időben, hanem termelési ágaiban is erősen meggazdagodott és egyáltalán nagymértékben belterjesült.

Az általános belterjesülésnek a kezdetét jelentette x az ugar elhagyása és a trágyázás bevezetése. Az alföldi gazdálkodás ezekben az években tért át az állandó és kihagyás nélkül való termelésre, tehát a vetésforgót úgy alakította, hogy a tavaszi és őszi kalászosok után nem hagyta egy évre parlagon a földet, hanem a harmadik évben is bevetette. A trágyázást szintén ebben az időben tanulta meg az alföldi magyarság, mert korábban nem kis mennyiségű trágyáját tüzelésre, kerítések építésére használta vagy egyszerűen hagyta kárba veszni. Az ugar elhagyásával egyidőben azonban kezdte rendszeresen fölhasználni a szántóföld javítására s ezzel egész termelésében a föld jobb kihasználásának az útjára tért

Ugyanekkor vált általánossá a kukoricatermelés. Ez pedig forradalmi újítást jelentett az alföldi termelésben, A kapástermelés egészen új feladatok elé állította az igásmunkát éppúgy, mint a kézimunkát és egyáltalán megváltoztatta a gazdálkodás egész üzemvitelét.

Fokozottan járt ugyanezzel a hatással a különböző speciális kultúrák kifejlődése. Szegeden a paprikatermelés, Makón a hagyma, Nagykőrösön a zöldségtermesztés a kapástermelésnek egy fejlettebb és finomabb kultúráját honosította meg ugyanebben az időben az Alföldön s ez még nagyobb mértékben, mint a kukoricatermdés, megnövelte a munkaszükségletet.

Végül ugyanebben az időben alakult ki a homokföld megművelésének a kultúrája. A duna-tiszaközi határokban eredményes kísérletek mutatták meg, hogy a homok megfelelő megmunkálással kitűnő szőlő- és gyümölcstermő talaj s szántóföldi termelésre, különösen burgonyatermelésre, is alkalmas, tehát ilyen módon meg^dulhatott a homokos legelők feltörése is. S miután a homokon Esősorban kapásokat, sőt kerti terményeket lehet sikeresen terelni, a homok kultúrája ilyen irányban fejlődött, ami ismét a munkaszükséglet megnövekedésével járt együtt.

Az alföldi termelés belterjesülése tehát egyértelműen megnöa munkaszükségletet, ez pedig azt jelentette, hogy az előző korszakban, a gabonatermelés korában bevált időszakos tanyai kinn-

tartózkodás most már nem bizonyult elegendőnek a több muakával járó és különben is többirányúvá lett termelés munkáinak az elvégzésére. Ez az ok idézte elő a huzamosabb tanyai kinnlakásnak a szükségét.

Társadalmi változások. Az a történeti fejlődés, amely átalakította az Alföld termelését, társadalmát is erőteljesen megváltoztatta. A megváltozott világban vesztettek erejükből a hagyományos cívis-paraszti társadalomformák és a régi rendből mindinkább a szabadabb egyéni erőfeszítés és próbálkozás útjára tértek az emberek. A kiegyensúlyozott régi társadalomrend itt is ott is megbillent s mind a gazdák, mind a zsellérek megváltozott szerepben helyezkedtek el társadalmukban s egymáshoz való viszonyuk is átalakult. Mindamellett ennek a társadalomnak a saját törvényei szerint, ez az idő még nem hozott volna nagyobb változást, mélyreható változást hoztak azonban azok a hatások, amelyek kívülről érték a cívistársadalmat.

Ekkor következett be a jobbágyság jogi fölszabadulása. Ez a történeti esemény magában véve nem volt társadalmi változás, mert nem a magyar jobbágyság erőfeszítése kényszerítette ki s nem a parasztság sajáttörvényű továbbfejlődésének vagy fölemelkedésének az akadályait hárította el. Egy politikai, közjogi esemény volt, amely azonban hatásaiban mélyreható társadalmi változásokat idézett elő. Megnyílt általa a parasztság számára a polgári fejlődés útja, bár az ország legnagyobb részében csak jóval később lépett is rá a parasztság. Az Alföldön ilyen elindító jelentősége nem volt a jobbágyfölszabadulásnak, mert a községek legnagyobb részében korábban sem teljes jobbágyi helyzetben éltek a földművelők. Itt az volt az értelme ennek a közjogi eseménynek, hogy általa általánossá lett az Alföldön a szabadabb jogi helyzet és a községi önkormányzat. Azelőtt sem volt teljes ez a szabadság és az önkormányzat, most sem lett azzá, azonban valamelyest tágultak a keretek, tehát a városokban korábban megindult parasztpolgár1 fejlődés most már tovább tudott fejlődni és azokra a helyekre is kiterjedhetett, ahol korábban hiányoztak a föltételei.

A jobbágyság fölszabadulása azonban még mindig nem térítette volna el az alföldi társadalom fejlődését a régebbi paraszti vonalról, csak továbbsegítette volna ugyanezen az

az hozott lényeges változást, ami a magyar társadalom egész rendjében való változásból érte az alföldi községek társadalmát. Nevezetesen a polgári társadalomrend bizonyosmértékű kialakulása és a termelés hasonló mértékű kapitalizálódása s azok a technikai változások, amik ezzel az átalakulással együtt jártak. Tehát az élénkebb és szabadabb közlekedés, a vállalkozás lehetősége, a piacra való termelés szüksége, az ipari termelés mindenféle termékeinek a fcínálkozása, a vasút és az országutak kiépülése és a városokban kifejlődő polgári élet példái. Mindezek a külső hatások azt eredményezték, hogy a cívisparaszti társadalom tökéletesen új helyzetbe került, amelyet már a maga fejlődése útján kialakított formákkal nem tudott kitölteni, tehát minden összetevőjében alakulni volt kénytelen. Ebben a korszakban még nem lépett rá közvetlenül a polgárosodás útjára, azonban változása már ebbe az irányba mutatott.

A tanyafejlődés szempontjából három változás érdekel bennünket közelebbről: a nagycsalád fölbomlása, az öröklési jog megváltozása és a földközösség illetve a nyomásrendszer teljes megszűnése.

A nagycsalád szétbomlása olyan formában ment végbe, hogy a tanyán tartózkodó fiúk nősülésükkel kiváltak atyjuk családjából és vagy ugyanazon a tanyán, vagy másik, esetleg újonnan épített tanyán önálló családot alapítottak. Kiválásukkal ritkábban egész örökrészüket kikapták a családi vagyonból, gyakrabban azonban csak használatra egy kisebb földterületet.

Az öröklési jog megváltozása annak volt a következménye, hogy a közönséges országos öröklési jog vált kötelezővé minden községben s ezzel a helyi népi öröklési jog elvesztette az érvényét. Tehát most már a lányok is részesedtek a vagyonból s ugyanakkora részt örököltek, mint a fiúk. Ezzel több részre oszlott a föld, tehát a tagosítottan kiosztott szállás és pusztaföldek mindjobban osztódtak és nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tették újabb tanyák építését.

A nyomásrendszernek, mint a valahai földközösség még élő maradványának a megszűnése egyik tünete a hagyományos formák lazulásának. Ahogy a társadalmi élet régi bevett intézményei és forrnái egyre jobban vesztettek érvényükből, úgy a gazdálkodás közkeletű módszerei is elvesztették kötelező erejüket s a határ

használata a szabad egyéni kezdeményezések területévé vált. A régi nyomásterületen tehát, az ugarral együtt megszűnt a termelési kényszer is és kiki úgy szántotta-vetette a maga földjét, ahogy jónak látta. Az újabban kiosztott belső legelőföldeken már nem is lépett érvénybe a nyomásrendszer, szabadon használhatta ki-ki a maga járandóságát. Voltaképpen a nyomásrendszer megszűnésével vált teljessé az egyéni birtoklás szabadsága. Ebből a szempontból a valahai nyomásterületen is megindulhatott az önkéntes tagosítás s utána a tanyák építése vagy akár közvetlenül a kisebb parcellákon is épülhettek tanyák.

A társadalomnak ebben az időben lezajló változását teljessé tette egy tanyafejlődési szempontból igen fontos birtokjogi változás, a tagosítás. A legtöbb alföldi városban és községben tagosítottak voltak a földek, hiszen a XVIII. századvégi határrendezés mindenütt egy tagban mérte ki a birtokokat s azóta a lányági öröklés híján csak keveset osztódtak a birtokok. Nem is merült föl általában az Alföldön a tagosításnak a szüksége. Más volt azonban a helyzet a hajdúvárosokban. Itt a telekföldeket nyomásrendszerben osztották ki, tehát több parcellában, éppenezért nem is lehetett tanyákat építeni. Itt tehát szükség volt tagosításra és ez ebben a korszakban be is következett. A nyolcvanas években történt meg itt a tagosítás s ez úgy egyesítette a nyomás, illetve telekföldi birtokokat, hogy most már ezen a területen is lehetővé vált a tanyaépítés.

A felsorolt társadalmi változások vagy magukban véve is előidézték a tanyák megszaporodását, területüknek a kiterjedését és rendszerűk átalakulását vagy megnyitották annak a lehetőségét, hogy termelési okokból ugyanezek a változások végbe menjenek. A tanyák átalakulása ekként mind gazdasági, mind társadalmi okok folytán, egyfelől szükségessé, másfelől lehetővé vált.

„Kitelepülés“ a tanyákra. Az előző korszakban ritkán állottak a tanyák a határban s így is csak a határnak egy övén, a tanyaföldeken. A múlt század második felére ezeken a határrészeken annyira niegsűrűsödtek, hogy megszakítatlan sorokban követték egymást és ezen a területen túl kifelé a pusztákra és befelé a nyomás és legelőföldekre is kiterjedtek, ha nem éppenilyen tömegben is. Tehát ebben a korszakban benépesült tanyákkal a határ.

De nemcsak a tanyák települték így tele a határt, hanem maguk az egyes tanyák is benépesültek, mert már állandóan lakottakká váltak és állandó jellegű épületekké izmosodtak.

Korábban minden tanya kezdetleges és hevenyészett épület volt, sokban még elválasztott lakórészek sem voltak, az egész még inkább hasonlított állattartó szálláshoz, mint lakóhaznoz. Ebben az időben legnagyobb részük szilárd és kiépített házformát vett föl, különválasztott lakórészeket kapott és fehérre meszelt falaival nagyjában hasonlóvá lett a községbeli házakhoz.

Ezt a kiépültséget az idézte elő, hogy most már nemcsak pásztorok, majorosok, tanyások és férficsaládtagok tartózkodtak a tanyán, hanem asszonyok, gyermekek is éltek kinn állandóan, szóval egész családok kiköltöztek állandó tartózkodásra. Mindamellett a tanyák kiépülése és állandó lakottságuk nem hozott létre a tanyákra való „kitelepülést“, tehát nem bontotta meg a település egységét, hanem csak a termelés szükségleteihez képest kitelepítette a munkaerőt. Hogy a munkaerő kitelepülése nem járt együtt a teljes kitelepüléssel, azt a régebbi tanyaformának egy újabb módosulása tette lehetővé.

A nagy gazdatanyákon nem történt lényeges változás. A korábbi majoros, kertész, tanyás rendszer továbbra is fennmaradt ott, ahol akkora földbirtok tartozott a tanyához, hogy a családtagok nem győzték megmunkálni s ahol módja volt arra a gazdának, hogy maga állandóan a városi házban lakjon és a tanyai munkát nagyrészben cselédekkel végeztesse el. Valamelyes differenciálódás azonban itt is bekövetkezett. Míg az első korszakban a tanyai cselédek beletartoztak gazdájuknak nemcsak gazdasági-üzemi szervezetébe, hanem háztartásuknak is részeseként számítottak, tehát ellátásukat legnagyobb részben a gazda városi háztartásából kapták, addig erre a korszakra már szétbomlott ez az egység- A tanyai cselédek most már családostul kinnlaktak a tanyán s a régi ellátás emlékét csak az őrizte, hogy konvenciót kaptak a gazdától, mindenféle nyers élelmiszereket, ezeket azonban már a SaJát tanyai háztartásukban dolgozták föl. A valahai egységes családi-gazdasági-háztartási szervezet eképpen megmaradt ugyan gazdasági egységnek továbbra is, azonban már családi-háztartási kereteiben kétfelé vált. A tanyai cseléd egész családjával és háztartásával együtt legnagyobbrészt teljesen tanyai lett s mindaddig,

amíg szolgálatra képes volt, télen nyáron itt élt kinn a tanyán feleségével és gyermekeivel együtt. Kevés olyan volt köztük, akinek a tanyai lakása mellett háza is volt benn a városban és ott legalább egy részt fönntartott magának. Mindamellett nem mondható, hogy az ilyen tanyán lakó cseléd mindenestül kiszakadt volna a város közösségéből. A régi patriarchális egység nem pusztult el tökéletesen. A gazda városi háza még szállásul szolgált nemcsak a szolgálatot teljesítő cselédnek, hanem feleségének és gyermekeinek is, ha azok a városban jártak s még arra is van példa, hogy a gyermekek a gazda városi házából jártak iskolába. Ezen felül pedig, amikor munkaképtelenné vált a tanyai cseléd, minden esetben hazaköltözött a városba és ha volt saját háza, abban élte le öregségét, ha pedig nem volt, gyermekeinek vagy rokonainak a házában húzódott meg, esetleg valamilyen könnyebb szolgálatot vállalt benn a városban. Ha nem is volt rendszer, az is sűrűn előfordult, hogy a kiöregedett tanyai cseléd a gazda városi házában maradt mindenféle házkörüli munkákra vagy éppen csak házpásztorsáepra. Amikor az abszolutizmus idején a királyi hatóságok felszólították Debrecen városát, hogy határának a viszonyait megjavítandó, építsen iskolákat stb., joggal hivatkozhatott arra, hogy a tanyai majorosok gyermekei nem maradnak iskolázatlanul, mert gazdáiktól, rokonaiktól járnak a városban iskolába és különben is beköltöznek mind öregségükre, tehát távolról sem élnek elhagyatva nünden isteni és emberi közelségtől.

Lényegében hasonló osztódás következett be a kisebb gazdák háza és tanyája viszonyában is, azonban az ilyen kisgazda tanyákon ez a szétválás a család két nemzedéke közti viszonyban állott elő. Azok a tanyai fiatalok, akik az előző korszakban, még a városbeli háztartás keretében tanyáztak kinn, nősülésük után feleségestül együtt kiköltöztek a tanyára s ennek megfelelően télen-nyáron kinnlaktak és a szükséghez képest háztartást is rendeztek be. Ez a háztartás, éppen a nagycsalád szétbomlása miatt most már különvált az öregek városbeli háztartásától s maga a tanyai gazdaság is sajátja lett a fiataloknak, tehát ez is kivált a szülői gazdaságból szóval könnyen úgy tetszhet, hogy teljes lett a kitelepülés. A helyzet azonban éppen nem ez volt. Létesült ugyan külön tanyai gazdaság és háztartás, azonban ez nem szakadt el tökéletesen a szülőkétől. Sem díszesebb bútoraikat, sem ünneplő ruhájukat netn

vitték ki a fiatalok a tanyára, tehát nem költöztek ki teljesen, hanem mindezeket bennhagyták a szülői házban és annak ellenére, hogy ebbe már jogszerűen nem tartoztak bele, idejártak haza minden ünnepi és piaci alkalommal. Tehát szétszakadt ugyan a nagycsalád, azonban éppen tanyaszervezeti vonatkozásban továbbra is megmaradt. Annyira megmaradt, hogy az állandó tanyai kinnlatás ellenére a fiatalok igazi otthona benn a szülői házban volt s ide költözött haza a fiatalasszony, ha gyermeket várt, innen jártak iskolába, tánciskolába a gyermekek, itt tartották a lakodalmat, innen temették halottaikat s egyáltalán minden ünnepélyes alkalommal ide jártak haza a tanyai fiatalok. Ez a tanyai családi szervezet annyiban is teljessé vált, hogy a fiatalok nem maradtak kinn holtukig a tanyán, hanem ahogy gyermekeik felnőttek és megházasodtak, úgy váltották föl szüleiket a tanyán s a szülők a nagyszülők helyére költöztek a városi házba s ettől kezdve az ő házuk lett a tanyai fiatalok otthona. Ez a nemzedéki váltás éppenolyan általános és közérvényű rendszerré formálódott, mondhatni szokásjog volt, mint korábban a nyári tanyai tartózkodás és a gyakorlatban majdnem kivétel nélkül ilyen volt a tanyánlakás rendszere az őszszes kisgazda tanyákon. Azt a szülőt, aki tanyánlakó gyermekeit nem látta szívesen, vagy azt a tanyai fiatalt, aki elhagyta szülei házát, éppenúgy megrótta a közítélet, mint korábban azokat, akik kiköltöztek a szőlőkbe vagy a tanyákra. Ebben az időben azonban már nem volt olyan erős a közösségi fegyelem, mint az előző korszakban, tehát akár egyéni összeférhetetlenségből, akár gazdasági szükségből gyakoribb lett a szabálytól való eltérés, mint korábban. S miután ennek a korszaknak a társadalma már nem ragaszkodott úgy a hagyományos formákhoz, mint az előzőé és a gazdasági szükség is egyre erősebb lett, a tanyára való kiszakadás gyakoribb kivételként fordult elő. Az olyan is azonban, aki tanyánlakása ideje alatt nem tartozott a szülői házhoz, öregségére csaknem minden esetben beköltözött a városba és itt élte le öregségét. S még egy mozzanat jellemzi a kísgazdatanyai formát. Megsúrüsödött az érintkezés a város és a tanya között. Mert ugyanakkor, amikor megnövekedett a tanyai termelés munkája, a termékek is megszaporodtak s ugyanakkor, amikor huzamosabb lett a tanyai kinnlakás, a városban való tartózkodás igénye is megnövekedett, tehát a tanyaiak minden piaci és ünnepi alkalommal hazajártak a városba

s ilyenkor reálisan átélték a városba való beletartozást. Ebben a korszakban alakult ki az a ma is szemlélhető megragadó jelenség, hogy minden hetipiaci és vasárnapi napon véget nem szakadó kocsisorok sietnek reggel a városba és délután vissza a tanyára kifelé. A szántóföldeken ebben a korszakban nem is voltak másfajta tanyák. Teljes kitelepüléssel járó tanyák, szóval szórványtelepülések, ebben a korszakban még olyan kivételesen fordultak elő, hogy bízvást teljesen el is hanyagolhatok. Történt ellenben valóságos kitelepülés a szőlőkbe. Korábban a szőlőkben vagy kisebb, tehát egyáltalán nem lakott, hanem csak munka idején való meghúzódásra való tanyák voltak, vagy olyan nagyobb szőlőbeli tanyák, amelyeken nyáron, esetleg egész éven át kinn lakott a szőlőbeli cseléd, a kapás, egészen hasonló helyzetben mint a nagygazdatanyákon élő cselédek. Ebben az időben azonban olyan tanyák is keletkeztek a szőlőkben, amelyeket szegény zsellérek, vagy földtelen munkások építettek községbeli ház helyett, tehát örökös lakásra kiköltöztek beléjük. Az ilyen szőlőbeli településeket is tanyáknak nevezték, azonban nyilvánvaló, hogy ezek egészen másfajta telepek, mint akár a szántóföldi, akár a többi szőlőbeli tanyák. Tehát nem is tanyák lényegük szerint, hanem lazán és szőlőskertek köze települt lakások, éppenezért az ilyen házakkal benépesült szőlőhegy nem is tanyástelepülés, hanem laza tömörülésű lakótelep. Ilyen lakótelepek létesültek a községek régi szőlőhegyeiben, sokhelyt azonban, különösen a homok vidékén, távolabb a belterülettől egy-egy újtelepítésű szőlőben is. Az ilyen hegyközségnek is nevezhető szőlőstanyák nem is kizárólag az Alföldön keletkeztek, jeléül annak, hogy nem tartoznak az alföldi tanyafejlődés vonalához, hanem mindenütt, ahol szőlőtermelés folyik, tehát a Dunántúlon és a Felvidéken is mindenütt megtalálhatók. Sokhelyt valóságos külön község alakulására vezettek, ilyenek azonban éppen az Alföldön akkor még ritkábban fordultak elő.

A *tanyarendszer második korszaka.* Ennek a korszaknak a tanyafejlődése olyan látszatot teremtett, mintha a hajdani agrártömörülések kétfelé váltak volna. Úgy látszott, hogy belterület mint város vagy falu fejlődött a maga útján szabályos várossá vagy faluvá, miután eddig semmiképpen nem volt ilyennek mondható, a tanyák pedig szórványtelepülésekké váltak és a belterület

vidékébe eső szórvány falvakat hozták létre. Mint a tanyavilág kialakulásáról beszél a tanyairodalom ennek a korszaknak a tanyafejlődéséről s ezalatt külön tanyai településnek és külön tanyai társadalom kialakulásának a folyamatát érti.

A tanyáknak ilyen kiválása és különtelepülése azonban csak kivételképpen, végeredményben éppencsak egy helyen, nevezetesen Kalocsán következett be. Itt nem is szórványszerűen települtek meg a tanyák, hanem mint ú. n. szállások, kis falunyi bokrokba és valóságos falvakká alakultak át mihamarabb s még a múlt században közigazgatásilag is önálló községekké váltak. Mindenütt másutt \ az Alföldön nem külön tanyavilág, szóval nem önálló települések és külön társadalmi egységek jöttek létre ennek a korszaknak a fejlődési eredményeként, hanem a tanyarendszer egy újabb formába fordult át. Éppenúgy, ahogy egy korszakkal előbb az állattartó szállásokból a gabonatermő szántóföld tanyája lett, úgy ebben a korszakban a gabonatermelés szántóföldi tanyájából a kapások termelésével meggazdagodott szántóföldi termelés s a homokon a kerti termeléssel vegyes szántóföldi termelés tanyaformája jött létre. És ez a formaalakulás nem ment túl azon a mértéken, amit a megváltozott termelésnek a szükséglete megkövetelt. Tehát állandóan lakott lett a tanya és kiépítettségében is szilárdabb házformát vett föl, azonban sem teljes települési hellyé, sem egyenként lakóházzá nem alakult át. Több lett a tanya, mint az előző korszakban, de nem keletkezett külön tanyatelepülés, több lett a tanyai, de nem rajzott ki külön tanyai népesség. Ilyenirányú fejlődés csak a következő korszakban, tehát a századforduló után következett be, azonban akkor sem a tanyák egészében, hanem egyes vidékek szigetein és kivételképpen másfajta tanyák között.

A TANYARENDSZER HARMADIK KORSZAKA

A *termelés tovább belterjesül.* A századforduló idejére már kevés olyan legelő maradt az Alföldön, amelyet érdemes, vagy egyáltalán lehetséges lett volna feltörni. A fejlődő mezőgazdasági termelés tehát nem a területi kiterjedésben, hanem a belterjesülésben találhatta csak fejlődési lehetőségeit. Annál inkább ebben az irányban fejlődhetett tovább a termelés, mert a

valahai nagy birtoktestek erre az időre már nagymértékben elaprózódtak.

A birtokaprózódás természetes következménye volt a népesség továbbtartó erőteljes szaporodásának, de siettette egy másik körülmény is, nevezetesen a megváltozott öröklési rend. Amióta a múlt század közepén a lányokra is kiterjedt az öröklési jog, magának az öröklésnek a folyamata révén megkétszereződött a birtokok aprózódása. Ez az örökösödés révén bekövetkező aprózódás ugyan végeredményben nem csökkentette egy-egy gazda birtokát, kisebbítette azonban az egy-egy tanyára eső területet, tehát a tanyafejlödés szempontjából nem volt érdektelen. De ezen túlmenőleg az egy-egy gazdára eső birtoknagyság is lényegesen kisebb lett, mint az előző korszakban volt, tehát olyan külterjes vagy csak annyira belterjes termeléssel nem tudta volna a közben erősen megnövekedett igényeket kielégíteni. Ilyképpen ez a körülmény megadta a belterjesülés belső motorját. Nem hiányoztak azonban a külső indítékok sem. A régebbi, jórészben önellátó, termelést teljesen felváltotta a piacra való termelés, a piac követelményei pedig mindinkább a finomabb termények felé változtak, a tömegcikkekben pedig általában olyan alacsony árszint alakult ki, hogy csak igen gazdaságos és sikeres termeléssel volt érdemes a termelés. Nem hiányzottak azonban a gazdaságpolitikai törekvések sem, amelyek szintén a termelés belterjesülését mozdították elő. így a gazdasági szakoktatás valamelyes előhaladása, a különböző vetőmag és tenyészállat akciók s egyáltalán a többtermelésre és a minőségi termelésre való szüntelen buzdítás. Így ebben a században már, ha távolról sem a lehetséges mértékben, de már nagyjában általában belterjesült az alföldi termelés és nagyon sokhelyt figyelemreméltó különleges kultúrák alakultak ki.

Mindenekelőtt elterjedt néhány kereskedelmi növény termelése, mint a burgonyáé, ciroké, cukorrépáé, de legnagyobb jelentőségű volt, hogy a takarmánynövények termelése nagyobb mérveket öltött s ezzel az állattartás istállózó állattenyésztéssé alakult át, ami egyfelől jobb termelési eredményekkel járt, másfelől azonban nagymértékben megnövelte az állattenyésztés munkáit. Most öltött csak komolyabb méreteket a tanyák baromfitenyésztése, annyira, hogy a tanyás városok piacainak elsőrendű kiviteli cikkévé lépett elő. Mindezek a termelési változások nemcsak szüntelenül több

munkát, hanem egyre nagyobb gondosságot és elmélyedést is követeltek meg a tanyai termelésben, tehát nehezen engedték már meg, hogy a tanyai csak féllábbal legyen kinn a tanyán s a másik lábával benn a városban.

A legkiütközöbb termelési változása volt az alföldi mezőgazdaságnak a kerti termelés nagymértékű kiterjedése. Míg az előző korszakban a régi kertkultúrájú helyeken is, mint Makón, Szegeden, Nagykőrösön és Kecskeméten, az ilyenfajta termelés nem igen lépte át a városalatti kerteket és az újabban feltört belső legelők szántóföldi határát, addig a századforduló óta, mindegyik kiterjedt a távolabbi földekre, tehát a tanyák övére is. Szegeden a tanyai termelőknek komoly és nagy arányokban űzött termelési ága lett a paprikatermelés és a szőlő és gyümölcs termesztése, Nagykőrösön pedig az uborka- és salátatermelés nemcsak újabb zöldségfélék termelésével gazdagodott, hanem kiterjedt a tanyákra és a tanyai gazdák üzemében is helyet kapott. Kecskeméten pedig a homoki szőlő és gyümölcskultúra terjedt ki messze a régi szőlőhegyek területén túl és csaknem a homok egész területén egyesült a szántóföldi termeléssel a tanyai gazdák üzemében. Egyedül Makón nem kapott helyet az ottani kerti termelés a tanyai üzemekben, aminek nyilván az ottani hagyma- és zöldségtermelés kultúrájának a különlegességében van az oka.

Az alföldi termelés ekorszakbeli alakulásában a tanyafejlődés szempontjából is jelentékeny tényező a városok belterületének a gazdasági átalakulása. Óriási mértékben megnövekedett a kereskedelmi tevékenység s nemcsak a városokban, hanem számos nagyobb községben is nagyhírű exportpiac fejlődött ki, amely valóságos szivattyúként hatott az ilyen község határának a termelésére. Nem éppen jelentéktelen az ipari fejlődés sem, amely sok alföldi településben bekövetkezett, azonban az ipari tevékenység sehol sem öltött olyan méreteket, illetve sehol sem jutott olyan fontosságra, mint a kereskedelem. Nem jelentéktelen ezen kívül a nagy alföldi települések belterületének az átalakulásában az igazgatási és kulturális intézményeknek a megtelepülése sem. Mindezek a fcern agrár gazdaságfejlődési tényezők a tanyáktól külön gyarapították a település városiasságát, még pedig nem agrárvárosi, hanem nyugateurópai értelemben, tehát nagymértékben közrejátszottak

abban, hogy a tanyáknak és a városnak az egysége ebben a korszakban már jelentősen meglazult.

A *társadalom átalakul.* Az előző tanyafejlődési korszak elején megtörtént a jobbágyság közjogi fölszabadulása, ezzel tehát az alföldi községekben az addigi félpolgári szabadságot egy közpolgári szabadság váltotta föl, szóval jogi akadályok sehol sem álltak most már a társadalmi fejlődés útjában. Ugyancsak az előző korszakban következett be a magyar társadalom polgári rendszerű fejlődése, ami a termelés kapitalizálódását és a társadalmi élet polgáriasodását, szóval kötetlenségét hozta magával. Ezek a tényezők akkor sem voltak éppen hatástalanok általában a paraszttársadalomra, különösen nem az alföldi félparaszt társadalmakra, azonban komolyabb társadalmi következményük ebben a korszakban következett be.

Ilyen előzmények következéseképpen a tanyás társadalmakban valóságos átalakulás történt, amely kétirányban mutatkozott meg. Egyfelől bizonyos társadalmi felszabadulás következett be, szóval a hagyományos társadalmi formák általában elvesztették érvényüket és egy egyénekre és egyéni törekvésekre bomló társadalmi állapot állott elő, másfelől pedig határozott polgári fejlődést vett a társadalom élete, tehát nemcsak annyiban következett be polgárosodás hogy feloldódtak a múltbeli kötöttségek, hanem annyiban is, hogy helyükbe a polgári társadalom városokban kialakított formáit és intézményeit vette át az addig félig-meddig paraszti alföldi községek társadalma.

A fölszabadulás és a hagyományos formák levetése közönségesen kiterjedt a társadalmi élet egész területére és nagymértékű individualizmust teremtett meg. Tehát egyéni Ízlések, törekvések és vállalkozások, legfőképen pedig egyénenként érzett kényszerűségek porondjává vált a társadalom, amelyben nemcsak egyszerűen elhagyták és levetették a cívisparaszti múlt hagyományos formáit, hanem türelmetlenül szembe is fordultak vele, tehát fenntartás nélkül és még azon is túl különleges buzgalommal törekedtek más társadalmi állapot felé. Ez az individualizmus a tanyafejlődés szempontjából is komoly következményekkel járt. Megszűnt mindenekelőtt a mezőgazdasági termelésnek a fegyelmezett és közegyességgel kiegyenlített iránya. Tere nyílt minden egyéni kez-

deményezésnek és vállalkozásnak s mindenféle új termelési ág és termelési módszer kísérletének. Hasonló szabadság nyílt meg az üzemforrnak tekintetében is. A korábbi tanyás forma, amely az ilyen keretek közt élő társadalom minden tagjára kötelezően ennek az üzemformának a gyakorlatát írta elő, már ilyen érvényét majdnem teljesen elvesztette. Lehetővé vált a falurendszerű termelésnek és a farmszerii, tehát kitelepüléssel járó gazdálkodásnak minden fajtája s egyéni törekvések vagy egyéni kényszerhelyzetek szerint követte is ki az egyik utat, ki a másikat. Meglazult a családi egység, nemcsak addig a mértékig, ahogy a nagycsalád felbomlott a tanyai gazdasággal kapcsolatban betöltött összetartozás kivételével minden más vonatkozásban, hanem még a tanyai családi összetartozás is elvesztette közérvényét. Tényleg az esetek többségében fennmaradt, azonban most már nem mint közönséges szokás, hanem mint az esetenként legcélszerűbb megoldás. Ezen túlmenően azonban a kisebb családi egységen belül is meglazult az összetartozás. Ebben a társadalomban már nem magától értetődő gazdasági egység a család, hanem elsősorban csak vérségi és háztartási összetartozás, úgy, mint polgári viszonyok között s egy külön dolog a gazdaságnak az üzemi egysége. Különösen komoly következményekkel járt ez a szétválás a nagygazda tanyák gazdaságaiban. Legtöbb esetben a családtagok közül csak a gazda tartozik a tanyai gazdaságba s ő sem mint együttdolgozó vezető, hanem mint a gazdaság ura és irányítója. Felesége a legritkább esetben tölt be szerepet ebben a gazdaságban, gyermeke pedig — legtöbbször csak egy van — nagyon gyakran más pályára készül, vagy már más pályán is van, tehát ő sem tartozik bele most már a gazdaság szervezetébe, így a gazdacsalád egy városi háztartási egység, a tanyai gazdaság pedig egy külön cselédekkel dolgozó bérmunkás mezőgazdasági üzem. Bizonyos mértékben a kisebb gazdák tanyai gazdaságában is így alakultak a viszonyoK. A lányok nagyon sok esetken, de gyakran a fiúk is, már nincsenek kinn a tanyán, hanem a lány a nagyszülői házban polgári módon éli az eladólányi életet, a fiú pedig iskolába jár vagy más pályán foglalkozik.

Az sem kisjelentőségű, a tanyafejlődés szempontjából, hogy az átalakulással elvesztette érvényét az a félparaszti munkaerkölcs, amely korábban kötelező volt. Nem tempós jobbágyparaszti munkamenetet követelt ez a korábbi munkatörvény, hanem éppen a

szükséghez mért erőfeszítést, de mindenesetre megkövetelte a dolgozást. Ismerte ugyan a munkaeszközökkel való könnyítéseket, azonban egészben úgy mérte az embert, hogy milyen igyekezettel és erőfeszítéssel végzi a dolgát. Tehát a zsellérek és a kisebb gazdák számára a paraszti mértéket meghaladó igyekezetet írt elő, de a vagyonos nagygazdák részéről sem engedte meg a téüen vagy éppen dözsölő életet, hanem gazdaságuk vezetésében és vagyonuk megbecsülésére irányuló fáradozásukban írta elő munkafeladatukat. Ezt a munkafegyelmet, amely minden változás ellenére még az előző korban is nagymértékben érvényben volt, a mai időkre már szinte tökéletesen felváltotta a polgári munkaerkölcs, tehát az a felfogás, hogy a munka kellemetlen kötelesség és dolgozzék, aki rá van szorulva, aki azonban munka nélkül is élhet, annak nemcsak szabad munkátlanul élni, hanem az nagyon is helyén való. Ennek a változásnak a következménye, hogy az olyan gazdák tanyánlakása, akik ugyan nem tartanak cselédet, de elég módosak, egyre rövidül. Tehát még teljes munkaképességük idején is szívesen beköltöznek a városba, ha gyermekeiknek átadhatják a gazdaságot s másik következménye, hogy akik csak megtehetik, cselédet tartanak a tanyán és maguk a városban élnek s igyekeznek nagyon kényelmesen élni. A régen cselédet tartó tanyai gazdák pedig szinte szabályszerűen benn vannak állandóan a városban és itt töltik az időt kedvük és módjuk szerint. A másik oldalon viszont a szükséghajtotta erőfeszítés olyan kisbirtokuakat is tanyaépítésre és tanyánlakásra csábít, akiknek ehhez nincs megfelelő erejük» tőkéjük és fölszerelésük s az ilyenek elkeseredett igyekezettel dolgoznak kinn és valóban tökéletesen kitelepülnek a városból.

Az átalakulás másik oldala sem kisebb ielentőségű a tanyafejlődés szempontjából. Mindenekelőtt a tanyástársadalmak rétegződése majdnem teljesen polgári osztályjelleget öltött. Régen is osztályjellegü volt ugyan, azonban a gazdák és zsellérek osztályát egészen a legutóbbi időkig komoly összekötőszálak kapcsolták egymáshoz és mindakét oldalon hiányzott olyan osztálytudat, amely az osztályharc viszonyát fölidézhette volna. Most azonban amikor az egyik oldalon polgári osztályöntudat érvényesül annak minden ridegségével, a másik oldalon pedig az eddigi mértékeket meg haladó munkakihasználás és végeredményben nehezebb élet révén vagy proletár osztályöntudat vagy öntudatlan elégedetlenség

ridegen szembekerült egymással a két mezőgazda osztály. Ez pedig azt jelenti, hogy a tanyai cseléd most már nem gazdái háztartásba es gazdaságba tartozó hozzátartozó, hanem tanyára kiszorult munkás, aki nemcsak ilyennek érzi helyzetét, hanem valóban ilyenben is él.

Másik tünete a polgárosodásnak, hogy a tanyás települések belterületén, különösen a városokban, valóban polgári formákat öltött az élet s ezzel sokkal nagyobb mértékben, mint eddig bármikor, elfelé tart a tanyáktól. Ez nemcsak azzal az eredménnyel jár, hogy aki csak teheti az igyekszik minél többet a városban lenni vagy éppen állandóan itt élni, hanem azzal is, hogy akik kényszerülve vannak a kínnélésre, azok igyekeznek kinn minél jobban, kényelmesebben berendezkedni, szóval polgári mintára. E polgárias igények kielégítéséhez pedig nagyobb lakás, teljesebb háztartás, díszítések stb. kellenek, amik így rendre meg is születnek a tanyákon. Az eredmény az, hogy a tanyák képe teljesen átalakul, s bár egészben véve ma sem olyan műit a városi, vagy községbeli ház, mégis műiden eddigi formájánál jobban hasonlít ehhez.

Van egy jelensége a tanyástársadalmak polgárosodásának, amely a többi hatásokkal ellentétes következményekkel jár. Nevezetesen az egy gyermek rendszere. Sehol a tanyás helyeken nincsen olyan erkölcsé merevedett egyke, mint parasztfalvakban, azonban gyermek ilyen helyeken is sokkal kevesebb születik, mint korábban. Ennek azonban nem valami egykés erkölcs, hanem egyszerűen a születésszabályozás polgári formája az oka. Következményében azonban éppen nem polgári jelenséget idéz elő a kevés, vagy éppen egy gyermek. Nevezetesen a tanyás társadalmakban azzal az eredménnyel jár, hogy az egy gyermek, ha a mezőgazdasági pályán marad, kevésbbé válik ki a családból, mint amikor még több volt s számos gyermeknek ki kellett válni, hogy csak egy naaradjon együtt a szülőkkel, mint gondviselőjük, illetve gazdaságuk gondviselője. Most, hogy nagyon sokhelyt csak egy van, ez szükségszerűen együtt marad a szüleivel s ha nem is a régi nagycsaládi összetartozásban, mégis egy gazdasági és háztartási egységben él velük, így a tanya vonatkozásában ilyen esetekben visszaáll a nagycsaládi összetartozás. Az ilyen egy gyermek ugyan kinn dolgozik a tanyán, azonban kinn nem kell háztartást berendeznie, mert a szülőkkel egy városi háztartásba tartozik s feleségét

és családját csak a különösebb nagy munkák idején viszi ki a tanyára, ha nincsen módjában cselédet tartani.

Korszakunk társadalmi átalakulásának a tanyafejlődésre való hatása abban sommázható, hogy a polgárosodott társadalom két irányban hatott a tanyák felé. Egyfelől gazdasági kényszerűségeivel minden eddiginél nagyobb mértékben a tanyára szorította tagjait, másfelől pedig polgári-városi vonzásával minden eddiginél nagyobb mértékben befelé csábította a tanyaiakat. S miután ez a társadalmi állapot természete szerint nem nyújtott közérvémü formákat ezeknek az ellentétes hatásoknak az összeegyeztetésére, a mai tanyák ezerféle változatban, egyéni módokon próbálják megoldani ezt a helyzetet. Míg az előző korszakokban rendje és törvénye volt a tanyai életnek, közérvényű társadalmi formája, addig ma ilyen híján gazdasági szükségszerűségek és egyéni törekvések esetleges formájaként alakulnak ki változatos tanyaformák. Ezzel a bomlással egyidejűleg a tanyarendszer régi értelme is elhalványulóban van, viszont egy újfajta másértelmü településforma sem alakult még ki egyértelműen, tehát zavart, változatos és kiformálatian a tanyák mai állapota.

A *régi tanyaformák.* Minden változás ellenére fennáll a két régebbi tanyatípus, a nagygazda tanya és a kisgazda tanva, azokkal a változásokkal, amiket a társadalmi átalakulás előidézett. Tehát a nagygazda tanyáknál a cseléd teljes kiszorulása és a gazda teljes városi élete, a kisgazda tanyáknál pedig az állandósult kinnlakásnak megfelelő fokozottabb berendezkedés a jellemzői mai alakjuknak. Míg azonban korábban ez a két tanyaforma szabályszerű és tipikus alakban állott fenn s a kereteik közt folyó élet is ilyen egytörvényű volt, addig ma mindkettő sokféle egyéni változatokat mutat és az élet is kereteik között esetenként eltérő jelleggel folyik. Mindkét típus tanyái közt van olyan, amely még a régi hagyományos formát őrzi, ezek a maradi, régi erkölcsöket tartó csaHdok tanyái. Ezen túl azonban a két típusnak külön-külön változatai vannak.

A nagygazda tanyák közt van olyan, amely éppenolyan szervezetű és az élet is benne éppenolyan, mint az úri birtokok majorjaiban. Tehát polgári módon a városban él a gazda, aki már parasztnak, de még cívisnek sem mondható semmiképp s kinn a

tanyai cselédjei éppenúgy élnek, mint az uradalmi cselédek s köztük a gazda mint birtokosi felügyelő tart rendet, amikor kimegy. Van olyan, ahol az öreg gazda még a régi törvény szerint él benn a városban, fia ellenben újfajta gazdaként vezeti a gazdaságot, új módszerekkel buzgólkodik a termelésben, minél nagyobb jövedelmet igyekszik elérni és nyaralószerű nyári lakot tart kinn a tanyán és teljesen polgári házat benn a városban. Van olyan, ahol családostul kinn lakik a fiatal gazda és farmerként igyekszik mindent kihozni a birtokból és cselédjeiből s a városi házba csak úgy jár haza, mint megszálló vendég. És még mindenféle más változat, éppúgy, mint a másik típusnál, a kisgazda tanyáknál.

Van olyan kisgazda tanya, amelyen egészen úgy mint egy farmon, állandóan kinn lakik a gazda és háztartását is tökéletesen berendezte kinn, azonban szülői háza rendelkezésére áll és maga is ide fog hazaköltözni, azonban tanyánlakása idején csak vendég a házban. Van olyan tanyánlakó, akinek sem magának, sem feleségének nincsen háza, azonban a városban való lehorgonyozásnak eleven a szükséglete, tehát lakást bérelnek a városban. Van olyan tanya, amelyen úgy él kinn családostul a gazdája, hogy benn a városban magának saját háza van, azonban szülei sem laknak ott, maga sem, hanem kiadja bérbe ^s csak egy kis részt tart meg magának. Sok helyen üresen állanak az ilyen házak s csak fogadott házpásztorok, vagy u. n. „hálók“ laknak benne. Ismét más változat: teljesen kinn lakik a tanyai, azonban a városban két szállása is van, ahol felváltva száll meg és városi holmijait is kétfelé tartja, nevezetesen a maga és a felesége szüleinél. Van aztán olyan, ahol nincs a városban állandóbb szállása a tanyainak és háztartásuk is tökéletesen kinn van és ha hazajárnak, akkor rokonnál ismerősnél szállanak meg, azonban állandóan igyekszenek házat venni benn és öregségükre el is érik ezt a legtöbben s akkor hazaköltöznek.

Szóval szmte megszámlálhatatlan ezeknek a régebbi típusú tanyáknak a változata, csak egyben egyezik meg mind: nem járnak teljes és örökös kinnlakással. Valamilyen formában mindegyik ilyen tanyainak van olyan bázisa a városban, vagy a községben, ami otthonává, illetve hazájává avatja a belterületet s ez öregségére állandó otthonává is tud válni. Éppenezért az ilyen tanyaiak mindig csak átmeneti kinntanyázásnak tudják tanyai lakásukat és telephelyüknek, hazájuknak és otthonuknak azt a várost vagy községet

ismerik, amelynek az utcáin hetente járnak, amelyben minden ünnepi esemény! átélnek s amelynek a temetőjében majd sírjukat lelik.

Újfajta tanyák. Az átalakulásban azonban nemcsak a régi tanyatípusok változtak meg többé-kevésbbé, hanem két új tanyatípus is keletkezett: a f arm tanya és a haszonbérestanya.

Farmtanyák két okból keletkeztek. Vagy azáltal, hogy a tanyai birtokkal rendelkező családnak már nem volt háza, részben azért, mert örökösödés révén nem jutottak *hozzá,* részben azért, mert nem tudtak szerezni, tehát mindenesetre vagyoni okból, vagy azáltal, hogy olyan termelést folytattak kinn a tanyán, amely a teljes és tökéletes kinnlakást követelte meg, szóval gazdasági okból. Mindkét előidéző oknak távolabbi oka a birtok kicsinysége. Elsősorban kicsiny vagy éppen törpebirtok az, amelynek a birtokosa nem tud házat venni a belterületen, s ugyancsak az ilyen birtok az, amelynek a gazdája kénytelen a legbelterjesebb termelést, szóval kerti kultúrát folytatni.

A tanyaforma, amit ez a két ok előidézett, nagyjában egyező. Mind a törpebirtok szántóföldi tanyája, mind pedig a kertes tanya egyszerűen a belterületi ház helyébe lépett, tehát teljes lakása, örökös megtelepülése és kizárólagos otthona lett a benne lakónak. Különleges szerveződéssel már nem kapcsolódik a belterülethez, mert nincsen egy ház a belterületen, amelyhez hozzátartozna, éppen ezért az ilyen tanya külső kiépítésében is pontosan a városbeli háznak felel meg. Ha tehetősebb és igényesebb a tanyalakó, két szoba van a tanyában s a család ünnepi ruhái és az asszony menyasszonyi bútora is kinn van. A tanyavéget is már úgy építik ki, mint a városi házvéget, tehát díszítéssel és festéssel, s legtöbb helyen kerítéssel veszik körül a tanyát.

Egymagában véve éppenolyan az efféle tanya, mint a szórván) települések magános tanyaháza, szóval mint a németek Einzelhof-ja és az amerikaiak isolated farm-ja. Tehát annyi, mint egy ház a faluból, s ha csupa ilyen tanyák településnének egy tájra, akkor az szórványközség, vagy szórványfalu lenne. Azokon a területeken azonban, ahol a szabályszerű történeti rendben ment végbe a tanyafejlődés, ilyen szórvány vidék seholsem keletkezett. Az újfajta farmtanyák csak a többi, régebbi típusú, igazi tanyák közt jöttek létre

és még annyira sem hatalmasodtak el, hogy valahol is többségbe kerültek volna. Éppen ezért olyan egybeszerveződésük, ami már szórványfalunak lenne nevezhető, általában nem következett be. A többi igazi tanyákkal együtt megtartották a várossal való összetartozásukat, csak éppen a külön-külön való egybeszerveződésük hiányzik. Már nem tartoznak egyik belterületi házhoz sem, azonban az egész belterülethez, műit városi, vagy községi központhoz éppen úgy hozzátartoznak, mint az igazi tanyák. Tehát éppen úgy járnak minden ünnep és piac alkalmával a városba, éppen úgy ott adják és veszik árucikkeiket, s közösségi életük is csaknem egészében a városban zajlik le. Éppen emiatt semmiképpen nem tekinthetjük az ilyen farmtanyákat igazi szórványtelepülésnek. Egy alapvető föltételük hiányzik ehhez, az nevezetesen, hogy magukban társadalmi egységgé, illetve területi csoporttá szerveződjenek, szóval a falusihoz hasonló kapcsolódásban legyenek egymással. Ugyanennek a föltételnek a hiánya a várossal való közlekedésüket sem teszi városvidéki közlekedéssé, hiszen nem két területi csoport, egy város és egy falu közt folyik ez, hanem egy város és annak határába eső olyan magános telep közt, amely semilyen más területi egységbe nem tartozik, mint a városéba. Végeredményül tehát arra jutunk, hogy ezek a farmtanyák a teljes kitelepülés ellenére sem szakadtak el a várostól, hanem majdnem ugyan olyan mértékben, műit a belterületi házzal egybeszervezödött tanyák, beletartoznak a város területi társadalmi egységbe. Szóval majdnem ugyanolyan mértékben városrészek.

Tanyástelepülések határában mindenütt vannak ilyen farmtanyák, azonban eloszlásuk nem egyenletes. Legtöbb van a kertesen müveit homokterületen, azonban nem minden kertes lakótanya tartozik ebbe a tanyatípusba. A szőlőskertek lakótanyái, amelyek a szőlőhegyekben már régebben kialakultak, egyébként éppen olyan szórványtelepülések, mint a farmtanyák, azonban az a lényegbevágó különbség köztük, hogy a szőlőhegyi települések együtt is községféle társadalmi egységbe tartoznak, akkor is, ha közigazgatásilag egy városnak a területére esnek. Tehát szórványi társadalmi egységben élnek egymással, s a várossal már csak mint annak vidéke közlekednek. Itt azonban ismét különbséget kell tennünk. A szőlőhegyi lakótelepek, ahol kis házhelynyi kertek következnek egymásután és a rajtalakó kertjének a megmunkálásán kívül más foglalkozást is

kénytelen folytatni, legtöbbször munkába járni, nem is igazi szórványtelepülések, bárha faluszerű egybeszerveződésük már kialakult is, hanem csak kertes lakótelepek, amelyek lakási szükségletből települtek a szőlők közé, s így váltak hegyközségi faluvá. Azok a szölöbeli települések az igazi szórványok, amelyek önálló kertgazdaságok telepeiből tevődnek össze. Éppen emiatt az ilyen település valóban szórvány, mert házai nem olyan sűrűn következnek egymásután, mint a szőlőbeli lakótelepeken, bár nem is olyan ritkán, minta szántóföldi tanyák. Legjobb példája az ilyen szőlőbeli szórványtelepülésnek a kecskeméti Kisnyir.

Hogy a valóságosan kitelepült farmtanyák, leszámítva most a falusi egységbe szerveződött szőlőbeli tanyákat, mennyire a szabályszerű tanyafejlődésnek a termékei, s menyire nem külön szórványi társadalmi egységek, mi sem bizonyítja jobban, mint az a visszaütés, amely az ilyen tanyák esetében széltében tapasztalható. Jóllehet az ilyen farmtanyai úgy él kinn tanyaházában, hogy mindene kinn van és a városban csak a kocsibeállókon köt ki, mégis, ha gazdaságilag meggyarapodott, lehetőleg benn a városban vesz házat és ide tér meg öregségére. Tehát éppen úgy cselekszik, mint a kisgazda tanyák lakója. S ha egyszer már így házat szerzett a farmtanyás család, akkor a fiatalság, ha éppen úgy, mint szülei azelőtt, kinn is lakik teljesen a tanyáján, már nem vendégként jár be a városba, hanem a szülei házba jár haza, s ezzel a farmtanya vissza is alakult családi tanyává.

A haszonbérestanya, jellegzetes képződménye a harmadik korszaknak. Kialakulását egyfelől a polgárosodás idézte elő, másfelől pedig a feltörekvő birtoktalanok és törpebirtokosok elszaporodása. A bérleti tanyák tulajdonosai között igen sokféle elem van. Bérleti formában művelt tanyák elsősorban a közületek birtokai, tehát a községi és egyházi földek, ha azok nicsenek házi kezelésben. A szabály mindenesetre az, hogy nincsenek és az ilyen birtokon kisebb-nagyobb birtoktestek szerint tanya áll. Bérbeadók az olyan birtokosoknak a tanyái, akik nem mezőgazdák, tehát a városban élnek és ott folytatják a saját foglalkozásukat; ezenkívül igen sok tanya van bank kezében. Az ilyen tanyabirtokok vagy úgy keletkeztek, hogy tanyásgazdák fiai tértek más pályára és a tanyát örökölték, vagy úgy, hogy eleve más foglalkozásúak, tőkebefektetésként vették. A bankok pedig egyszerűen hitelezésük révén szerezték

meg. A legtöbb alföldi városi ügyvédnek, vagy orvosnak tanyája van, miután a tőkebefektetésnek valóban ez a legbiztosabb és nem is soványán gyümölcsöző módja. Bérbeadó azonban az olyan mezőgazdáknak a tanyája is, akik maguk már kiöregedtek a munkából, tehát hazaköltöztek, viszont nincsen olyan gyermekük, aki átvehetne a tanyai gazdaságot. Vagy azért, mert egyáltalán nincs gyermekük, vagy azért, mert az más pályán foglalkozik. Rendszerint bérbeadó az özvegyen maradt asszonynak is a tanyája, ha nincsenek alkalmas gyermekei, akik folytassák a gazdaságot, apa nélkül is. És mindezeken kívül nagyon sok olyan bérbeadó tanya van, amelynek a birtokosa ugyan mezőgazda és még munkaképes korban is van, azonban meg akarja kímélni magát a tanyai küzdelmektől, s erre módot is enged a vagyona, tehát nem maga gazdálkodik kinn, hanem bérbeadja. Mindezeket öszevéve igen sok bérbeadó tanya van egy-egy tanyás város határában, úgy annyira, hogy nyár végén és kora ősszel, amikor a bérleteket meg szokták újítani, ezeknek a városoknak az újságjai százával közlik a tanyai bérletek hirdetéseit. Abból is lehet a bérbeadott tanyák meglepően nagy számára következtetni, hogy sehol az országban a birtokoknak olyan nagy százaléka nincsen bérleti kezelésben, mint éppen a tanyás Alföldön, s itt is legnagyobb mértékben a tanyás városokban. Miután pedig éppen a bérbeadott birtokon olykor több tanya is van — közületi birtokokon, nagygazdáknál, nem mezőgazdák esetében — a tanyáknak még nagyobb százaléka van bérletben, mint amennyi a birtokokból esik a bérletre.

A tanyák bérbeadása tehát kiterjedt rendszer, amelynek szintén megvan a maga újabbkeletű fejlődéstörténete. A tanyafejlődés második korszakában kezdődött és korszakunkban jutott teljes kifejlésre. Sommásan úgy lehet kifejlődése okát megjelölni, hogy a tanyástársadalom polgárosodása hozta létre. Nevezetesen mindazok az okok, amelyek a tanyabirtokosokat tanyáik bérbeadására késztetik, a közületi tanyák esetét kivéve, mind a polgárosodás következményei, vagy egyenesen polgári jelenségek, így a nem mezőgazdasággal foglalkozók és a bankok tanyaszerzése elsősorban. Hogy ilyenek tanyát szereznek, az a tőkebefektetésnek egy kedvelt módja, tehát részükről egyszerű polgári elvet követnek, amikor ezt teszik. Hogy tanya olyan mértékben kerül eladásra, amennyit mezőgazdák nem tudnak megvenni, az viszont a mezőgazdaság kapitali-

zálódásának egyik következménye. Mert ennek a nagymérvű birtokeladásnak az oka egyszerűen az, hogy igen sok gazda tönkrement és kénytelen tanyabirtokát vagy eladni, vagy hitelezőjének átengedni. A gyermektelenség, vagy a gyermek más pályán való foglalkozása miatt bérbeadásra kerülő tanyák pedig jellegzetesen a polgárosodás tünetei, hiszen az ilyen irányú fejlődés megindulása előtt ilyen esetekre sohasem került sor. A munkaképes, de vagyonos mezőgazdák tanyáinak a bérbeadása pedig annak a kényelmességnek és könnyű életre vágyó igényességnek a következménye, amit a polgárosodás idézett elő. Azelőtt ilyesmit el nem tűrt volna a közítélet. Természetesen az ilyen járadékos gazdák más területen is a legritkábban dolgoznak, még mindenféle érdekképviseleti és egyesületi, községi tisztségviselő akad legtöbb köztük, ha nem kényelmesen és értelmetlenül élnek benn a városban, vagy pedig politizálnak és közéletet élnek.

Egészen különös jelenség, hogy a tanyák bérbeadásának polgári motívumaival teljesen ellentétesen a haszonbér merőben úrbéri módon alakult ki. A legritkábban állapítják meg pénzben, ellenben általános a terményben való megállapítás, még pedig igen sokfélében. Az alapbér a búza, vagy a rozs, ehhez azonban még gyakran tengeri és árpa is járul, ezenkívül pedig mindenféle egyéb szolgáltatások. Tüzelő anyagul szalma, vagy tengeriszár, azután hízott sertés, tojás, csirke, tej, vagy a gazda tehenének a takarmányozása, mindez beszállítva a gazda által meghatározott helyre. Ezenkívül gyakran teljesen robotjellegű munkára is köteles a haszonbérlő. így a gazda kertjét, szőlőjét megmunkálni, trágyát vinni rá, termését behordani és mindenféle más fuvart teljesíteni, az asszonyok pedig kenyeret sütni, tésztát gyúrni stb. Végül, hogy teljes legyen az úrbéri szolgáltatások sora, köteles a bérlő bizonyos alkalmakkor kivinni a gazdát, hogy megszemlélje a birtok és a tanya állapotát. Tökéletesen úrbéres jellegű a részes haszonbérlet is. Ennek alapformája a felesbérlet. Ebben az esetben a föld birtokosa egyedül a földet engedi át, a bérlő pedig az összes munkát és az üzemi kellékeket szolgáltatja, s a termést megfelezik.

A bérbeadott tanyák bérlői legnagyobb részben önálló gazdaság birtokára törekvő vállalkozók. Kerül köztük olyan, akire örökség vár, azonban addig, amíg azt kézhez kapja, a maga igyekezetével igyekszik megerősödni, tehát nösülés után azonnal bérletet vál-

lal és azon önállóan gazdálkodik. Ilyen eset csak azokban a családokban fordul elő, amelyekben több fiúgyermek van, mert ha csak egy van, az természetszerűen szülei gazdaságát veszi át. A bérletnek ebben az esetében a bérlő szülője a városban lakik, s ez a ház éppen úgy városi otthona a bérelt tanyán élő fiataloknak, mintha a család birtokában levő tanyán gazdálkodnának. Ez a forma tehát éppen úgy családi tanya, mint a kisgazda tanya Ilyen azonban csak a kisebb része a bérleti eseteknek. Gyakoribb, hogy birtoktalán feltörekvő elemek bérlik a tanyát, akiknek van annyi tőkéjük már, hogy önálló gazdaságot tudnak fönntartani és abban a reménybén törekednek rendkívüli módon a tanyán, hogy birtokot szerezhetnek. Az ilyeneknek a legtöbb esetben háza sincsen a városban, hiszen ha volt is eladta, hogy minél nagyobb tőkével mehessen a bérletbe. Egyrészüknek azonban mégis van bázisa a városban, mert szülei, vagy rokonai itt laknak, tehát a tanyáról ezekhez jár haza. Ilyen módon esetleg örököl is majd, tehát öregségére abban húzódik meg. Akire nem vár házörökség, az minden igyekezettel azon van, hogy legalább ezt szerezzen mire munkaképtelenné lesz, s ezt nagyon sokan el is érik. Ezekben az esetekben tehát már nem érvényesül tisztán a családi tanyaforma, azonban ezek a tanyabérlök mégsem mondhatók szórványi helyzetben élő tanyaiaknak, mert vagy kinnlakásuk idején is van szállásuk a városban, vagy ilyet legalább is öreg korukra sikerül szerezniök. Még mindig fennmarad azonban egy rész, a legerotlenebb elemek, azok nevezetesen, akik kinnlakásuk idején sem kapcsolódnak közvetlen szálon a városhoz és később sem sikerül betelepedniük a városba. Ezek tehát teljesen farmtanyai életet élnek. Tökéletesen kitelepültek, mindenük kinn van, s a városban nincs még jelképesen sem otthonuk, tehát egész életük a tanyán folyik le. Helyzetük azonban még sem szórványi. Egyfelől nem egy határrészen együtt helyezkednek el az ilyen tanyák, tehát szórványi társadalmi kapcsolatuk nem alakulhat ki, másfelől pedig a város társadalmával való kapcsolatuk még erősebb és gyakoribb, mint azoké a tanyaiaké, akik a saját tanyájukon élnek kinn farmszerűen. A városban lakik a tanya gazdája, s annak bérlői szolgáltatásokat kell teljesíteniük, még pedig mind benn a városban. Az ilyen bérlő rendszerint igyekvő termelő, tehát jobban a piacra termel, mint a tanyabirtokos, ezért sűrűbben kell a városi piacra járnia. Ha nem megfelelő a bérlet, vagy a gazda nem

akarja megtartani, új bérlet után kell járnia, s ezt ismét csak a városban teheti. Ilyen szükségszerű városi forgolódás során pedig önkéntelenül is benne él a város világában és még ha akarna sem szakadhatna ki belőle, tehát legalább úgy mint a kisgazda tanya birtokosa, benne él a város társadalmi körében. Jóllehet soha nem lakik a városban, mégis úgy tagja a város társadalmának, mintha benn élne annak egyik utcáján.

A *tanyák társadalmasulasa.* Korszakunk egyre fokozódó tanyánlakást, sőt teljes kitelepülést eredményezett, azonban különvált tanyai társadalmat távolról sem hozott létre. Még ebben a korszakban sem helyes tehát az a fogalmazás, hogy a nagy alföldi határok benépesültek és a tömör települések vidékeként szórványtelepülésü falvak alakultak ki.

Mindenekelőtt a régi típusú tanyák, mint az eredeti tanyás megoldás korszerű képviselői, csaknem olyan mértékben, mint az első korszak tanyái, szorosan és közvetlenül a belterülettel tartoznak egy társadalmi egységbe. Külön minden tanya egy-egy belterületi házzal függ össze s bár minden ilyen tanyán állandóan kinn lakik egy család, összes társadalmi összefüggései a város felé vezetnek és egyrészt a városi házhoz kapcsolják a tanyait másrészt a házon keresztül fűzik nagyobb társadalmi egységbe. Lényegében nem különbözik ettől a szerveződési formától a farmtanyának a társadalmi helyzete sem. Nem tartozik ugyan külön egy belterületi házhoz, azonban maga a farmtanya, mint teljes települési egység, éppenúgy, mint a városi ház, a város társadalmi egységébe tartozik és az ilyen tanyai minden magatartása a belterület és a külterület együttes társadalmi szervezetében határozódik meg. Tehát még az újfajta tanyák sem szakadtak el annyira a belterülettől, hogy külön tanyai társadalmat formáltak volna ki.

Az az állandó kinnlakás, amely ma általános a tanyákon, mindamellett nem jár következmények nélkül a tanyái' egymásközti viszonyában sem. Míg az előző korszakokban a tanyák csaknem elszigetelten éltek egymás közt s mindegyiknek a lakói a városon, illetve a belterületen keresztül kerültek érintkezésbe egymással, addig most a tanyák megsűrűsödése és az állandó kinnlakás idején már ez az elszigeteltség feloldódott. Most már tehát közvetlenül társadalmi viszonyba kerültek egymással a tanyák, bár most sem

abban a mértékben, ahogy egy települési egység — még ha szórvány is az — lakossága általában kerül. Szóval nem alakult ki külön tanyai társadalom, ellenben megindult a társadalmasulás folyamata. Hogy ez a társadalmasulás valóságos szórványtársadalmak kialakulására vezet, vagy megmarad a mai belterülettel való közvetlen összefüggésben, esetleg ez még jobban kiépül, az olyan kérdése a jövőnek, amely nagyon sok tényezőtől — különlegesen politikaiaktól is — függ. Semmiesetre sem lehet egyszerűen úgy fogalmazni a dolgot, hogy megindult egy társadalmasulási folyamat, amely előbb-utóbb szórványcsoportok kialakulására vezet. A mai helyzetről még kevésbbé lehet annál többet állítani, hogy bizonyos közvetlen tanyai társadalmi összefüggések már kialakultak, egészben véve azonban a tanyák nem formálódtak külön társadalommá.

Mindenekellőtt van szomszédsági viszony. Mert ez sem volt mindig. Az első korszakban például, ha a belterületi összeköttetések révén nem ismerték egymást a tanyaszomszédok, akár évről-évre nem is látták egymást, természetes, hogy különösebb szomszédsági viszony nem is keletkezhetett köztük. Ma ellenben lakószomszédok már a tanyaszomszédok, tehát az ezzel járó kikerülhetetlen viszony létre is jött köztük. A kölcsönkérés, munkában való összefogás, nézetek kicserélése, egymás munkájáról való vélemények közlése, esténként való találkozások most már együtt járnak a tanyai szomszédsággal és nemcsak közvetlenül a tószomszédok közt, hanem távolabbi tanyákra is kiterjedőleg. Jellemző azonban, hogy ez a szomszédság erősen a munka és a termelés viszonyaira korlátozódik és az összetartás, ami a falusi szomszédságra olyan jellemző, nevezetesen a vasárnapi és ünnepi együttülés és szórakozás, már hiányzik a tanyai szomszédságból. Vasárnapra és ünnepre minden tanyai a városba megy és itt már legritkábban van a tanyaszomszédjaival együtt, hanem sokkal inkább belterületi viszonyai szerint lép társaságokba.

A szomszédságon túl természetesen egyéb viszonylatokban is jelentkezik a tanyai összetartozás. Leggyakrabban a különleges tanyai érdekekkel kapcsolatban. Egy-egy útnak a megnyitása vagy kikövezése, a vízlevezetés kérdése, valamilyen közszolgálatnak az ellátása — a kézbesítésé, üzleté, hivatalos teendőké stb. — mind együtt mozgatja már meg a tanyaiakat. Ma tehát már nem az a helyzet, ami régebben volt, hogy ha valaki valamilyen tanyai

érdekű ügyben kezdeményezett valamit, azért a város utcáin kellett sorba járni a házakat. Most már kinn a tanyán járhatja egyiket a másik után, a legtöbb tanyán talál olyat, aki hivatott arra, hogy a kérdéses ügyben véleményt nyilvánítson. De még az ilyen külön tanyai érdek ügyeiben sem zajlik le teljesen a tanyán egy-egy akció. A tanyakerületi választásokon például az agitáció csak úgy mehet végbe, ha a városban található tanyaiakat is felkeresi, mert mindenki azért még ma sincsen kinn a tanyán, akinek tanyai érdekeltsége van.

Végeredményben tehát a közvetlen tanyai társadalmi viszony sokkal inkább hasonlít egy városrésznek a társadalmi rész egységéhez, mint egy önálló település teljes társadalmi egységéhez. Van egy külön tanyai érintkezési kör, vannak külön tanyai érdekek, vannak a tanyaiaknak külön akciói, csoportjai, azonban mindezek a társadalmi relációk szüntelenül a belterületre utalnak, ott indulnak el vagy ott záródnak be s végül is, onnan teljesen nem szakadnak el.

A tanyák társadalmasulásának legláthatóbb tünetei a tanyai központok. Az állandó kinnlakással, a belterülettel való akármilyen sűrű közlekedés mellett is, merülnek föl olyan szükségletek, amelyeket csak helyben lehet kielégíteni, éppenezért a legtöbb tanyás határban bizonyos központi intézmények létesültek. Jóelőre meg kell azonban különböztetnünk a tanyai közszükségleteknek két fajtáját. Az egyik — ezeket nevezhetjük tanyai szükségleteknek — olyan, hogy arra mindenkinek, aki csak huzamosabban távol él a várostól vagy a községtől és ott gazdasága van, mindennap szüksége lehet. Tehát olyan iparosokra, akik termelési eszközöket vagy állati kellékeket gyártanak, illetve javítanak, így kovácsra, bognárra, olyan üzletre, amelyben mindennapi szükséglet! cikkeket be lehet szerezni, tehát szatócs üzletre, orvosra, bábára, állatorvosra s olyan közigazgatási szervekre, amelyek részleges közfeladatokat látnak el, tehát marhalevélkezelésre, beadványok fölvételére, kiadmányok kézbesítésére stb. s végül elemi iskolára a gyermekeknek. Ilyen tanyai intézmények vannak is minden határban, alkalmas központi helyeken s ezek valóban komoly szükségletet elégítenek ki. Annál is Inkább, mert ugyanezekre kevés kivétellel csaknem minden utcában is van szükség, ahol földművelők élnek. A másik fajtája a közszükségleteknek — ezeket nevezhetjük községi szükségletek-

nek — már nem egy utcának, hanem egy egész településnek szól, tehát olyanok, mint a templom, piac, szaküzlet, a kovácson bognáron kívül minden iparos, temető és teljes közigazgatási hivatalok anyakönywezetéssel, ügyintézéssel stb. Ebből a fajtából már nagyon kevés van a tanyák között, bár a nagyobb központokban ilyenek is vannak.

A kétfajta közszükségletek intézményeinek az eltérő elterjedése nyilvánvalóan a tanyák különböző típusainak az elterjedésével van összefüggésben. Ahol régebbi típusú tanyák vannak többségben* ott csak a tanyai szükségleteknek a kielégítésére van szükség kinn a tanyán, mert minden mást a belterületen tudnak elintézni. Tehát a kunsági, vagy a hajdúsági, vagy a makói határban nincsen más egy-egy tanyaközpontban, mint iskola, szatócsüzlet, kovács, bognár és egy-egy orvosi rendelőnap. Olyan tanyavidékeken ellenben, ahol sok a farmtanya vagy éppen szórványközségi társadalmasulás következett be, már a községi szükségletek részben vagy egészben való ellátása is szükséges. Tehát a szegedi vagy a kecskeméti határban olyan tanyaközpontok vannak, amelyekben templom, temető, közigazgatási kirendeltség, különleges iparosok és piac is van. Az előbbi fajta központ nem mutat semmi különösebb társadalmasulásra, hiszen intézményei nem önálló községi élet szükségleteinek az ellátására, hanem csak egy részterületés mindennapi szükségének a kielégítésére valók. Ezzel szemben a másik, a nagyobb tanyaközpont, már a társadalmasulásnak azt a magasabb fokát mutatja, amikor községképződés indult meg s intézményei már a teljes községi életnek a szükségleteit igyekeznek kielégíteni.

A központok híven jellemzik a tanyák társadalmasulásának mai állását. A kisebb tanyaközpontokat fejlesztő tanyák területén a társadalmasulás nem több, mint városrésznyi vagy falurésznyi, az ilyen tanyavidék szervesen épül a belterülettel közös társadalmi egységbe. A nagyobb tanyaközpontok tanyavidéke már a falusodás felé tart, tehát önálló községi intézményekre van szüksége.

A tanyák harmadik korszaka ilyen fejlődésmenettel bármilyen messzekerült is az elsőtől, a tanyarendszer bármilyen átalakult formát is öltött, minden eredményében az előző korszakok fejlődését folytatta. A tanyák alakulása most sem fordult át egy gyökeresen másfajta társadalmi-települési formába, hanem eredeti értelmét, részterületési formáját mindmáig megőrizte. Sok tekintet-

ben átalakult, de továbbra is megmaradt tanyának s nem vált szórványtelepüléssé. A teljesen kitelepült tanya — a farmtanya — s a társadalmasult tanyásvidék — tanyai központok — a korszakot jelentő eredményei ennek a fejlődési szaknak, ezek mutatják legjobban, hogy a tanyás társadalom egysége nem bomlott szét, csak részeire tagozódott.

Vannak az Alföldön olyan tanyák, amelyek nem utalnak vissza a tanya eredeti értelmére, tehát a tanyaformától gyökeresen eltérő 'települési-társadalmi formát valósítanak meg, ezek azonban nem is a tanyafejlődés végigkísért útján jöttek létre, hanem többféle ujabbkeletü tényező hatásaképen születtek meg.

KÜLÖNLEGES TANYAALAKULÁSOK

Telepítések. A szabályszerű tanyafejlődés csak a régi agrártömörülésekben ment végbe. Tehát a török hódoltság alatt fennmaradt városokban, a jászkun kerület városaiban, a Három Városban és a régi királyi városokban s azokon a helyeken, amelyek a hódoltság alatt keletkeztek, mint a délalföldi összefutott városokban, a hajdúsági és a katonai határőrvidéki telepítésekben. Végeredményben tehát mindenütt városokban. Ezeknek a településeknek a határain már az újjáépülés korában megindult a tanyafejlődés, nagyobb részben állattartó szállások, kisebb részben mezei kertek formájában.

Egy lépéssel utánuk megkezdődött a tanyafejlődés azokon a helyeken, ahol a régebbi városokhoz hasonló körülmények között még a XVIII. század elején nagyobb tömegű telepítés történt, mint Orosházán, Szarvason, Békéscsabán, Békésen stb., szóval olyan helyeken, ahol nagy puszta határ vette körül a telepet és itt bizonyos községi önállósággal indulhatott meg a gazdálkodás. Nyilvánvaló, hogy ezeken a helyeken nem a nomád magyar, vagy kun hagyomány nyomain és a cívistársadalom társadalmi alapjain épült föl a tanyarendszer, hanem valami más oknak a hatásakép jött létre. Két tényezőnek az érvényesüléséről lehet szó. Vagy egyszerűen a régebbi helyeknek a példáját követték ezek az új telepítések, ez esetben egyszerű utánzás történt s ilyenképpen nyilvánvalóan egy általános társadalmi törvényszerűség érvényesült, de

alaposan föltehető, hogy egy másik, különösebb társadalmi törvényszerűség érvényesült esetükben. Nevezetesen elképzelhető, hogy települési körülményeik között — nagy puszta határ közepén, nagyobb tömegű telepes népesség — szabadon érvényesülhetett a társadalmasulásnak eredeti tendenciája: a tömörülés s ez, a termelés széttelepülést parancsoló követelményével szemben, együtt tudta tartani a népességet és rászorította az osztott település formáinak a kialakítására. Annál is inkább érvényesülhetett ez a tömörülési tendencia, mert abban az időben még nem volt olyan általános békeállapot, hogy a védelmi szempontokról el lehetett volna felejtkezni, ezenkívül pedig a földesúri telepítöszándék sem látta volna szívesen a széttelepülést, sőt nyilván meg is akadályozta, ahol mégis megkezdődött volna. S ha már egyszer a megtelepülés után ilyen összetartó erők fogták egybe a telep társadalmát, a távoli határ kihasználása végett kikerülhetetlenül tanyaszerű telepekre lett szükség. A kész formát már bizonyosan a régi szállásokkal élő városoktól vették át, hiszen a nevet is onnan vették, így ha együttmaradásukat nem föltétlen bizonyossággal a példa követése idézte elő, szállásformájukat mindenesetre a példa után képezték ki. Végsőleg tehát ezeknek a telepítéseknek a tanyarendszere az eredeti tanyás városok rendszerének az utánképzése, azonban éppencsak egy lépéssel maradt el azoké mögött a további fejlődés során, hiszen a tanyásodás megindulásának az időpontja sem sokkal maradt el az eredeti tanyáshelyeké mögött. Később pedig még közelebbre fölzárkóztak e legrégibb telepítések a tanyás városok után, annyira, hogy tanyafejlődésük csaknem pontosan azokat az állomásokat futotta be s végül a mai időkre ugyanolyan határbeli viszonyokat hozott létre. Éppenezért a fejlődésmenet éppenolyan szabályszerűnek mondható ezek esetében is és mindaz, ami az eredeti tanyavárosokról elmondható, több-kevesebb eltéréssel, ezekre is vonatkozik. Más történelmi fejlődés alakította ki azonban a többi alföldi telepítések tanyáit.

A XVIII. század közepén, amikor a régebbi tanyás településeken és az őket követő újabb nagyhatárú telepes községekben már megkezdődött a szántóföldi tanyák kialakulása, mind-e településeknek a határán kívül nagy néptelen pusztaság terült el, amelyet legföljebb a meglévő települések marhái legeltek, túlmenvén a saját pusztájuk határán. Némelyekhez e puszták közül jogot formált egy-egy

város, másokra magán földesurak támasztottak igényt, nagyrészüket azonban a kincstár tartotta a magáénak. Három ilyen nagy pusztaság volt az Alföldön. Egyik a Kiskunsági puszta, amit akkoriban gyakran emlegettek „Ketschkeméter Heide“ néven, ez legnagyobb részt a kiskun és jász városok birtokában volt, közben azonban sok vitás terület volt, amelyek végül részben a kincstáré, részben magánföldesuraké lettek. A Körös-Tisza-Maros közt a csongrád-békéscsanádi puszta, amelynek egész fölső részét Harrucken szerezte meg, az alsó, csanádi része pedig a kincstáré maradt. Végül a nagykunsági puszta, amely legnagyobbrészt a nagykun városok birtokában volt, a Tisza felé azonban részben Debrecen határa, részben kincstári birtokok terültek el. E kiterjedt pusztaságoknak a sorsa háromféleképen alakult.

A városok pusztáit a városi gazdák használták, sőt még ezen kívül is béreltek legtöbbhelyt kincstári vagy földesúri pusztákat, ezeken tehát állattartó szállásokat építettek, így a pusztaság igen jelentős részén az a nevezetes szilajpásztorkodás folyt, amely, mint önálló néprajzi és társadalmi képződményt hozta létre a pásztoréletet, szállásai és birtokjoga révén azonban ezek a puszták részévé váltak a városi határnak és később ugyanaz a tanyafe*ődés terjedt területükre is, amely a szállásföldeken megindult. Legtöbb ilyen puszta határrész tehát beleolvadt a város tanyás határába és ma is annak egy-egy részét képezi. Csak néhány kisebb, rendszerűit később különálló területté határolódott, pusztarész maradt ki ebből a tanyásfejlődésből s ezek későbbi megtelepülés során népesültek be tanyákkal, de már nem városuk tanyás határaként, hanem úgy mint pusztai szórványtelepülések.

A földesúri pusztákon jórészben allodiális uradalmi gazdaságok létesültek, ami majorok keletkezését eredményezte. A mai alföldi majorok legnagyobb része ilyen eredetű, mert a városok vagy korábbi települések határául nem keletkeztek uradalmi gazdaságok, olyan terület pedig, amelyen a régi uradalmi puszták majoros gazdaságai megmaradtak volna, a Dunamelléken és Biharszélen kívül, nem voltak. Éppen az alakulásnak ilyen körülményei idézték azt elő, hogy ezek az uradalmi majorok nem kerültek egy községnek a közigazgatási területére akkor sem, amikor a közigazgatási szervezet teljesen kiépült már az Alföldön is, hanem megmaradtak önálló pusztáknak és adójukat közvetlenül a kincstárnak fizették.

Később mégis beilleszkedtek a községi közigazgatási szervezetbe, egyrészük úgy, hogy valamely község határához csatlakozott, jórészük azonban önálló uradalmi községi szervezetben egyesült. Ma is ilyen uradalmi községek Sándorfalva, Derekegyház, Nagymágocs, Fábiánsebestyén, Szentetornya, Kisszállás, Pusztavacs, Peszéradacs és számos olyan község van még, amelynek legnagyobbrésze uradalmi terület, s amelyek régebben önálló uradalmi puszták voltak. Csak a legutóbbi időben alakultak uradalmon kívüli lakótelepek és kisgazdaságok ezekben az uradalmi községekben, azonban községi életüknek ma is az uradalom a meghatározója.

A kincstári területeken, az egy kincstári uradalmat, Mezőhegyest kivéve, mindenütt falvak telepítésével népesült be a puszta. E telepes falvak közül számos kis falunyi település volt, kevés népességgel és aránylag kicsiny határral, ezeknek legnagyobb része máig sem fejlesztett tanyákat, tehát éppenolyan telepesközségi élet fejlődött ki keretei között, mint a bánsági falvakban. Különösen ilyenek voltak a csanádi kertésztelepítések, ahol is elsősorban dohánytermelő kertészközségek létesültek. A nagyobb telepítéseken azonban, jóval később ugyan, mint a régi tanyás határokon, nevezetesen legtöbbhelyt, a tanyafejlődés második korszakában bekövetkező tagosítás után, szintén keletkeztek tanyák. Ezek a tanyák azonban a tanyafejlődés előrehaladott szakában s már a szántóföldi, sőt kapástermelés korában létesültek, tehát nem elölről az állattartó szállásokkal kezdték pályájukat, hanem átvették a második korszak tanyaformáit a kisgazda tanyákat és a cselédes nagygazda tanyákat. Szóval egyszerűen bekapcsolódtak a tanyafejlődésbe azon a fokon, ahol az a maga útján tartott és ettől kezdve együttfejlődtek a nagyobb tanyás helyekkel.

Ez a falusi tanyásodás azonban később sem egyesült teljesen a szabályszerű tanyafejlődéssel, hiszen úgy indult, mint annak oldalhajtása. Később is megmaradt oldalhajtásnak. Mindenekelőtt falusi társadalomnak a tanyái ezek, tehát hiányzik belőlük a várossal való összeszerveződés értelme. A magában véve sem olyan nagy tömörülés, maga sem több, mint falu, így a szórványteleplléssel szemben nem jelent tágasabb, gazdagabb és magasabbrendű társadalmi formákat, tehát nincsen olyan vonzóereje a kitelepüléssel szemben, műit a városnak. Ezen kívül határa sem olyan nagy, hogy különösebb távolságot jelentene a megművelendő föld. Mind-

ezek miatt a falusi tanyák sokkal kevésbbé fejlődnek olyan meghatározottságok között, mint a városoké, tehát könnyebben elhajlanak a városi tanyák ismeretes típusaitól, így például igen sok van a falusi tanyák közt olyan, amely tökéletesen megtelepült, tehát együttes és teljes lakása és háztartása a tanyainak s innen úgy közlekedik a faluval a tanyai, mint a falunak egyik házából. Tehát egyszerűen kitelepült egy ház, azonban továbbra is ugyanúgy a faluhoz tartozik. Ez esetben érvényesül az a gazdasági szükségszerűség, hogy a földre települve sikeresebben lehet folytatni a termelést, azonban ezzel éppúgy nem jön létre szórványtelepülés, mint a városok tanyáinak hasonló esetében, ellenben annyi történik, hogy a falu komplexé válik. Tagozódik egy tömör és egy szórványi része, együttvéve azonban mégis egy falu marad. Viszont ha egy falu határa hosszan elnyúló s elváló részeit még valamilyen közlekedési akadály is távolítja, akkor nagyon könnyen külön falu keletkezik a tanyának indult kitelepülésből. Arra is van eset, hogy az ilyen leváló határrész hamarosan tömör magot is fejleszt ki, tehát ilyen fejlődéssel osztódás útján ketté válik a falu s ennek a kettéválási folyamatnak egyik állomása a tanyák kialakulása.

Van néhány telepes falu, amelynek a határa is nagy, földjeinek a tagosítása is megtörtént és még sem fejleszt tanyákat. Nyilvánvaló, hogy itt valamilyen települési-társadalmi hagyomány akadályozza meg azt, hogy átvegyék az általános települési példát, hiszen hasonló helyzetű falvak, különlegesebb föltételek híján is rátértek a tanyás fejlődés útjára s ha mást nem, termelési előnyöket értek el vele. Az ilyen falu azonban nagyon is kivételes, a szabály az, hogy akármely időből eredő alföldi település, mihelyt tagosítás történik a határában, nyomban tanyákat épít, először igazi családi tanyákat, majd pedig kitelepüléssel járó farmtanyákat.

Az összes alföldi telepítések tehát, mind faluformában történtek és csak később tanyásodtak el a falvak és még később alakult át esetleg a határuk szórványtelepüléssé. Szórványformában egyetlen telepítés sem történt az Alföldön sem korábban, sem a legutóbbi időben. Ez pedig elég különös, mert az újkori agrártelepítéseknek világszerte a szórvány a közkeletű formája, így települtek a tengerentúli farmok éppenúgy, mint Észtország újabb megszállású vidékei, s legújabban a Pontini mocsarak helyére építészeti tervek alapján épült agrártelepülések. Nyilván a tanyatelepülések

hátrányosságának a tévhite és a szórványtelepülések valóságos közigazgatási kényelmetlenségei okozták, hogy a szórványos településre semmiképpen nem hajlottak a telepítők, így azt a különös megállapítást kell tennünk, hogy a Magyar Alföldön, ahol a szórványoknak páratlan változatossága tenyészik, szórványformájú telepítés nem történt. Talán az egyetlen szerény kísérlet volt ilyen irányban a vitézi telkek osztása. Ezek t. i. olyan területeken létesültek, amilyet éppen fölkínáltak s miután legtöbbször távoli helyeken adták és itt egy tagban juttatták rendszerint vagyontalan vagy kisvagyonú vitézeknek, ezek majdnem mindenesetben tanyákat, mégpedig farmtanyákat építettek rá. A szórványtelepülést azonban itt sem szándékolták a telepítők, de a körülmények miatt létrejött. Természetesen ebben az esetben sem beszélhetünk valóságos szórványtelepítésről, mert mindenütt csak néhány ilyen telek és farmianya létesült s ezek kivétel nélkül besorolódtak az illető község társadalmi egységébe, szóval annak a tanyái lettek.

Parcellázások. A telepítések ideje a múlt század közepével .Jejárt. Az utolsó nagy telepítési akció a csanádi puszták kertész és telepes községeinek a létesítése volt, azután már nem maradt olyan nagyobb kincstári puszta, amelyen telepíteni lehetett volna, a magánosok kezében levő pusztákhoz pedig a szabadelvű kormányzat nem akart hozzányúlni.f E magánuradalmi, vagy városi puszták azonban rendszerint olyan silány homokos, szikes, rétes területek voltak, hogy uradalmi majort sem volt érdemes rajtok létesítem, tehát parcellázás révén kerültek fölosztásra. A parcellázást pedig miután közelükbe nem volt olyan falu, amelynek lakói megvehettek volna, távolról idesereglö népek megtelepülése követte. Szóval nem céltudatos telepítés népesítette be ezeket a pusztákat, hanem parcellázás révén osztódtak föl s ezt követte egy szabad betelepülés.

A pusztai parcellák vevői közt kisebb részben szerepeltek városi vagy falusi gazdák, ezek is csak a városok határába eső vagy szomszédos pusztákon. Azok a pusztarészek, amelyeket ilyen gazdák vettek meg, éppenúgy munkálódtak és éppenúgy települtek be, mint a városok külső pusztái, hiszen területileg is mindenütt ebbe a zónába estek. Tehát tanyák épültek rá, még pedig vagy szabályszerű cselédes nagygazda tanyák vagy családi kisgazda

tanyák. Az előbbi eset rendszerint vagyonos nagygazdáknak a további vagyonosodásaként következett be s azt jelentette, hogy meglevő tanyájuk vagy tanyáik eggyel szaporodtak. Az utóbbi eset pedig rendszerint úgy következett be, hogy kisebb birtokú, de tőkével rendelkező gazda családja számára vette meg a pusztai birtokot, tanyát épített rá és ott önállósította fiát vagy fiait. Ilyen megszállással ezek a puszták akkor is az illető város társadalmi területéhez kapcsolódtak, ha közigazgatásilag más határba estek. Különösen a ceglédi gazdák jeleskedtek ilyen birtokszerzéssel és nekik egészen a Tiszáig, sőt még azon túl is vannak így szerzett birtokaik. Orosházán és Soltvadkerten pedig azért nevezetesek ezek a pusztai földszerzések, mert e telepes községek határa ezalkalommal tágult ki. Eddig nem volt akkora egyiké sem, hogy tanyarendszerre szükség vagy lehetőség lett volna. Mert azonban a megszerzett puszták kiterjesztették a határt és tanyarendszerűk itt kifejlődhetett. Orosházán teljesen városi módra, Soltvadkerten viszont részint falusi, részint duna-tiszaközi módon.

A pusztai parcellák legtöbbjére azonban nem ilyen tőkeerős és a városban megalapozott exisztenciájú gazdák jelentkeztek vevőként, hanem — különösen a legolcsóbb szikes és homokos földre — olyan gyenge vagyoni erejű földművelők, akik éppen a fölemelkedés reményében vállalkoztak ilyen gyarmatosi életre és szerencséjüket keresték az istenhátamögötti pusztákon. Tehát legtöbbször csak úgy tudták megvenni a kiszemelt birtokot, hogy eladták kis földjüket és házukat a hazájukban és néhány növendék állattal és a család munkaerejével megtelepültek a nehezen megszerzett földön. Kitelepülésükkel tökéletesen kiváltak régi községükből és társadalmukból s ahova mentek ott egyelőre csak pusztaság volt és más hasonló úttörők, tehát a teljes pusztai magánosságnak mentek neki. Valóságos hőskölteményt az, ami az ilyen pusztai kitelepülök életében lejátszódott. Ugyanazt az emberfeletti, de megragadóan hősies erőfeszítést küzködték végig, amit történelmi változások fölötti klasszikus egyformasággal a hegyi erdők irtványaira települő hegyi parasztok, a vadnyugati pionírok és a szibériai gyarmatosok. Először kutat ástak, majd földviskót építettek, majd a vadrideg földet törték gyenge erejükkel, állataikat szaporították remegő gondossággal s csak amikor az első telet kihúzták, akkor kezdtek lélegzetet venni. Minden ilyen úttörő, ha kibírta a kezdet nehéz-

ségeit, úgy vált önálló exisztenciává, hogy egész élete a pusztai magánosságba épült. S miután a többi táblákon is hasonló úttörők küzködtek, egész pusztai határok ilyen telepesekkel népesültek be. Természetesen ebben a helyzetben nem történhetett más, minthogy a sok pusztai szórványtanya egymással került társadalmi összetartozásba s nemsokára valóságos pusztai szórványközséggé formálódott. Ezek a pusztai szórványfalvak az alföldi szórványi társadalom legjellegzetesebb képviselői s társadalmi világuk ugyanolyan, mint az eredeti szórványfalvaké az országon kívül. Van egy központja a szórványnak, ahol templom, iskola, üzlet, iparosok, kocsma, kivételesen még orvos is van s ide jár össze a pusztai népesség minden olyan alkalommal, amikor kimozdul tanyájából. Ez a központ közéletük színhelye, itt cserélődnek ki a hírek, itt értesülnek a távoli dolgokról és kevés akcióik is innen indulnak ki és ide futnak össze. Mainapra már legnagyobb részük elérte a községi önállóságot is, tehát önálló közigazgatási hivatalok működnek központjukban, van hatósági orvos, csendőrség, templom, esetleg piac is. A legtöbb központban már kis falusi tömörülés is keletkezett, mert a közben megnagyobbodott szükségleteknek megfelelően iparosok, földtelen munkások települtek meg és ezek innen kapcsolódnak be munkájukkal a szórványfalu életébe. Ilyen szórványfalvak a Duna—Tisza-közén Orgovány, Jakabszállás, Bocsa, Prónyafalva, Ladánybene, Pusztaszer, Öttömös, Pusztamérges, a Nagykunságban Kuncsorba és Mesterszállás. Kevéssé különböznek ezektől a szórványközségtől a jászok birtokain települt falvak. A különbség csak az, hogy ugyanakkor, amikor a jászsági városok birtokában álló pusztákat fölparcellázták, egy-egy központi helyen falusi házhelyeket is mértek ki és ezekre mindjárt házakat építettek. Tehát a puszták szórványokkal való benépesülésével egyidejűleg a tömör falu is kialakult. A tanyák itt sem lettek tehát valóságos tanyák, hiszen nem volt még csak falu sem, amelynek a társadalmába szerveződhettek volna. Később azonban, amikor a tömör falu egyre jobban kiépült, a szórványtanyák közül is nem egy olyan akadt, amely tanyaszerüen szerveződött a belterülethez. Akár váltak később igazi tanyákká az ilyen telepek, akár megmaradtak szórványtanyáknak, együttvéve már nem olyan tiszta szórványközséget és szórványtársadalmat formáltak, mint a falusi központ nélküli pusztai szórványok. Ugyanolyan komplex falusi társadalommá fejlődtek ki, mint

azok a falvak, amelyek később hoztak létre tanyákat és szórványokat. A különbség csak az, hogy egyik helyen egy félig-meddig falusi közösséghez csatlakoztak szórványok, a másik helyen pedig a falusi közösség a tömör település és a szórványok együttesében fejlődött ki a maga módján. A jászok birtokain keletkezett ilyen fajta falvak: Jászkarajenő, Kerekegyháza, Kőcser, Jászszentlászló és Lajosmizse.

Kétségtelen, hogy az ilyen tiszta szórvány, vagy kicsiny tömör magvú falvak kirívó színfoltjai az Alföldnek, könnyen megérthető tehát, hogy a „tanyakérdés" vitatói elsősorban ezeket tartják szemelőtt és az itt található viszonyokkal példálódzanak legtöbbször. Az ilyen beállítás azonban merőben téves. Elsősorban ezek a szórványok kivételes foltjai az alföldi településnek, s ami itt szemlélhető, az nem a tanyákra általánosítható, hanem legföljebb az alföldi szórványokra, ilyen pedig nem sok van. Másodsorban pedig, ami itt társadalmi és gazdasági szempontból valóban szomorú, tehát az elhagyatottság, a nagyobb társadalmi közösségekből való kiesettség, távolról sem magának a szórvány települési formának a következménye, hiszen ugyanilyen formában mindenütt a világon nagyonis virágzó és nagyonis egészséges agrártársadalmak élnek. Ami itt oka a nehéz helyzetnek, az egyszerűen gazdasági elesettségük és a közlekedési nehézségek. Jó közlekedéssel és nagyobb gazdasági erővel sokkal különben tudnának élni és gyarapodni, műit akármilyen faluba tömörült agrárnépesség.

Az üresen maradt pusztai területek parcellázása nemcsak szántóföldi táblákban történt, hanem igen sokhelyt házhelyeket is osztottak ki magánparcellázás során és hasonló házhelyparcellázást eredményezett a háború utáni földreform is. E házhelyparcellázásokkal sokhelyt nem jött létre egészen tömör település, akár egy meglévő régebbi telep mellett, akár attól távol, hanem sokhelyt akkorák voltak a házhelyek, hogy a házak kis kertek közé épülhettek. Ilyen föltételek között a szőlőkbeli lakótelepekhez hasonló kertes lazatömörülésü telepek jöttek létre, legtöbbhelyt akkora csoportban, hogy különálló községi élet indulhatott meg bennük. Mindenütt ilyen helyen valóságos faluvá is szerveződött a telep, azonban mivel nem a közönséges falualkotó elemek alapították meg, hanem csaknem egészében munkások, nem szabályszerű falu, hanem polgárias jellegű munkás lakófalu lett belőlük. Az ilyen kér-

tes lakófalu általában véve kellemesebb látvány, mint a sivár faluszéli munkástelepek, a szőlőskertek közt pedig különösen vonzóbbak, de ennek megfelelően a bennük folyó élet is jóval könnyebb, derültebb és így elviselhetőbb, mint amazokban.

Bérletek. A tanyás városok általában véve polgáraik birtokába engedték át nagy határaikat s ha ezt az általános földosztások alkalmával nem tették, később igyekeztek kipótolni, mint például Kecskemét. Itt még a múlt század közepére nagy pusztai legelőterület maradt a város birtokában, azonban ezt fokozatosan, mint keresett homoki földeket jórészben kiosztotta. Kecskemét kiosztott homokföldjein többféle települési társadalmi forma jött létre, így nagyon sokhelyen szőlőkertes farmtanyák létesültek s nem kevés ezek közül értelmiségiek birtokában. Van olyan határrésze, ahol egész körzetben pusztai szórványok keletkeztek, az ilyenek kezdenek is községi központot kialakítani és különálló társadalmi egységbe szerveződni. Telepített a város több kiskertes lakótelepet is a határában, amelyek mind nagyon szépen fejlődnek. A többi tanyás városokban nem is volt szükség ilyen későbbi földosztásokra, mert legtöbbjük az ismertetett történeti alkalmakkal majdnem egész határterületét kiosztotta polgárainak.

Nem így történt azonban Szegeden. A történeti legelőfölosztások parcellázásai után még a határnak körülbelül a fele megmaradt a város birtokában s ezt már pótlólag nem parcellázta ki tulajdonjoggal, hanem hosszú bérlet formájában engedte át művelésre. Ezekre a bérleti homokföldekre egészen hasonlóan vállalkoztak települök, mint a pusztai parcellázásokra. Annál mészszebb estek a várostól, hogysem falurendszerrel gazdálkodni lehetett volna — néhány határrész 40 km-re, sőt még azon is túl — tehát csak tanyaépítéssel lehetett a termelést megindítani. Olyanok vállalkoztak tehát legnagyobbrészt a bérletekre, akinek csak arra volt tőkéjük, hogy a bérnek egy részét kifizessék és a gazdaságot úgy ahogy berendezhessék, de arra már nem, hogy a városi házukat megtartsák, hiszen legtöbbször ennek az árán tudtak egyáltalán belefogni a bérletbe. Ezek a bérlők tehát tökéletesen kiszakadtak a városból, teljesen kitelepültek a pusztára. Bár földjük nem lett sajátjuk, azon éppenúgy berendezkedtek, mintha örökös otthonuk lett volna. Tehát nem tanyaformájú épületet emeltek, hanem

valóságos házat építettek, kerítéssel és napsugaras házvéggel s egész életük ezen a bérelt földön folyik le. Ha az egyik parcella bérletéből netalán kiesnek, akkor fognak másik parcellát, tehát mindenestül szórványiakká alakultak át. A városba csak nagyritkán mennek, hiszen a homokos utakon egy teljes nap nem elég arra hogy megjárják, így társadalmi és községi életük nem a város körébe kapcsolódik be, hanem a központokban önállósul. Éppenezért ezekben a központokban van közigazgatási kirendeltség, templom, iskola, piac, malom, mindenféle iparosok és kereskedők, temető és olyan nyilvános helyek, kocsmák, egyesületi házak, amelyekben ünnepi alkalmaikra összejöhetnek. Ezek élik azt a homokitanyai életet^ amely Móra és Tömörkény írásaiban olyan megragadó színekkel ecsetelődik. A valóságban ez az élet nagyon küzdelmes és kemény s valóban olyan nehézségekkel terhelt, amilyeneket a tanyai reformokat sürgetők oly sötétre szoktak festem.

Ártéri tanyák. A szabályszerű alföldi tanyafejlődés az ártérperemi községekből indult ki és a távolabbi mezőségi tájra terjedt szét, A szántóföldi tanyák természetesen elkerülték az ártéri tájat, hiszen itt sokáig szó sem lehetett földművelésről· Csak az állattartó szállások korában voltak ártéri teleltető szállások és valószínűleg a nomád szállásrendszer korában nyúltak le a téli szállások auljai az ártér dúsabb növényzetü széleire. A közönséges alföldi tanyafejlődés tehát kikerülte az árterek területét és az egész tanyarendszer az ártéren kívül fejlődött ki.

Kialakult azonban az ártéri tanyák rendszere egészen más föltételek között az ország más vidékein, nevezetesen a Csallóközben, a matyó falvakban, a Sárközben a Duna mentén és egészen hasonlóan a Dráva horvátországi oldalán Légrád és Barcs között. Mindezeken a helyeken a tömör település szintén az ártér peremén ült meg, azonban az ártér szélessége miatt ez a fekvés már távolabb esik a folyótól, mint az alföldi tanyás településeké. A községek határa, azonban már nem olyan nagy, hogy azon az alföldi termelési övek rendszere kifejlődhetett volna, különben is úgy az övrendszernek, mint a szántóföldi tanyafejlődésnek a föltételei itt hiányzottak. Szántóföldi tanyákat tehát nem fejlesztettek ki, azonban az ártér legelőit és rétjeit szállásrendszerrel használták állataikkal. Mégpedig olyképen, hogy a vizenyős rétségeken nyáron át szénát

gyűjtöttek és azokat szállásaikra összehordva itt teleltették állataikat. Szóval valóságos téli szállások lettek ezek az ártéri tanyák s más rendeltetésük nem is volt, minthogy az állatok teleltetését szolgálják. Ennek a célnak megfelelően nem is lakott állandóan senki a tanyán, hanem csak a teleltetés idején tanyáztak kinn, pásztorok, cselédek vagy fiatalabb férficsaládtagok és ezek itt olyasféle tanyai életet éltek, mint az alföldi városok akolkertjeinek a férfinépessége, vagy a teleltető szállásokon kinn tanyázók. Nem nehéz ebben a {tanyarendszerben a nomád szállásnak késői utódát fölismerni $ ugyanebben az összefüggésben észrevenni a rokonságot az alföldi állattartó szállásokkal. Amíg azonban az Alföldön a szállásokból szántóföldi tanyarendszer fejlődött ki, addig az ártéri szállások megmaradtak ebben az állapotukban, egészen addig, amíg a vízszabályozások ki nem húzták a talajt alóluk. Ezzel a változással a matyófalvak tiszai szállásai teljesen eltűntek s mint ilyen teleltető szállások a többi helyek tanyái is megszűntek, azonban szállásoknak továbbra is megmaradtak, csak egészen más szerepre rendezkedtek be. Egyik helyt magános, vagy csoportos szállás lett belőlük, réti és szántóföldi gazdálkodással, másik helyen megmaradt időszakosan lakott tanyának, azonban most már nem téli tanyázásra szolgált, hanem a réti és a szántóföldi munka időszakai szerint használt menedékhellyé vált. Szóval rendszer nem alakult ki belőlük. Mint téli szállások egy kiterjedt állattartásnak a keretében alkottak rendszert, amint azonban ez az állattartás megszűnt, már csak, mint rendszertelenül változatos települési formák maradtak meg. Természetesen nem is fejlődtek tovább egyirányban, legföljebb azt a szabályszerűséget lehet megállapítani, hogy a farmszerűén lakott típus szaporodott meg idővel, sőt ilyen minőségben újabbak is épültek közéjük vagy mellettük.

EREDETI SZÓRVÁNYTELEPÜLÉSEK MAGYARORSZÁGON

Hegyi tanyák. Körül a Kárpátok vonulatain és a bihari hegyekben mindenütt szórványtelepülések vannak, amelyeket általában hegyi tanyáknak neveznek. Ezeknek a legnagyobb része azonban nem tanya, hanem szabályszerű hegyi szórványtelepülés, olyan, amilyen Európa más hegységeiben is mindenütt van. A magyar-

országi szórványterület szervesen is csatlakozik délen a balkáni magashegyek szórványaihoz és nyugaton az Alpok hasonló településéhez.

Lazán települt, szétszórt falvak ezek. A hegyek alkalmas hátain vagy oldalam, legtöbbször irtványokban eredetileg is így települt meg a népesség, tehát tömör falvai nem is voltak soha. Éppen ezért minden ilyen hegyi tanya pontosan a falubeli háznak felel meg és éppen abban a modorban épült, ahogy az illető népnek a népi hagyománya kialakította. Teljes házak, lakó és gazdasági épületekkel, semmi szerepbeli osztottságuk nincsen. S mivel az egész hegyvidék ilyen településekkel népesült be és már a megszálláskor bizonyos népi-nemzetségi egységekben, társadalmi összetartozásuk is ennek megfelelően a falusi közösségekhez hasonlóan alakult ki. Szórványfalusi társadalmi csoportokat alakítottak ki, s ezeknek a rendje éppen olyan közönséges szórványfalusi, mint ahogy települési formájuk egyezik a többi európai magashegyek településével.

Létrejöttükben két tényezőnek a hatása érvényesült. Egyfelől a táj szabta meg a településnek ezt a formáját — más nem is lehetett volna technikai okokból —, másfelől pedig termelésüknek a természete követelte meg ezt a települési módot, az nevezetesen, hogy elsősorban állattenyésztők, szóval hegyi pásztornépek voltak. Ez a két tényező olyan kizárólagosan megszabta ezt a települési formát, hogy más tényezőnek a hatására nem is nagyon gondolhatunk. A népi hagyományról lehetne itt szó legföljebb, azonban a megtelepülés idején ez nyilván nem sokat számított. CAkár balkáni \ eredetű vlahok voltak az összes hegyi települők, akár már megtelepülésükkor szlovákok, ruszinok és románok, mindenképen csak szórványformában szállhatták meg a hegytetőket és ott csak hegyipásztorkodással foglalkozhattak. Ez a hegyitelepülés azután idővel fermészetesen kialakította ennek a települési formának a népi hagyományát és ha később máshová települt egy-egy részük, az mir vitte magával a szórványtelepülés hagyományossá vált fcrmáját. így például amikor hegyi románokat a havasalföldi síkra telepítet-;tek, ott is szórványokban települtek, noha ott már földműveléssel jkellett foglalkozniuk és már faluban is települhettek volna.

A szabályszerű szórványtelepülések mellett, van a magyarországi hegyekben valódi tanya is, éppen úgy, mint a többi európai hegyi településekben is. Nagyon sokhelyt a völgyi falvak nyárára a

havasi legelőre hajtják állataikat és ott tartják egészen a hóesés beálltáig, s ezalatt erre a célra épült hegyi szállásaikon tanyáznak, legtöbbször csak a férfiak, s a tejet is itt dolgozzák föl sajttá és túróvá. Ez a hegyi tanya már ugyanolyan értelmű települési forma, mint az alföldi tanya és jellemző, hogy például a ruszinok ezt a hegyi tanyát szállásnak nevezik. A hegyi szórványtelepülések egész területén vannak ilyen szállások, s létrejöttükben akármilyen különleges okok szerepeltek is, ez a tanyafejlődés nem különbözött az Alpok, vagy a Kaukázus hasonló pásztorszállásainak a kialakulásától. Egy vonatkozásban azonban valószínű a népi hagyománynak az érvényesülése. Ellentétben a hegyi szórványokkal, hegyi pásztorszállások a magyar népességű hegységekben is vannak, nevezetesen a Székelyföldön. Már maga az is népi hagyományra utal, hogy a székelység mindenütt völgyi tömör falvakban települt meg, mé£ nemzetségi hadait is egymás mellé tömörítette, s nem a hegytetőkön helyezkedett el szórványok telepéül. Ezeknek a völgyi falvaknak az állattartásában azonban szükség volt a havasi legelőkre, ide építették tehát szállásaikat, amelyeken éppen úgy nem laktak, mint az alföldi szállásokon, azonban állatartásukban éppen olyan szerepe volt, mint korábban az Alföldön a nyaralópusztáknak, s még előbb a nomád nyári szállásnak. Szerepében tehát pontosan a nomád nyári szállásra utal a székelyek hegyi pásztorszállása, de hogy történelmileg van-e vele valami kapcsolatban, azt nem tudjuk. A történeti összefüggés mellett szól az a körülmény, hogy a székelyek falvai általában nagyobbak, mint a többi völgyi települések Magyarországon, hadas településük is a nemzetségi összetartozás mellett szól, tehát valószínű, hogy ezek nemzetségi szállásokból alakultak ki és hegyi tanyáik a nemzetségi nyári szállások utódai.

Népi eredetre való tekintet nélkül minden hegyi pásztorszállás teljesen egyforma szerkezetű, minden vidéken ugyanaz a szerepe: egyformán külterületi állattartó telepe egy-egy községnek. Különbségeik csak árnyalati táji, vagy népi eltérések, s nem érintik sehol a szállás alapvetően egyező értelmét. Ilyen minőségben pedig pontosan megfelelnek az alföldi állattartó szállásoknak. Egyben mégis különböznek. Míg az alföldi pásztorszállások úgy képviselik az egész település egyik részét, hogy ez az osztottság meglátszik a másik részen, a belterületen is, addig a hegyi pásztorszállásoknál ilyen szerveződésről nem beszélhetünk. Az alföldi község aulos,

kertes szervezetű volt ezen a fokon, tehát ugyanaz a szállásrendszer, amely a külterületi szállásokat kialakította, a belterületet is ennek megfelelően osztotta. A hegyi pásztorszállások belterületei szabályos falvak, az osztottság és az aul-szervezet minden nyoma nélkül. Falvak belsőségükben éppen olyanok, mint a többiek, csak pásztorszállásaik vannak fönn a havasokban.

Más tájak eredeti szórványai. A hegyi szórványokon kívül még az Alpok alján van Magyarországon laza tömörülésü település a Dráva-Mura-Kerka és kisebb mellékvizei mellett az ország délnyugati részén, s ilyen település folytatódik tovább a Száva mellékén Horvátországban.

Ez a táj egészen különlegesen osztott. Enyhe dombvidék, amelynek völgyeit vizenyős rét foglalja el, a dombok háta pedig régen összefüggő erdőség volt. A település tehát nem történhetett másképen, minthogy a völgyek vízmentes oldalára üljenek a házak, s itt az erdő és a vizenyős rét határát kövessék. Fölfelé az erdő, lefelé a víz nem engedte kiterjedni a települést, tehát a földrajzi helyzet miatt soros-csoportos lett. Zárt falutelepüléshez nagyobb irtványok kellettek volna a dombok hátam, ilyenek azonban a megtelepülés idején nem voltak, tehát alkalmazkodott a település. Ma is a rétségek szélén mindenütt ilyen nyílt települések vannak itt, tömör falvak csak később keletkeztek a megnagyobbodott irtványok foltjain.

A szórványtelepülés kizárólagos kialakítója tehát itt is a táj volt. Amennyiben másfajta települési hagyományt hozott volna magával a megtelepülő népesség, avval is kénytelen lett volna alkalmazkodni, így az örségi magyarság, műit szabad állapotban, tehát nemzetségi szervezetben élő határőrök, a magyar szállásrendszer hagyományát hozták magukkal, ez pedig semmiképen nem szórványtelepülés. Tehát úgy települtek meg nemzetségeik szerint, hogy kisebb családi egységenként külön-külön szerekben szállottak meg, s a szerek távolabb egymástól követték a tájadta települési sávot. Tehát, míg a székelyek ugyanilyen társadalmi szervezettel és települési hagyományokkal szereikkel együvé, közös szállásba települtek, addig az őrségiek szerei szétváltak és laza tömörülési faluvá alakultak. Hasonlóképen települtek a göcseji magyarok (ők szereiket szeg-éknek nevezik) és hasonlókép a vendek a Mura mellékén.

Hasonló a szávamelléki horvát települések rendje is, avval a különbséggel, hogy ott szabályszerű sorokba verődtek a házak és jellegzetes völgymenti soros falut formáltak ki.

Akár csoportos a település, mint a szerek és a szegek szállásai és a vendek laza falvai, akár soros, mint a szávamenti horvát falvak, mindenképen a falunak egy különleges alakját képviselik és nem valamilyen tanyaformát valósítanak meg. Mind teljes lakótelepek, minden osztottság nélkül és egymással szerveződnek falusi-községi egységbe, tehát társadalmi szervezetük szerint nem különböznek a tömör falvaktól. Csak táji-települési formájukban mások — ami konkrét esetben társadalmi különbségekkel is jár —, az egyes települési egységek belső szervezetében és az egymáshoz való viszonyukban éppen olyanok. Amazok zárt falvak, ezek nyílt falvak. t

Az ország eredeti települési rendje szerint, a magyarság terűlétén ritka kivételképen vannak csak szórványok, sőt ilyen vidék egyetlenegy van, a délnyugati sarok, s még ez sem magános szórványtelepülés, hanem laza tömörülésű csoportos megszállás. A hegyi szórványok ugyan Magyarországon vannak, azonban nem a magyarságnak a települései, hanem később beszivárgott szlávoké és románoké. A magyarságnak egyetlen törzse, a székelység, települt eredeItileg is a hegyek közé, de ez sem települt szórványokban, hanem völgyi falvakat formált és innen hegyi pásztorszállásokkal vette használatba a havasi legelőket. Az Alföldön és a Dunántúlon sem létesült eredeti szórványtelepülés, kivéve a félig-meddig szórvány délnyugati sarkot. Ezek szerint a magyarság eredeti településformája a tömör egybetelepülés. Ennek a települési rendszernek a termelési szügségletek szerint kialakított kiegészítője elsősorban az Alföldön, de több helyen másutt is, a külső szállás: a tanya. Tehát a szórványtelepülésnek semmiféle hagyománya nincsen a magyarság területén, ezért alakul ki olyan nehezen még az Alföldön is, ahol pedig ritkák a tömörülések. Ellenben hegyi, ártéri, pusztai szállásaink mindenféle változatban voltak a magyarság megtelepülésének a kezdete óta, nyilván ezért tudott olyan egyenes vonalban kialakulni a külső szállások rendszerének legteljesebb és legfejlettebb formája: a tanyarendszer.

M A G Y A R T A N Y Á K

TANYATÍPUSOK ÉS TANYÁS VIDÉKEK

Tanyatípusok. A tanyaalakulás történeti folyamata öt olyan különböző és jellegzetesen kiformálódott tanyatípust fejlesztett ki, amelyekből a mai tanyák összetevődnek. Ezek a tanyaformák a következők: a nagy gazda tanya, a haszonbéres tanya, a kisgazda tanya, a farmtanya és a szórványtanya. Mindegyik típus más-más szervezeti formát és más életrendet, szóval a folyó életnek más-más társadalmi formáját képviseli.

A *nagy gazdatanya* olyan nagyobb parasztbirtoknak a tanyai gazdasága, amelyre a gazda városi háztartása és a cseléd vagy cselédek tanyai háztartása épül. Az ilyen tanyaforma létrejötténe1 föltétele akkora birtok, amelyen egyrészt szükség, másrészt lehetőség van idegen munkaerő foglalkoztatására. Az ilyen nagyságú birtok határa különböző. A Tiszántúl déli részének a televény földjein ötven holdon felül már mindenesetre ilyen cselédes gazdaságok vannak, míg a Duna—Tisza-köz homokján vagy a felső Tiszántúl szikesebb, ridegebb földjén csak kétszer akkora terület kívánja ugyanazt a munkaerőt és adja ugyanazt a vagyoni erőt. Kertművelés esetében pedig már körülbelül tíz holdon felül meg van a lehetősége és a szüksége a cselédes gazdálkodásnak.

Az ilyen méretű birtok gazdasági szervezete úgy alakul, hogy a birtokon nagyobbfajta tanyaépület áll sokféle és terjedelmes gazdasági épületekkel — egy kis major — s ez a központja a gazdálkodásnak akkor is, ha a birtok nincsen egy tagban és ha különálló bérlet is csatlakozik hozzá. A gazda családjának munka-

ereje általában nem foglalkozik teljesen ebben a tanyai gazdaságban. Mindenesetre részt vesz benne a gazda, ö vezeti a gazdaságot, de tényleges munkát már nagyon kevés esetben végez. Felesége legföljebb nagyobb munkák idején megy ki, a tanya őszitavaszi takarításakor, aratás-cséplés idején főzni a bennkosztos munkásoknak, egyébként inkább csak elszámolni, konvenciót kiadni, tej, baromfi ügyekben intézkedni jár ki és a városi háztartás számára földolgozni a termésből a szükséges részt, tehát disznóöléskor, tarhonya készítéskor s gyümölcs és zöldségfélék eltevése idején. A gyermekek — ha egyáltalán van egynél több — általában véve még kevésbbé vesznek részt a gazdaság munkáiban. A lányok minden körülmények közt csak vendégszerűen foglalatoskodnak kinn, a fiúk pedig csak abban az esetben, ha a mezőgazdasági pályán maradnak. Legtöbbjük azonban más pályára készül, tehát csak nyaralásként van a tanyán s ekkor sem műit munkaerő, így a gazda családja egészben véve benn él a városban polgárias lakóházban és nagyjában polgári háztartási keretek közt, a tanyán csak nyárilakszerű szállást tartanak fenn, ahol legtöbbet a családfő gazda tartózkodik. A gazdaság állandó munkáit a szerződéses cselédek végzik, legalább is egy egész család, de olykor több is, akik a nagyobbrészt terményben, kisebb részben pénzben megállapított bér mellett konvencióképen nyers élelmiszereket kapnak, amit a saját tanyai háztartásukban dolgoznak föl. A cselédek az így megállapított bér fejében egész munkaerejüket a gazdaságban hasznosítják és ennek megfelelően háztartásuk is teljesen kinn van a tanyán. Annyira, hogy még ünnepnapokon is csak ritkán mozdulhatnak ki a tanyából.

Ennek a gazdasági szerveződésnek az alapján a nagygazda tanyai társadalmi szervezet teljesen allodiális jellegű. A birtokos csak birtokosi és gazdaságvezetői szerepben, tehát teljesen úri magatartással vesz részt a gazdaság életében, cselédjei viszont szolgálatban állanak és nem önállóan, hanem részletes utasítások alapján végzik munkájukat. Ilyen természetű egymáshoz való viszonyuknak a többi vonatkozása is. Érintkezésük ritkán bizalmas, inkább parancsoló-engedelmeskedő színezetű és a gazdaságilag szükséges közlekedésen túl magánterületre már nem is terjeszkedik ki, A gazda és a cseléd nem ül egy asztalnál, egymás magánviszonyait vagy csak távoli érdeklődéssel kísérik vagy egyál-

talán nem törődnek vele, szóval majdnem teljesen úr-szolga viszonyban élnek egymással. Annál inkább ilyen ennek a tanyás szervezetnek a társadalmi tagozódása, mert a gazda és a cseléd területileg is távol élnek egymástól és csak gazda-cselédi viszonyban érintkeznek egymással a tanyán vagy a városi ház udvarán, konyhájában, előszobájában. Tehát pontosan a falubeli kúria és a birtokra épült major viszonya ez.

A nagygazda tanya szabályszerű típusa mellett van néhány kisebb-nagyobb mértékben eltérő változat is. Egyik eset, amikor igen külterjes, részben legeltető gazdálkodás folyik a birtokon s a cselédnek nincs külön háztartása a tanyán. Ilyen tanyán a gazda családja nyárára kiköltözik s a cselédet is háztartásukból látják el, télire pedig csak a jószágot teleltető nőtlen, vagy egyáltalán családtálán cseléd kinn lakik és a kinnha^ott élelemből maga látja el magát. Ilyen például a nagyobbfajta kuntanya. Másik eset a szőlősgyümölcsös birtok tanyája. Szervezetének alapjaiban éppenolyan ez, mint a szántóföldi cselédes tanya, mindössze annyi az eltérése attól, hogy a cselédet kapásnak hívják és munkájában is nem miiiősítetlen gazdasági cseléd, hanem kerthez értő vincellér féle, tehát ennek megfelelően nagyobb a bére és több a becsülete. Egyébként azonban éppenúgy a városban lakik a birtokos és éppen úgy teljesen kinn a kapás. Mind szántóföldi, mind kerti termeléssel kapcsolatban közönséges változata a nagy gazda tanyának az úri tanya. Szervezete nem különbözik a parasztbirtok tanyájától másban, minthogy a birtokos nem parasztgazda, hanem úri birtokos, vagy hivatalnok, illetve szabad foglalkozás. Ennek ellenére nyáron nagyon sok kiköltözik a tanyára.

A haszonbérestanya ezzel az ellodiális szerkezetű tanyaformával szemben úrbéres jellegű szervezet. Olyan birtokoknak a tanyaformája, amelyek vagy elegendők arra, hogy a birtokos a földje béréből megélhessen, vagy nem mezőgazdák birtokában vannak, tehát a birtokos nem tart fönn saját gazdaságot a tanyán, hanem bérbe adja. A haszonbérlő így a saját gazdasága keretei között termel a tanyán, a gazda csak fölügyeleti jogot gyakorol kinn; szerződésszerűen csak azért, hogy a haszonbérleti föltételeket betartja-e a bérlő, gyakorlatilag azonban azért is, hogy egészben véve szemmel tartsa a bérlőt, és a föld és a tanya állapotát.

Eképpen az a gazdasági szerveződés úgy alakul, hogy a birto-

ka van egy tanyai gazdaság, amely mint üzem a bérlőé, s ez háztartásával együtt itt megtelepülve él, a föld és a tanya birtoka pedig a városban lakó tulajdonosé, aki vagy valamilyen más foglalkozást folytat, vagy éppen nem is csinál semmit, hanem birtoka haszonbéréből él. A társadalmi tagozódás ennek megfelelően nem szolgálati viszonynak, hanem a haszonbéres viszonynak megfelelően alakul ki. Ez pedig egész pontosan úrbéri viszony. Bár önálló gazdálkodást folytat a bérlő, mindig ki van kötve, hogy mikor és mennyi földet trágyázzon, mennyi állatot tartson, mit szabad, mit nem szabad termelnie, hány családtaggal köteles dolgozni és minden efféle termelési beleszólása van a birtokosnak a termelésbe. Ezen kívül pedig általában véve a birtokban állónak a követelődző magatartásával áll szemben a bérbeadó a bérlővel, ez viszont kénytelen kiszolgáló készséggel viszonyulni hozzá, mert különben kieshet a bérletből. Tehát azonfölül, hogy teljesíti a szerződés magában véve is elég terhes feltételeit, még kedveskednie is kell, hol egy-egy hízott libával, hol azzal, hogy feleségét beküldi tarhonyát csinálni, kenyeret sütni stb. szóval ugyanolyan ajándékokkal járulni a bérbeadó elé, mint annak idején az úrbéres jobbágy a földesurához. Mindezek miatt a bérlők és a bérbeadók között rendkívül éles osztályellentét van és ilyen feszültségben élnek egymással szoros tanyai összetartozásban.

A haszonbéres tanyának is van néhány változata. Van olyan haszonbérlet, ahol nem meghatározott összeg, hanem a fele termés a haszonbér. Ebben az esetben is önálló gazda elvileg a haszonbérlő, azonban itt még jobban beleszól a gazda a termelésbe, mert a terméshez közvetlen érdeke fűződik. Tehát gyakrabban kinn van és minden részletmunkába is beleszól. Másik változat a szabad tanyás alkalmazása. A Duna-Tisza közt kertésznek, a Tiszántúlon tanyásnak nevezik azt a tanyáslakót, aki nem áll szolgálati viszonyban a gazdával, nem is önálló bérlő, azonban valami mind a két jogviszonyból van helyzetében. Tehát egy bizonyos területen harmadosán termel, sokszor kerti terményeket, ugyanilyen részes alapon tenyészt baromfit, s ezenkívül bizonyos szolgáltatásokkal tartozik a gazdának legtöbbször meghatározott munkával. Mindezek fejében a lakásért nem fizet semmit, s ha a szerződésen túl dolgozik a gazdának, azért munkabért kap. Annak sincsen akadálya, hogy a részes föld megmunkálása és a gazdának teljesítendő külön munka

elvégzése után más gazdaságban vállaljon munkát. Ez tehát alapjában véve tanyai lakás, amelynek a bére munkával egyenlítődik ki. A szabad tanyás azonban nem cseléd, éppen ezért nevezik szabad tanyásnak s rendszerint egy magasabb fokozat a cselédi sorból való kiemelkedés útján. Következő lépés rendszerint a felesbérlet, amikor már önálló gazdasági fölszerelése van a bérlőnek és a harmadik fokozat a meghatározott bérért való haszonbérlet, amikor már van annyi tőkéje is a bérlőnek, hogy előre tud haszonbért fizetni.

A harmadik típus a *kisgazda tanya,* egy családnak a birtokában levő tanyás birtoknak és a belterületi háznak a családi szervezete. Mind a tanya, mind a ház, a legtöbb esetben a szülők birtokában van, mert akkor is, ha tulajdonilag a gyermekeikre ruházták, haszonélvezeti jogukat fönntartották rajta, tehát valamilyen szolgáltatásért engedik át használatra gyermekeiknek. Attól kezdve, hogy a gyermekek felnőttek és megházasodtak, minden esetben átadják a tanyai gazdaságot a gyermekeknek és maguk a városi házban töltik nyugalmi idejüket. Az átengedésnek az ellenszolgáltatása leggyakrabban konvenció, tehát a haszonbérnél kisebb összegű mindenféle szolgáltatások, termény, tejtermék, csirke, tojás, hízódisznó, ritkábban szabályszerű haszonbér. Van természetesen olyan eset is, amikor nincsen ilyen meghatározott szolgáltatás kikötve, hanem egyszerűen ellátják a fiatalok az öregeket. Ilyen eset azonban nagyon kevés van. Viszont arra is van példa, hogy a hazaköltözött gazda továbbra is kezében tartja a gazdságot éppen úgy, mint a nagycsaládi szervezet idején, s munkájuk után belátása szerint juttat gyermekeinek. Akármilyen formája legyen is azonban a tanyai gazdaság átengedésének, az minden esetben a fiatalok munkájára épül, s így ezek kinn is laknak, a szülők pedig minden esetben a belterületi házban laknak, viszont itt a fiataloknak mindig van szállása. Olykor egy külön szoba, amelyben a menyecskének a menyasszonyi bútora van, olykor az öregekkel közös lakás, amelyben bútoruknak, ruháiknak helye van, s minden piaci és ünnepi alkalommal ide járnak haza a fiatalok. Gyermekük is legtöbbször itt születik, sokszor iskolába is innen jár, szóval a tanyai fiataloknak otthona van a szülök városi házában. Most már aszerint, hogy a férjnek vagy a feleségnek a szüleivel vannak e családi tanyaközösségben a kinnlakó fiatalok, esetleg nagyszüleikkel, vagy éppen más

rokonukkal, a közösség jogi formája sokféle változatokat ölt. Szinte fölsorolhatatlan kombinációja van annak, hogy kié a ház, a tanyán lakó fiatalok közül a férjé, vagy a feleségé, vagy egyikük, vagy másikuk szüleié, hasonlóképen, hogy kié a tanya ugyanezek közül.

Ennek a családi tanyaközösségnek az életrendje a családi összetartozásnak megfelelően alakult ki. Télen-nyáron kinn élnek ugyan a fiatalok, azonban otthonuknak a szülei házat tekintik, sokszor olyan mértékben, hogy postai küldeményeiket és kikézbesített irataikat is ide kapják, hiszen egy héten többször is megfordulnak itt. Életük tehát úgy oszlik meg a tanyai gazdaság és a szülők városi háza között, hogy foglalkozásukat kinn folytatják, viszont társadalmi életük és magánéletük ünnepélyesebb eseményei benn a városi házban folynak le. Ellenben az öregek már csak kívánságból néznek ki olykor a tanyára, egyébként teljesen a városi házban élik napjaikat. S amikor a szülök elhaltak és a tanyaiak munkaképessége csökken, gyermekeik pedig felnőttek, akkor fölváltja egymást három generáció. Az elhalt öregek helyébe tanyai gyermekei költöznek be, viszont az ő helyüket önállósult gyermekeik, mint unokák veszik át. Abban az esetben, ha több gyermek van, akik a tanyán szüleik helyére következnének, akkor természetesen csak egy marad a szülei gazdaságban, a többi bérletet vállal, hasonlóan tanyán, vagy ha tudnak, szereznek neki földbirtokot, esetleg kétfelé osztják a földet és egy új tanyát építenek rá. Ezen a réven a haszonbéres tanyák közül is egy rész családi tanyaként szerepel, mert a bérelt tanyán lakónak szülei házában városi otthona van.

A haszonbéres családi tanya mellett még további változatai vannak e tanyai formának. Van Olyan típus, amelynél szabályszerűen a fiatalok gazdálkodnak a tanyán, azonban nem laknak kinn állandóan, hanem télire hazaköltöznek, s újra tavaszonként visszamennek a tanyára. Ez az eset például a kisebb kun tanyáknál. Van olyan eset is, hogy az öregek már elhaltak, tehát a belterületi ház a tanyán lakó család birtokába került, még sem költöznek haza, hanem nagyrészben bérbeadják a házat, s maguknak csak egy Jós részt tartanak fönn, vagy üresen áll a ház és benne csak egy házpásztor, nevezik úgy is, hogy „háló“, lakik, azért, hogy gondját viselje a háznak. Ismét más változat a szőlőbeli családi tanya. Itt szükségesebb és kellemesebb is a kinnlakás, tehát szüret és gyümölcsérés idején gyakran az öregek is kinn vannak, s ilyenkor üresen

áll a ház, azért természetesen ebben az esetben is mindnyájan azt tartják otthonuknak, akármilyen berendezett kerti tanyájuk is van kinn és akármennyit tartózkodnak is a tanyán.

A negyedik tanyatípus *a farmtanya.* Ennek a szervezetformája belső szerkezetében már nem olyan kettős, mint az előbbieké. A tanya birtokosa teljesen és örökös kinnlakási szándékkal települt a tanyára, tehát a városban már semmi különleges tartozéka nincsen. Mint gazdasági egység így éppen olyan ez a tanya, mint a falusi ház: a teljes gazdasági udvar és a teljes otthon. Illetve még teljesebb is, mint a falusi ház, mert a termelőhelyen van, s így a termőföld is ott van a ház körül. Éppen ezért, mint gazdasági és települési egység a szórványfalusi telepnek felel meg. Társadalmi szervezetében azonban lényegesen különbözik attól. Nevezetesen nem hasonló települési-gazdasági egységekkel tartozik egy laza társadalmi egységbe, hanem a városi belterülettel szerveződik szoros társadalmi összetartozásba. Ehhez ugyan hiányzik külön szervezeti kiegészítője, azonban ennek híján is a városhoz, mint egészhez, éppen úgy hozzátartozik, mint az olyan tanya, amely szervezetében egy városi házzal függ össze. Tehát éppen úgy közlekedik a várossal a tanyai, éppen úgy a város társadalmába szerveződött, s a farmtanya éppen úgy a város települési egységébe tartozik, mint a másfajta tanyák.

Mint életforma sem szórványfalusi kereteket jelent ez a tanya1 típus. Az ilyentől két lényeges pontban különbözik. Egyfelől nem kapcsolódik hasonló egységekkel szoros falusi viszonyba, tehát nem válik egy önálló kiskörű társadalmi egység alkatrészévé, másfelől pedig nem vidéki viszonyban áll a belterülettel, mint várossal, vagy faluval. Tehát nem egy bezárt társadalmi területről, annak a határain keresztül közlekedik egy másik és másfajta területtel, hanem mint külterület egyazon társadalmi körön belül közlekedik a belterülettel. Éppenúgy a téren vagy a kocsibeállókon áll meg kocsijával, múlt a falusi, de ez számára nem azt jelenti, hogy a saját társadalmi köréből kilépve, most egy idegen városnak a világában áll, hanem azt; hogy a maga hazai körében maradt, csak annak egyik részéből a másikba került, ahol nincsen szállása.

A farmtanyának két változata érdemel figyelmet. Az egyik a szőlőskerti farmtanya, a másik az önálló gazdaság fönntartására elégtelen törpefarm. A szőlőskerti farm szerkezetében nem különbö-

zik a szántófölditől, azonban két irányban is fejlettebb amannál. Egyfelől szorosabb a várossal való viszonya, hiszen többet termel a piacra, a termelés kellékeit is nagyobb részben szerzi be a városban, másfelől pedig a kinnlakásnak otthonosabb és kedvezőbb föltételeit nyújtja. Éppen ezért egy fokkal erősebben tartozik a városhoz, mint a szántóföldi farm. A törpefarm hasonlóan vagy éppenígy különbözik a szabályszerű szántóföldi farmtanyától. A rajta lakót törpe gazdasága nem tudja magában véve eltartani, tehát vagy különleges kerti termeléssel vagy idegen gazdaságban való munkavállalással kell segítem magán a tanyainak. Az előbbi esetben kerti farm lesz belőle, az utóbbi esetben pedig olyan kertes lakóház, amelynek a lakója nagyon sok esetben a városban dolgozik. Ez utóbbi esetben különösen nyilvánvaló a városhoz való szoros kapcsolódása, csaknem abban a mértékben, ahogy egy-egy kertes lakótelep beletartozik a város települési és társadalmi egységébe.

Végül különálló tanyatípus a *szórvány tanyáké.* Egyenként éppolyan tanyák ezek, mint a farmok. Teljes kitelepülést megvalósító gazdasági és háztartási egységek, azonban társadalmi helyzetükben lényegesen különböznek azoktól. Míg a farmtanyák a belterülethez tartoznak és az illető város vagy falu társadalmi egységébe szerveződnek, addig a szórványtanyák már egymás közt formálnak a belterületről leszakadt társadalmi egységet, nevezetesen szórványfalusi társadalmat. Ha a belterülettel közlekednek, akkor már egy más társadalmi világba lépnek át s abban nem úgy mozognak, mint beletartozók, hanem úgy mint vidékiek. Társadalmi formi jukat tehát ez a két viszony, az egymással való falusias összeszerveződés és a várossal, illetve belterülettel való vidéki köziek« határozza meg.

Életük ennek megfelelő rendet alakított ki. Ritkábban járnak a városba, mint akármely másfajta tanyaiak, termelésük erősebben önellátó és kevésbbé piacra termelő, mint az igazi tanyaiaké s már ünnepi alkalmaikat is kinn a tanyán vagy a tanyaközpontban ülik meg, tehát itt mennek templomba, itt jönnek össze a csárdában vagy a körben, lakodalmaikat itt tartják és halottaikat innen viszik a tanyaközponti temetőbe. Közlekedésüknek és egész társadalmi életüknek nem a belterület a központja, hanem a tanyaközpont, akár községi központ is az egyúttal, akár nem.

A szórványtanyák két jellegzetes változata a pusztai szórvány és a kertes szórvány. Társadalmi szerkezetük alapjában tökéletesen egyező, azonban az eltérő földrajzi és termelési helyzet társadalmi életüket is különbözővé tette. A pusztai szórvány rendszerint küzdelmes és szűkmarkú gazdálkodással jár, tehát jobb és szabadabb létet nem enged meg a rátelepültnek. Ezen kívül messze is esnek egymástól a tanyák, tehát az ilyen szórványi nehéz földhözragadt életet él, ritkán mozdul ki a tanyájáról, kényszerű önellátásra szorul, nem igen van, amit a piacra vigyen, nem igen van, amit onnan vegyen, hogy szórakozások vagy a társas együttlét végett kimozduljon, arra megint nincsen módja. Ilyenképpen a szórványfalusi társadalom nagyon is laza egység. Ellenben a kertes szórvány már gazdaságilag is jobb helyzetben van, miután a termelése általában sikeresebb, de földrajzilag is előnyösebb a helyzete, mert a tanyák közelebb esnek egymáshoz, miáltal központi intézményeik könnyebben hozzáférhetők. Mindezeken fölül pedig a termés értékesítése révén a városi piacon is gyakrabban megfordulnak, tehát nemcsak egymásközt való falusi életük mozgalmasabb és fejlettebb, hanem a várossal való vidéki közlekedésük is erősebb, mint a pusztaiaké.

A *majorok* közül csak a kisebbeket vehetjük tanyáknak, azokat, amelyek nem uradalmi falvak, hanem valóban nagyobb tanyák. Az ilyeneknek két típusa van. Az egyik az *úri tanya,* ennek a birtokosa éppúgy nem lakik a tanyán, mint a nagygazda parasztok, a másik a *nagyfarm* olyan tanya, amelynek mezőgazda, de nem paraszti, birtokosa állandóan a tanyán él és részt vesz a gazdaság minden ügyében.

Mindezek a tanyaformák általában véve az ország összes tanyás vidékein együttesen föllelhetök. Mindamellett egy-egy tanyásvidék egyik vagy másik tanyaformának a túlsúlyát mutatja s ezenkívül a többi formáknak az egymáshoz való viszonya is vidékenként jellemzően változó. Éppenezért a magyar tanyák részletes társadalomrajzi leírásának az a legelső föladata, hogy ezeket a tanyás vidékeket körülhatárolja.

Tanyás vidékek. A tanyák nagyjában az Alföld területét foglalják el. A tanyák vidékének és az Alföld tájának az eltérései csak kivételszerűek (nem tanyás az Alföldnek a Maros alatti része, tehát a Bánság és a Nyírségben csak a Nyíregyháza Nagykálló vonaláig

tehát lényegében a Nyírség határáig terjednek el a tanyák. Viszont az Alföldön kívül tanyák vannak a Duna jobboldalán Szekszárd és Mohács között, azonkívül a Vágduna mentén s ritkásan újabbfajta tanyaképződmények széjjel a Dunántúlon és az Alföld északi peremén. Majorok az ország egész területén mindenütt vannak. Zárt területe van viszont a hegyi tanyáknak és a csoportos falvaknak. Az előbbiek csak a Kárpátokban és Biharban vannak, az utóbbiak pedig az ország délnyugati sarkában.

Az Alföld, mint tanyásvidék nem egységes. Tájanként különböző tanyatípusok jellemzik a tanyai külterületet s ehhez mérten a tanyás társadalmak élete vidékenként eltérő. Ha a fejlődéstörténetet vesszük alapul, mindenekelőtt azt a területet kell elhatárolnunk, amelyen a szabályszerű tanyafejlődés végbement és ma is a teljes tanyafejlődési pályát befutott tanyatípusok a jellemzők. Tehát azt a tanyás vidéket, amelyen a tanyák alaptípusai, a nagygazda tanya és a kisgazda tanya, valamint, mint újabb képződmény, a haszonbéres tanya, az uralkodó forma. Ezt a tanyavidéket célszerűen nevezhetjük a *szabályszerű tanyák* területének, mert tanyaformái, a tanyafejlődés fővonalának megfelelően, szabályszerűen kifejlettek s jelenleg éppen abban a történeti állapotban vannak, ahol a tanyafejlődés egészben véve tart. Ha találhatók is a többi közt különleges alakulású, elmaradt vagy túlfejlődött tanyák, mindenekelőtt farmtanyák, azok nem jellemzik az egész tanyásvidéket, mert csak kivételképpen fordulnak elő.

A szabályszerű tanyák vidéke mindenesetre a legnagyobb az összes tanyás vidékek között. Ide tartozik Hódmezővásárhely külterülete, azután a kiskunsági tanyák, a bácskai szállások és a Maros—Tisza—Körös-közti vidék tanyás nagyközségeinek a külterülete. Ezeken kívül szabályszerű tanyásvidékek csaknem az összes alföldi folyómelléki tájak; így a Duna baloldala Kiskunlacházától a Tiszáig, az alsó Tiszamellék a jobboldalon, a közép Tisza mindakét partja, a fölső Tisza balpartja Büdszentmihályig. A Maros alsó folyásának a jobbpartja Ópécskától kezdve a torkolatig, végül a Körösmellék a Fehér Körös mellett Gyuláig.

Másik nagy tanyásvidék az *elmaradt tanyáknak* a területe. Olyan vidékek ezek, ahol a tanyafejlődés ugyan szabályszerűen történt, azonban még nem haladta meg egészen a második korszakbéli állapotot. Tehát még nem lakottak teljesen a tanyák s mind a

nagygazda, mind a kisgazda tanyáknak régiesebb alakjai élnek még ma is, sót állattartó szállásoknak megfelelő tanyák is előfordulnak. Ilyen területek a Nagykunság és a Jászság, valamint a hajdúvárosok külterülete és Debrecen határa.

Másfajta tanyás-vidék, ahol ellenkezőleg a tanyafejlődés meghaladta az általánosan elért fejlődési fokot. Ezek a *túlfejfödöu tanyák.* Szabályszerűen haladt a fejlődés, azonban a mai időkre már annyira előrefutott, hogy az újabbfajta teljesen megtelepült tanyák, a farmtanyák a régebbi típusok rovására nagymértékben kifejlődtek Ilyen tanyásterület a Három Város, továbbá Szeged és Kiskunhalas külterülete.

Van azután néhány olyan tanyás vidék, ahol a szabályszerű kezdetből induló tanyafejlődés későbbi alakulás során úgy elhajlott, hogy a tanyák önálló egységekké fejlődtek és részben közigazgatásilag is önállósultak. Ilyenek a kalocsai szállások, néhány önállósult puszta és a faluvá társadalmasult szőlőhegyi települések, a hegyközségek. Ezeket *átalakult tanyáknak* nevezhetjük.

Másik különleges vidéke a tanyáknak az a terület, amelyen ugyan az állattartás korában voltak szállások, ezek azonban a szabályszerű tanyafejlődés során nem alakultak át szántóföldi tanyákká, hanem ilyenek újabban keletkeztek valamilyen különös ok folytán. Ezek tehát *megszakadt fejlödésü tanyák.* Ilyenek a sárréti és a felsőtiszai tanyák. Hasonlóan újabban keletkeztek, de már régebbi állattartó szállások előzménye nélkül, a dunántúli és északi újtanyák.

Különleges tanyáknak nevezhetők az olyanok, amelyek akár \ fejlődésükben, akár mai formájukban, valamilyen különlegességük-, kel erősen eltérnek a közönséges tanyaformáktól. Ilyen tanyák a , nyíregyházi bokortanyák és a sokban hasonló zombori és szabadkai s csoportos szállások, azután a szarvasi sortanyák és végül a dunai «ártéri tanyák.

Különálló tanyásvidék a pusztai *szórványok* területe. Ilyen községgé vagy legalább is önálló szórványfalusi társadalommá szerveződött tanyák a kiskunpusztai szórványok, a csongrád-békési puszták szórványai és végül a nagykunsági tanyaközségek.

Nem tanyás vidék már, de külön szórványtelepülésű táj *az eredeti szórványok területe,* a kárpáti és a bihari hegyvidék hegyi tanyái és a Dráva—Mura-mellék csoportos szállásai.

Majorok, mégpedig mind úri tanyák mind nagyfarmok, szintúgy uradalmi falvak, aránylag ritkán vannak az Alföldön, kivéve néhány uradalmi községet, ellenben sűrűn és nagy számmal találhatók a Dunántúlon és az északi peremen, valamint a keleti széleken Aradban, Biharban és a Sárréten.

Mindezek a tanyásvidékek általában nem egy tanyatípusnak a települési területei, azonban mindegyikre jellemző egy, vagy két tanyatípus és a többiek ezekkel együtt illeszkednek be az illető települések társadalmába. Tehát ilyen egységenként tekinthető át legalkalmasabban a magyar tanyák jelenlegi állapota és ilyen egységekben jellemezhető legjobban az egyes tanyaformák konkrét valósága.

SZABÁLYSZERŰ TANYÁK.

A *hódmezővásárhelyi tanyák.* Hódmezővásárhelynek ugyan nincsen aul-városi múltja, sem kertes város nem volt soha, mégis tanyarendszere talán a legszabályszerűbbnek mondható az összes tanyás települések között. A város egyike a török idökbeli összefutásból keletkezett városoknak. Korábban nagyon sok falu állott a mai határban, tehát ezen a helyen a középkori falurendszer erősen kifejlődött Várossá egyik sem lett ezek közül a falvak közül, egyedül Vásárhely emelkedett ki aránylag forgalmas piacával. A sok falu megmaradt népe futott össze a vásárfalu központi helyén s megalapította Mezővásárhely mezővárosát s a többi megmaradt helyekkel együtt szabályszerű tanyafejlődést indított el az elpusztult falvak határán.

A táj, amelyen a város határával együtt fekszik, jellegzetes és szabályos tanyás táj. A Tisza széles árterének a peremén épült a város, úgy hogy a Tisza vízfolyásától széles rétség választotta el nyugat felé. Ugyanezen a peremen észak és dél felé vannak a város szőlőhegyei és kelet felé szabályos félkörben az egykori belső legelő terült el s ezen túl ismét szabályos félkörben a tanyaföldek, amelyeket óriási puszta terület követett egészen Orosházáig. Ma már az egész határ tanyákkal van teli, mégis aránylag kevés a tanya a korábbi tiszai réten és a belső legelő területén. Annál több viszont régi szállásföldön és a pusztákon. Szigorúan sugárszerű utak futa város felé a határ minden részéből s azok mellett vagy a

keresztbe vágott dűlők mentén sorakoznak a tanyák. Sort fonnál belőlük az út, azonban a tanyák nem igazodnak egymáshoz. Mindegyik a földtábla közepén helyezkedik el és dűlőszerű bejáróút vezet belőle ki az útra. A tanyák külső képe, különösen a régi szállásföldeken, egészen különlegesen szép tanyai tájat formál. A nagy, tágas és kerítetlen tanyaudvarokat lombos akácfák veszik körül s egy-egy sarkon vagy a bejáró út mellett, magasan tornyosuló jegenyék emelkednek ki s a fák közül fehérre és sárgára meszelt falak világítanak elő. Különben a tanyák nagyon kevés kivétellel egyszerű, meszelt és diszítetien deszkavégü épületek, tehát nem olyanok, mint a város utcáinak a házai. Hasonlók a tanyák a pusztákon, csak kevesebb a fa, több a nádtetős tanya és a szikesebb, soványabb föld ridegebb alapot ad a szegényesebb tanyáknak.

A város 1873-ban lett törvényhatósági jogú város s azóta a 166.000 kát. holdnyi területű határ 60.000 főnyi népessége egyazon igazgatási egységnek egyetlen önálló törvényhatóságnak a keretei között él. Ez a népesség színmagyar és nagy többségében református s a külterületen lakik belőle 23.559 lélek. A népszámlálás a külterülethez számít néhány telepet is, amelyek a városhoz nőttek, tehát az igazi tanyai népesség ennél valamivel kevesebb, mindenesetre azonban kiteszi az egész népességnek egyharmadát.

A város mezőgazdasági termelése jól belterjesült szántóföldi termelés. Búza és tengeri termelése az orosházival együtt a legmagasabb színvonalon áll az Alföldön, de takarmánytermelése és állattartása, különösen pedig baromfitenyésztése is igen jó. A birtokmegoszlás meglehetősen arányos és a föld még viszonylag bőséges területű a népességhez képest. Éppen ezért igen sok 50 holdon felüli gazda van (371), viszont 100 holdon fölüli csak 80. A tanya haszonbérbe adása kifejlett rendszer s a nagyobb birtokoknak igen tekintélyes hányada bérleti kezelésben van. Az Orosháza alatti rész kivételével az egész határnak a város a piaca s bár különleges exportpiaci híre nincsen, a búzának és a baromfinak egyik legnagyobb alföldi fölvevő helye.

A város társadalma a polgárosodó fejlődés útján igen előrehaladott. S nemcsak, mint a legtöbb helyen, gazdáinak a polgári formákra való áttérésében, hanem földműves munkásságának és cselédségének a zsellérből öntudatos munkássá való alakulásában is igen fejlett ebben az irányban. Már nehezen mondhatók akár gaz-

dái parasztoknak, akár munkásai zselléreknek. Mindkét oldalon alapjaiban kifejlődött a polgári, illetve proletári osztálytudat s az ennek megfelelő társadalmi formák. Például a népesség természetes szaporodása is teljesen városi szinten áll (3%).

A város tanyafejlődése a szántóföldi tanyarendszer teljességét érte el, viszont még nem hajlott el egyik irányban sem. Igen nagy számmal vannak nagygazda tanyák — számos gazdának több tanyája is van — és mint szabályszerű tanyafejlődésü helyeken mindenütt, legnagyobb a száma a családi kisgazda tanyáknak és megközelítik a haszonbéres tanyák. Egyik tanyaformának sincsenek különlegesebb változatai, mind szabályszerű alakjukban lelhetők itt föl. A farmtanyák száma messze elmarad a régebbi tanyákétól s a város tanyai életére nem jellemzők. Kivétel Kutas és Martély tömör külterületi telepei, ezek azonban már nem tanyák, hanem részben lakótelep jellegű tömörülések, részben a tanyaközponti intézményekben foglalkozóknak a házai.

Ez a két központ egyúttal a határ összes külterületi góca. Ezek közül is Martély kevésbbé központ, mint inkább lakótelepszerű összetömörülés. Kutas szabályszerű tanyaközpont a tanyai közszükségleten túlmenő intézményekkel, tehát templommal, gyógyszertárral, piaccal stb. Ilyen jellegű központ azért fejlődhetett ki nagyobb számú farmtanyák nélkül, mivel ez a rész már a puszta zónájába esik és a várostól való távolsága igen nagy. Van a város határában két egészségügyi intézmény, a kutasi tüdőbetegszanatórium és a kakasszéki fürdő, ezek azonban teljesen idegen testek a tanyák között s azokkal semmi viszonyuk nincsen. Aki például a vásárhelyiek közül a kakasszéki fürdőt használja, az legritkábban tanyai, sokkal inkább a városbeliek veszik igénybe, nem kevesen a t>enn élő mezőgazdák közül. Ellenben a vásárhelyi tanyáknak egy különleges szerveződése az Orosházához való kapcsolódás. Mivel a vásárhelyi pusztáknak egyrésze igen közel esik Orosházához, sokan erről a tájról az orosházi piacra járnak be, számosan házat is ott szereznek s még többen kerülnek onnan bérlök a vásárhelyi tanyákra.

Ilyen fejlett tanyarendszerű társadalomban magától értetődő rendje a mezőgazdasági termelésnek a tanyarendszerű gazdálkodás. Kevés olyan határ van az Alföldön, ahol ennyire kizárólagos lenne a tanyás termelés. A vásárhelyi gazda szinte el sem tudja képzelni, hogy másképpen is lehet termelni, mint a földre épült tanyából. Ez

a teljesen tanyarendszerű termelés technikailag úgy folyik, hogy az összes tanyatípusoknál a termelés minden kelléke, összes élő és holt fölszerelése kinn van a tanyán. Tehát az állatok, a termény, az összes termelési eszközök s a tanya fölépítése ennek a célnek megfelelő. Nagy istállók, ólak, színek, gabona és tengeri górék s ezekhez építményszerűen csatlakoznak a szalma hosszú kazlai, a tengeriszár süvegszerű kúpjai és a széna takaros boglyái. Az egyes tanyaformák közt annyi a különbség, hogy a nagygazdatanyán és kisgazdatanyákon gyakran nincsen gabonaraktár, ú. n. hambár, hanem ez benn a városi udvaron áll. Ugyanezeknél a tanyatípusoknál benn a városi házban nincsen komoly gazdasági udvara a háznak. Van egy kisebb istálló, amelybe a hazajáró lovakat kötik be és itt van legtöbbször egy fejőstehén is. Ezen kívül van raktárhelyiség az értékesebb és piacra kerülő gabonának, külön elkerített baromfiudvar és néhol egy kisebb disznóól. Ennek a berendezésnek megfelelően az összes komoly termelési munkák kinn mennek végbe a tanyán, ezért alakul úgy egy-egy tanyaszervezet tagozódása, hogy minden dolgozó kinn van a tanyán és mindenki, aki ugyan a tanyához tartozik és abból él, de nem dolgozik, az mind a városban él benn. Ennek a munkaszervezetnek a következménye, hogy sehol az országban viszonylpg olyan alacsony százalékban nincsenek a tanyán 60 éven felüliek, mint Vásárhelyen. Míg a bel· területen 16.0% a 60 éven fölüli népesség, addig a külterületen csak 6.9%. Hasonló a nők és a férfiak elhelyezkedése is. Míg a belterületen a férfiak százalékos aránya 47.0, a nőké pedig 53.0, addig a külterületen ennek éppen a fordítottja, a férfiaké 52.6, a nőké 47.4.

A csaknem egészében tanyára telepített gazdálkodás és az emellett való városba tartozás nyilvánvalóan különösen gyakori városbajárással jár együtt. Valóban a várossal való közlekedésnek olyan kifejlett rendje, mint Hódmezővásárhelyen alig található másutt. Éppen ezen a vidéken fejlődött ki a Nagyatádi kocsinak nevezett könnyű parasztkocsi forma, amely egyenesen arra való, hogy a tanyáról járjanak vele a városba. Ilyen kocsija minden kissé is jobbmódú tanyainak van s ezen jár be hetenként többször a városba. A kocsi szerkezete pontosan ehhez a szükséglethez igazodik. Lényegében személyszállításra való, azonban a hátsó ülését ki lehet venni s oldalnyílását bereteszelni, így éppenolyan szekérdere-

kát fonnál, mint a másfajta parasztkocsi s ebben az esetben kevés takarmányt, tejet, csirkét, tojást, pár zsák terményt lehet szállítani benne, így is használják mindig, amikor hazafelé mennek, viszont parádés utakra már négyüléses személykocsivá alakítják át. Nagyrészben tehát ilyen kocsikkal, ezenkívül azonban közönséges parasztkocsikkal és kerékpáron végtelen sorok igyekeznek, minden vasárnap és minden hetipiacos napon reggel a város felé s mindegyik kocsin kevés takarmány, sok csirke, tojás, tej, tejtermék, néhány zsák termény és vidáman gördülnek a város felé. Délután és estefelé már szakadozottabb sorokban tartanak visszafelé s ekkor már nem tanyai termékek, hanem városban vett portékák vannak a derékban, újonnan vett szerszámok, kötél, kasza, kapanyél, mész, teknő, edények, egy-egy darab munkaruha és üres zsákok és tejesedények.

A termelés tehát teljesen a tanyán folyik s a termés mind a városba kerül, vagy a piacra, vagy a városi raktárba. Viszont a fogyasztás, csak a hétköznapi részében folyik a tanyán. Ilyen a tanya berendezése is. Tisztára mindennapi használatra való a lakás, semmi díszbútor vagy használaton fölüli tartalékdarab s a konyhából is hiányzik mindenféle ünnepi alkalmakra való kellék és konyhaeszköz. Hasonlókép a ruházat. A tanyán nincsen ünneplő, kiki mindenféle munkaruhát tart kinn és egy bejáró jobbat, mert ünnepi ruháik benn a városban vannak s hazamenet ott öltöznek át. Az étkezés rendje is teljesen hétköznapi a tanyán, mindig munkaközi állapotban történik s még vasárnap sincsen különösebb ünnepi jellege. Nagyon jellemző, hogy általános szokás a szombatesti lepény és egyéb tésztaféle sütés, mintegy annak jelképezésére, hogy itt a bőségesebb és gazdagabb táplálkozás is hétköznapra esik és nem vasárnapra. Egy hét megfeszített munkája zárul le szombaton délután s ilyenkor már korán abba hagyják a külső munkát, az asszonyok takarítanak, meszelnek s a tésztát készítik és a kemencébe rutének, a férfiak az udvart söprik, az állatokat látják el és vasárnapra is előkészítik a takarmányt s mire alkonyat felé kisült a lepény, az egész család, ha cselédek vannak, azok is, ünnepi érzéssel ülnek az asztal köré s mint egy heti munkának a bezáró szertartását, úgy élik át a szombatesti vacsorát. S ezzel vége az ünnepélyességnek. Vasárnap már mindenki, akit csak különösebben nem köt a helye, kora hajnalban elindul a városba s kinn csak egy-egy

gyerek vagy cseléd marad s az úgy sétálgat a tisztára sepert tanya-udvaron, hogy szüntelen a város felé tekintget és délután már egyéb dolga sincsen, minthogy lesi a kocsikat, vájjon az övék nincs-e már közte. A kinnmaradtak vasárnapi ebédje sem ünnepélyes, megeszik a szombateste megmaradt süteményt és még valamit mellé, amit szintén szombateste előkészítettek s mint egy üres, munkátlan napnak a végét, úgy várják a vasárnap estét.

A családi élet menetét is egészen különösen tagolja a tanyai élet. A nagygazdatanyáknál az a különös formálódás, hogy egy mezőgazda családnak a családi élete teljesen benn a városban folyik polgári keretek és formák között. Benn van a teljes háztartás és a teljes otthon, csaknem mindig itt tartózkodik a feleség, illetve anya, s legtöbbször a gyermekek is. Amikor tehát a családfő kimegy a tanyára, akkor a családjából is kilép, mint ahogy a műhelybe vagy hivatalba járó szolgálati idejére elmegy hazulról és munkája végeztével, olykor csak másnap tér vissza. Olyan nagygazda-tanyáknál, ahol a feleség és a gyermekek is résztvesznek a tanyai gazdaság munkáiban, s kisgazda-tanyáknál és a családi szervezetü bérlötanyáknál ismét más, de époly különös a családi élet rendje. A szülök állandóan és együtt kinn élnek, s a városba is legtöbbször együtt járnak haza. Az asszony a tojással, csirkével, tejtermékekkel, s a férfi a többi terményekkel megy a piacra, s ennek jellemző rendje, hogy a városban először a tej-, vagy csirkepiacon a feleségét teszi le a kocsiról a tanyai gazda a portékájával együtt, azután maga megy az ö piacára, vagy a maga dolga után. Ezt elvégezvén megy vissza a feleségéért és együtt mennek a maguk, vagy szüleik házába ebédelni, hogy ebéd után ismét együtt menjenek vissza a tanyára. Ha gyermeket vár az asszony, már jóelőre a városi házba költözik és csak akkor megy ki vissza, ha már maga is, meg gyermeke is teljesen felépült és már dolgozni is lehet a gyermek mellett. Ezután iskolás koráig kinn van a tanyán a gyermek és csak különösebb ünnepi alkalommal viszik haza a nagyszülőkhöz. Iskolába régebben általánosan a városból, a nagyszüleiktól jártak a gyermekek, mióta azonban megszaporodtak a tanyai iskolák, már nagyon sokan itt iskoláztatják a gyermekeket. Csak a magasabb és szakiskolába küldött gyermek kerül mindenképen haza és innen jár a városi iskolába. Az ifjúság ideje alatt már mindenképen sokat vannak a fiatalok a városban. A legénysorba került

fiatalember mindenekelőtt egy télen keresztül tánciskolába jár a városban, s ezalatt pár hónapig benn is lakik. Később pedig minden vasárnap reggel jár a tanyai legénynek, hogy elindulhasson a maga útján, vagy kerékpáron, vagy kocsin a családdal együtt, s délelőtt és délután oda menjen, ahova neki tetszik. Legtöbbször a sétatérre, koizóia megy, este pedig akkor mehet ki a tanyára, amikor jól esik neki, csak hétfőn reggel idejében kinn kell lennie. Gyakran persze hétfőn reggel megy ki, ilyenkor azonban éppen úgy dologba kell állania, mintha kialudta volna magát. A leányok régebben ugyanezt a rendet követték, avval a különbséggel, hogy nekik este a kocsival a többiekkel együtt ki kellett menni a tanyára, csak ha bál, vagy valami különösebb alkalom volt, akkor maradt benn az anyjával együtt a városban és hétfőn reggel mentek ki éppen úgy alvatlanul, mint a legények. Újabban azonban nagyon sok tanyai család az eladósorba került leányt állandó tartózkodásra hazaküldi a városi házba és itt él benn mindaddig, amíg csak férjhez nem megy. Nagyon sok nem mezőgazdához. Az ilyen leányok szinte kiszakadnak a tanyai közösségből és anyjuk életét keserves példának látják, tehát igyekeznek megmenekedni az ilyen sorstól.

A fiataloknak így csak az ünnepi alkalmakkor válik lehetővé a városban való tariózkodás. Ezzel szemben az öregeknek állandó helyükké válik a város. Még azok a kiszakadt tanyaiak is, akiknek fiatalabb korukban nincs városi szállásuk, arra törekednek, hogy házat szerezzenek és itt tölthessék öregségüket. Ilyenformán a bérlöknek és a farmtanyaiaknak egy része is végül beköltözik a városba. Az öregek városi élete régtől fogva bevett rendje a tanyás életnek, újabban azonban annyival bővült, hogy meg sem várva munkaképességük komoly csökkenését, már beköltöznek, akik csak tehetik, sőt egyesek egészen fiatalon hazaköltöznek a tanyáról és bérbeadják a földjüket.

Ez a kifejlett tanyai élet annyiban nem általános, hogy kimaradnak belőle a szegény és a városban hazátlan bérlők, a farmtanyaiak és a tanyai cselédek. A tanyai cselédek élete ahhoz hasonló, amit a majorokban élnek. A családjával együtt tanyásnak szegődött cselédek egész életüket kinn élik a tanyán. Meghatározott szabadnapjuk nincsen, mert a jószággal mindig van tenni való, csak olyankor tudnak elmenni a tanyáról, amikor valami különös ok elszólítja őket? legtöbbször pedig csak olyankor, ha a

gazda küldi őket. Ezeknek a tanyaiaknak van tehát a legkevesebb kapcsolatuk a várossal. Éppen Hódmezővásárhelyen azonban nem tökéletesen elhagyatott pusztai népek ezek, mert jórészüknek kapcsolata van a különlegesen fejlett helyi szocialista párttal, s a választások idején ezeknek a szavazatát csaknem egészében megkapta a szocialista jelölt. Újabban ugyanezek közt a város szélsőjobboldali pártjai találtak hívekre. A családtalan cselédeknek, a béreslegényeknek már könnyebb a mozgása. Rendszerint kap szabad napot, s ilyenkor minden esetben bemegy a városba és itt városi légkörben keresi szórakozását, vagy ritkábban a politikai életbe kapcsolódik bele.

A szegény haszonbérlő és hasonlóan a szegény és nehezen élő farmtanyás is sokkal jobban a tanyájához van kötve, mint a városban házhoz járó gazdák. A piacra ugyan éppen annyit jár, mint a többi tanyaiak, azonban ez nem kapcsolódik egyúttal azzal a teljes városi élettel, amivel a többieké. Ha dolgát elvégezte, már megy is ki a tanyára és ünnepi ebédjét is ott fogyasztja el, s ha van ideje és módja szórakozásokra, vagy magasabb igények kielégítésére, akkor rendszerint ezeket is a tanyán keresi. Ilyenek a tagjai a tanyai köröknek és ilyenek élnek legnagyobbrészt a központi intézményekkel, s szinte kizárólag az ilyenek járnak a központ templomába. Eképen a városhoz való kapcsolódásuknak legerősebb szála a piac és azonkívül az a tudatuk, hogy ok is vásárhelyiek. Hogy ez a tudat milyen jelentékeny összekapcsoló erő, az akkor derül, ha kissé jobb gazdasági helyzetbe kerül az ilyenfajta tanyai. Az első dolga ilyenkor, hogy éppen úgy hozzászervezödjék a városhoz, mint a többi tanyaiak, tehát hogy házat vegyen a városban.

Tanyarendszerének tökéletesen szabályszerű fejlettsége mellett abban is különösen jellemző tanyás társadalom Hódmezővásárhely, hogy az egész város nem több, mint egy tanyák révén várossá szerveződött mezőgazdasági terület. Tehát semmi különleges városi tényező nem alakította tanyás szervezetüvé mezőgazdasági termelésén és az ehhez kapcsolódó közvetlen ipari, kereskedelmi és igazgatási tényezőkön túl. A város társadalma éppen olyan foglalkozási összetételű, mint városok nélkül a magyar társadalom, szóval, mint a vidéki falvak, mégis ezzel az összetétellel várossá tudott szerveződni. Hódmezővásárhely népességének 59.1%-a őstermelő, a vármegyéké, városok nélkül, majdnem

tosan ennyi 61.4%, az iparforgalmi népesség aránya pedig tökéletesen egyező 26.8%. Mindössze a közszolgálatban foglalkozók, tőkések, nyugdíjasok és a házi cselédek aránya nagyobb valamivel Hódmezővásárhelyen, mint a vármegyében, összesen annyival, amennyivel az őstermelő népesség százaléka alacsonyabb, tehát mindössze 2.3%-ál. Éppenezért a város fejlődése tökéletesen egybeesik mezőgazdasági termelésének, illetve tanyáinak a fejlődésével. Sem az iparnak, sem a kereskedelmi forgalomnak városfejlesztő erői nem gyarapították a várost, egész fejlődése során csak annyiban növekedett, szervezetében csak annyira városiaíföldott, amennyiben ezt tanyarendszere és a mezőgazdasági termelés fejlődése lehetővé tette.

Ez a városfejlődés az iparforgalmi vagy székhelyi városok fejlődése mögött mindenesetre lemaradt, azonban a mezőgazdasági területek fejlődése másutt még ennyire sem haladt. Igaz, hogy 1873-ban, amikor a város törvényhatósági jogot kapott, Szeged után a második legnagyobb városa volt az Alföldnek 49.153 lakossal s utána következett csak Debrecen 46.111 és Kecskemét 42.313 lakossal, azonban ezekben a városokban elsősorban az ipari és kereskedelmi fejlődés idézte elő a későbbi gyarapodást nem pedig a mezőgazdaság belső erői. Kecskeméten a mezőgazdasági előrehaladás is nagyobb volt, ez azonban a homok kerti kultúrájának a következménye. A szántóföldi kultúrára épült társadalmak sehol Magyarországon nemhogy túlszárnyalták volna a hódmezővásárhelyi fejlődést, hanem még meg sem közelítették. Falvakkal betelepült mezőgazdasági táj sem termelési eredményekben, sem társadalmi emelkedésben nem jutott sehol mégcsak megközelítő színvonalra sem, mint az egyetlen tanyás városba szerveződött Hódmezővásárhely határa.

Az alsótiszai tanyák. A térképre nézve különlegesen érdekesnek tetszik az alsó Tisza jobboldalának a települése. Szegedtől a Ferenc-csatornáig szorosan a Tisza mellett ülnek nagyobb települések s mellettük végig a Tisza mentén egy széles betelepületien sáv húzódik, majd hirtelen egy part következik nagyjában párhuzamosan a Tiszával és ezen egészen olyan rendben, mint az Alföld északi részein, tanyák helyezkednek el meglehetősen széles sávban és utánuk újra üresebb pusztai terület következik.

Első látásra egészen különlegesnek tetszik ez a települési rend,

azonban közelebbről szemlélve és okaiban is kutatva, kiderül, hogy semmi meglepő nincsen ebben a települési rendszerben. Ez maga a tanyás táj. Az Alföld északi részeivel szemben mindössze annyi a különbség, hogy itt egészen éles vonalakkal rajzolódik ki az a tanyás táji rend, ami csaknem minden tanyás településű vidéken megtalálható.

Ezek a telepek: Martonos, Magyarkanizsa, Zenta, Ada, Mohói, Péterréve, Óbecse és Bácsföldvár éppenúgy feküsznek a Tisza folyása mellett, alkalmas kisebb hátakon, mint Szeged, Csongrád, Szolnok vagy Szentes és a többi ártérre támaszkodó tanyás határú települések. Azokhoz hasonlóan, a belterület mellett itt is a legtöbbhelyt, hasonló parti fekvésben, szőlős- és veteményeskertek helyezkednek el s szabályszerű belső legelő· övként legelők és rétek veszik körül a községet. Ez a korábban legelő és rét, ma már legnagyobb részben dűlőkre osztott szántó, tehát történeti alakulásban is pontosan egyezik a többi belső legelőkével. Éppenúgy ártéri terület ez, mint a többi tanyás települések belső öve s részben ezért, részben a településhez való közelsége miatt mindenütt az állattartás szolgálatában álló rét és legelő volt a múlt század közepéig. Magyarkanizsán a legszélesebb ez az ártéri öv, körülbelül akkora, mint a normális belső legelő és a külső, pusztai legelő együttvéve s pontosan ilyen volt a szerepe is. A neve Baromjárás ennek a területnek és nemcsak a használati állat tartásnak, hanem a rideg és növendék jószágnak is ez volt a legelőterülete s a tanyák övén túl nem is volt pusztája ennek a városnak.

A többi alsótiszai településeknél már tökéletesen szabályszerű a termelőövek elhelyezkedése. Zentán a vizenyős alsó és felső Rét foglalja el az árteret és az Alsóhegyi szántók, éppenolyan fekvésben és rendeltetéssel, tehát éppenúgy tanyátlanul, műit a többi tanyás települések nyomásföldje. Adán és Moholon csak közvetlen a víz mellett maradt feltöretlenül a vizenyős rét, az egész ártéri legelőterület ma már dűlőkre osztott szántó, tanyák azonban itt sem települtek. Péterrévén ismét szélesebb a ma is feltöretlen rétség, azonban a nyomásszerű tanyátlan szántóföldek itt is már nagyrészét kitöltik az ártéri területnek. Óbecsén pedig még a határrészek neveiben is tökéletes a tanyás termelési övek elhelyezkedése. A Tisza hajlataiban két igen nagy rétség terül el, a Felső rét és az Also Nagy Rét s ezeken kívül a szállásföldek pereméig egy

tanyátlan szántóföldi zóna következik: a Járásföldek és az alsó és felső Ugarföldek.

Ennek az ártéri sávnak a határa településenként egybe csatlakozó, élesen kirajzolt peremnek a vonalában záródik össze. S ez a kiugró vonal nemcsak a természeti tájnak a határa: itt kezdődik egy vízmentes magasabb szint, hanem települési határ is: itt kezdődnek a tanyák és széles övben csatlakoznak a települések belső termelő öveihez. Ez a szállásföldi helyzet ismét pontosan vég a többi alföldi települések tanyaföldjeivel. Utjai sugarasan futnak a vízmentí tömörülésekbe és közöttük éppenolyan rendben, mint északabbra, tanyák, vagy mint itt nevezik, szállások alakultak ki. Még a dűlők és az egyes tanyaépületek elhelyezkedése is pontosan megfelel a többi tanyaföldek viszonyainak. Magyarkanizsán, Adán, Moholon és Péterrévén éppenolyan szabályosak és párhuzamosak ezek a dűlők, mint Szentesen vagy Békéscsabán s a tanyák hasonlóan az egyes táblák közepén helyezkednek el, tehát, egészen laza sorban. Ellenben Martonoson, Zentán és Öbecsén a korábbi földosztásnak megfelelően csak a főutak futnak nagyjában szabályszerű sugarakként, a közbeeső utak és dűlők már ritkábban és szabálytalanabbul csatlakoznak ehhez és a tanyák is nem laza sorban, hanem vagy teljesen szétszórtan vagy kisebb-nagyobb csoportokban és zártabb sorokban rakodnak az út mellé. Éppenúgy, mint Szegeden vagy Kecskeméten.

A szállásföldek övét, Magyarkanizsa kivételével, mindenütt külső puszták követik s rajtuk vagy egyáltalán nincsenek tanyák vagy különleges csoportokban helyezkednek el, sokhelyt pedig uradalmi majorok állanak itt. Föltűnő és a többi tanyáshatároktól formailag eltérő rend, hogy a pusztákra nem a szállásföldi rendben települtek a tanyák, hanem majdnem teljesen zárt csoportokban s a kozségesülésnek kiütköző jegyeit mutatják. Nagyon sok északalföldi határban is szórványtanyák létesültek ezen a határrészen s ezek kisebb-nagyobb mértékben szórványfaluvá is társadalmasultak, azonban földrajzi fekvésük megmaradt szórványnak, tehát a térképről nézve, nem különböznek a szabályszerű szállásföldi tanyáktól. Itt az alsó Tiszamelléken azonban vagy zárt sorokba, vagy tömör csoportokba tömörültek és már elhelyezkedésükben is elárulják hogy nem szabályszerű tanyák, hanem laza településű falusi társadalmak. Moholon egy rövidebb zárt sorba tömörülnek ezek az

önállósult szállások. Zentán a szállásföldek szegélyeként egy hosszú utcaszeeű vonalon helyezkednek el. Ókanizsán és Martonosoa pedig szabálytalan csoportokba verődtek.

A tanyás táj különleges élességgel való kialakulása hasonló társadalmi fejlődésnek a következménye, mint a többi tanyástájaké. E tiszamenti települések s hozzájuk csatlakozik még a Ferenc-csatorna melletti Turia és Szenttamás, a „Tiszai Kamarai Kerület" határőrtelepei voltak s a 18. század elején katonai telepekként létesültek. És ettől fogva sorjában bekövetkeztek tanyásfejlődésük társadalmi föltételei. A települések már keletkezésükkor sem voltak kis falusi egységek és a határuk szinte korlátozás nélkül nyúlhatott el a Duna—Tisza-közti hátságra. Annál kevésbbé voltak közönséges falvak, mert katonai kormányzat alatt állottak és népességüknek a földművelés mellett katonai szolgálatot is kellett teljesíteni. Ennek megfelelően társadalmi helyzetük sem volt jobbágyi, hanem mint kiváltságos területek, közvetlenül a királyi kamara alatt állottak. Ez a kiváltságos helyzet azt is jelentette, hogy mindegyik település bizonyos önkormányzattal rendelkezett, így a hasonló táj, hasonló társadalmi szervezetben települt be, nem csudálatos tehát, hogy szabályszerű tanyarendszer fejlődött ki. A hasonló fejlődésnek még a népességi összetétel is kedvezett, mert ezeknek a telepeknek a lakói túlnyomó részben magyarok voltak, nem kevesen az alföldi tájakról összeverődve, csaknem úgy, mint a hajdúk.

Az alsótiszamenti tanyáknak a tanyatípusai éppenezért ugyanazok, mint a többi szabályszerű tanyás vidékeké. Igen sok nagygazda tanya van, különösen Martonos, óbecse és Szenttamás határában s ezeknek nagyrésze a tiszti birtokokból ered. Ezeken éppenúgy cseléd lakik kinn állandóan mint másutt s a birtokos éppenúgy a belterületi házban lakik, mint az északalföldi városokban. A különbség csak annyi, hogy ezek a nagygazdatanyai szervezetek már korábban sem voltak olyan cívisparaszti hagyományokkal meghatározottak, mint a cívis városokban, hanem a tiszti birtoklásnak megfelelően, többé-kevésbbé úri tanyák voltak már régtől fogva. Ma azonban alig van már különbség a hódmezővásárhelyi és a szenttamási nagygazdatanya szervezete és társadalmi formái között.

A tanyák legnagyobb része azonban itt is kisgazda tanya. Sokáig az volt ezeknek a tanyáknak a rendszere, hogy csak tavasztól őszig laktak kinn, sőt még ma is van ilyen, azonban most már leg-

nagyobb részt éppenúgy kinn laknak télen-nyáron a fiatalok, mint az Alföld többi részén. A szülői házhoz való kapcsolódás is általában éppen olyan erős és a formái is hasonlók, mint mindenütt másutt. A különbség csak annyi, hogy ma is van olyan kisgazda tanya, amelyen nem laknak kinn télen, viszont a másik irányban több a példa arra, hogy ha állandóan kinnlaknak, akkor el is szakadnak a városi háztól. Tehát az a következmény, hogy farmtanyák nagyobb mértékben szaporodnak el. Egyáltalán úgy tetszik, hogy az a jellegzetes tanyafejlődés, amely a teljes kinnlakás mellett is szervezetten megtartja a belterülettel való összetartozást, az itt nem olyan mélyen gyökerezett rendszer és gyakran vezet valóságos kitelepülésre.

Evvel magyarázható, hogy ezen a vidéken ha egyszer télen-nyáron kinn laknak a tanyán, jóval hamarabb átalakul a kisgazda tanyai szervezet önálló kinnlakássá és ebben az esetben a tanya is másképen helyezkedik el, mint a szabályszerű tanyák. Tehát utcaszerűen összesorakoznak, s erősebben mint a többi vidékeken a külön társadalmasulás tüneteit mutatják. Különösen a távolabbi határrészeken követi ezt az utat a fejlődés, sokszor abban a mértékben, hogy a szállások külön beltelekkel települnek egymásmellé egészen úgy mint a dunamenti szállások, vagy a nyíregyházi és a zombori tanyák. Éppen az alsótiszamenti határokban ilyen tömörülés kevés van, tehát bízvást tekinthető kivételnek, azonban a nyomai itt is föllelhetok. Sommásan tehát az a különbsége ennek a tanyarendszernek, hogy a tanyafejlődés egyes állomásai, a csak nyáron lakott kisgazda tanya, a teljesen lakott, de a városi házhoz szerveződött családi kisgazda tanya, a valóságosan megtelepült, de a város társadalmába tartozó farmtanya és az önálló társadalmi egységet kialakító szórvány, illetve csoportos tanya, sokkal inkább fejlődési állomások itt, mint sem kijegecesedett tanyaformák, ellentétben az északi tanyás vidékekkel. Ott nem gyorsmenetű és nem is szükségszerű ezeknek az állomásoknak az egymásra következése, mert mindegyik forma kijegecesedett társadalmi szervezet, itt ellenben elég gyorsan követi a tanyaalakulás ezt a menetet, mert a közbeeső formák nem tudtak olyan határozott alakot ölteni. Könnyű ebben a különbségben az eltérő hagyományok hatását fölfedezni. Az állattartó szállásokból induló tanyafejlődésnek alapvető rendje a település osztottsága és ezt minden termelési és társadalmi vál-

tozás mellett is meg tudja tartani. Itt ellenben már szántóföldi fokon kezdődött a tanyásodás, s akkor is egy különleges történeti helyzet révén jött létre, tehát ha egyszer termelési és társadalmi változások lehetetlenné teszik a nagycsaládi egységben való időszakos tanyánlakást, már könnyen valóságos kitelepülés és önálló társa» dahni egység alakulása következik be. Annak ellenére azonban, hogy a fejlődésnek ilyen irányzata állapítható meg, ezen a vidéken a farmtanyák is, még inkább önállóan társadalmasuló szórvány-, illetve csoportos települések, csak kivételesen alakultak ki. A Bácska többi tanyás vidékein sokkal nagyobb az ilyen átalakuló tanyák száma» ilyen helyeken azonban már a tanyafejlődés sem volt szabályszerű.

A marosmefUi tanyák. Nem éppen olyan élesen kirajzolt táji formákban, mint az alsó Tisza jobboldalán, de éppenúgy tanyás határral sorakoznak egymás mellé a Maros alsó folyásának a települései is.

Makó kivételével az összes többi marosmenti tanyás települések, tehát Apátfalva, Magyarcsanád, Nagylak, Sajtény, Szemlak, Magyar- és Ópécska egyformán 18. századi telepítésű falvak s mind úrbéres községek voltak a tanyafejlődés első korszakában. Helyzetük mégis kedvezett a tanyás alakulásnak több oknál fogva. Mindenekelőtt tájuk teljesen olyan volt, amiből szabályszerű tanyás tájegységek alakulhattak. A település keuvező vonala volt a Maros árterének a pereme, annál is inkább, mert ezeknek a községeknek a középkori elődjei is mind itt alakultak ki. A legelős, rétes és erdős ártér mellett széles mezőségi táj vonult végig a Maros jobboldalán, tehát a szántóföldi termelés megindulása itt kínálkozott elsősorban, sőt abban az időben csak itt volt lehetséges. Ezenkívül pedig e községek úrbéri helyzete nem volt olyan nyomasztó, hogy községi fejlődésükben egy belső célszerűség és önálló tendenciák nem érvényesülhettek volna. Mind telepes községek voltak, tehát már csak azért is kaptak bizonyos kedvezéseket, ezen kívül azonban egy részük a kincstár úrbérese volt, tehát magánföldesúri beavatkozás nem szólhatott bele fejlődésükbe. Ezekkel a tényezőkkel ellentétben a népi összetétel nem szólt egyértelműen a tanyás fejlődés mellett, A telepesek egyrésze volt csak magyar, — az apát-

falviak éppen a Jászságból jöttek — másik részük román, szlovák és német volt.

Mindamellett ezek a községek, Makóval, a jellegzetes összefutott és szabadalmas várossal együtt, szabályszerű fejlődés során szabályszerű tanyarendszert alakítottak ki. Nyilván érvényesült ebben a fejlődésben a környező alföldi terület, elsősorban Makó, példája is, de legközvetlenebbül bizonyosan a táji fekvés adta a tanyafejlődés lehetőségét, sőt szükségét.

Makótól Ópécskáig, tehát egészen Arad határáig mindegyik község szorosan a Maros árterére támaszkodik, így mindenütt ártéri legelők és folyami hordaléktalajú hátak és peremek veszik körül a községet. Különleges helyzet csak Nagylakon és a két Pécskán van, itt ugyanis a szőlőhegy nem a belterület mellett, hanem a belső legelő övén túl, a szántóföldi zóna peremén helyezkedik el. Egyik helyt egy tömör foltban, másik helyt koszorúfonna ívben. Tökéletesen egyeznek azonban ezek a települések abban, hogy a belső legelőöv nagyobb része ma már szántó és ezen a területen, éppen úgy, mint a nyomásföldeken, tanyák, vagy csak nagyon ritkán vannak, vagy egyáltalán nincsenek. Ellenben az ártér szélétől kezdve, sehol nem távolabb, mint 5—6 km-re a belterülettől, illetve a folyótól, összefüggő mezőségi tábla következik, amelyen tökéletesen egyforma rendben a szállásföldi rendszer alakult ki. Sugaras főutak mellett szabályszerű párhuzamossággal futnak mindenütt a belterület felé a dűlők és közükben laza sorban helyezkednek el a tanyák. A tanyák övén túl, símét tökéletesen egyformán, mindegyik határban puszta következett, amelyre az eredeti tanyás megszállás nem terjedt ki. Ezeknek a pusztáknak a sorsa azonban a későbbiekben eltérő az egyes helyeken. Makón a népes és erős társadalom határához tudta csatolni és tanyarendszerét ide is kiterjesztette. Apátfalva és Magyarcsanád pusztáján két telepes község létesült a kamara 1840-es telepítése során — Királyhegyes és Kövegy — s ezek legnagyobbrészt a két anyaközség népéből verődtek össze. Nagylak pusztáján hasonlóképpen keletkezett Csanádpalota, — jórészben nagylakiakból — Sajtény és Szemlak pusztáján Kispereg és Németpereg, ugyanígy a pécskai pusztán Tornya.

A szabályszerű agrárvárosi fejlődés és az ezzel járó polgárosodás ugyan csak Makón következett be, azonban a tanyafejlődés a többi marosmenti községekben is hasonló volt és majdnem tökéle-

tesen egyezően ugyanazok a tanyatípusok alkotják mindegyiknek a tanyarendszerét. Nagygazdatanya aránylag kevés van — még a legtöbb Makón és Nagylakon — s ezek. nem térnek el a közönséges formáktól. Az eltérés legföljebb annyi, hogy ez a tanyaforma Makón polgárosultabb jellegű, mint a többi, nagyobbrészt nemzetiségi községekben. Makón szinte tökéletesen polgári formája van a nagygazdatanyáknak s birtokosuk olyan városi polgári életet él a városban, mintha nem is mezőgazda foglalkozású lenne. Az országos hírre és szerepre jutott makói gazdavezérek, mind ilyen városi mezőgazdák, akiknek saját kezelésükben van ugyan a tanyájuk s itt a termelést is ambícióval irányítják, azonban idejük és erejük legnagyobb részét mégis a városi életre és a közéleti működésre fordítják.

A haszonbéres tanya általánosan elterjedt Makótól Pécskáig. Különösen sok van azonban Makón. A makói bérlők az apátfalvi, magyarcsanádi és a nagylaki tanyákon is vannak. A bérleti tanyák» nak minden formája föllelhető ezen a vidéken, mégis talán legnagyobb a száma a családi bérlötanyáknak, miután bérletre legnagyobbrészben a sokgyermekes gazdák gyermekei vállalkoznak.

A kisgazdatanya az általános tanyaformája ennek a vidéknek is. Egyformán így van ez a magyar, német, szlovák és román nemzetiségüknél, arni annál meglepőbb, mert a Maros túlsó oldalának nagyon sokban hasonló táján ugyanezek a nemzetiségek egyáltalán nem ismerik a tanyarendszert, sem ebben a formában, sem más alakban. Közönséges jelensége így a marosmenti községeknek, hogy vasárnap és hetipiacos napokon délután és estefelé sorra nyílnak ki a házak kapui és a tanyára igyekvő családtagok kocsijai hajtanak ki rajta.

Farmtanya, végig az egész területen, nagyon kevés van. Még leginkább a tanyai bérlők azok, akik tökéletesen kinn élnek a tanyán, azonban a piac és bérleti viszony ezeket is csaknem olyan sűrűn a belterületre szólítja, mint azokat, akik a saját vagy szüleik házába járnak haza. Éppen ezért ezekben a községekben nincsen kocsibeálló a piactereken, minden tanyainak ha nem is otthona, de valamilyen szállása van a belterületen. Ha más nem, rokon vagy ismerős udvarán megállhatnak s ha éppen másnapig tartó benntartózkodásra szorulnak, akkor itt meg is szállhatnak. Annál jellemzőbb ez, mert a környékbeli falvak lakosai ha bejárnak a nagyobb

különösen Makónak a piacára, mindenesetben a kijelölt utcákon kötnek ki s itt áll kocsijuk addig, ameddig dolgukat el nem végzik. Az ilyen utcai kikötőhelyeken viszont tanyait még véletlenül sem lehet találni.

A szoros belterülethez való szerveződésnek a következménye, hogy központszerű képződmények, egy-egy iskolán, csárdán és kovácson kívül, sehol nincsenek. Makónak van néhány csökevényes központja, ezeknek az intézményei azonban alig haladják meg a tanyai közszükségleteket. Három központszerű helyen van üzlet, kovács, bognár, iskola és csárda s egy helyütt van egy pusztai templom, amelybe a városból járnak ki istentiszteletet tartani. Ezek a képződmények tehát nem jelentenek különösebb tanyai társadalmasulást, még kevéssé van ilyen fejlődésnek nyoma a többi idetartozó határok központ nélküli tanyáin.

Figyelemreméltó, hogy a makói hagyma és zöldségkultúra és az apátfalvai újburgonyatermelés, mint különleges kerti termelési ágak, egyáltalán nem hatottak a tanyafejlődésre. Mindkét kultúra megmaradt vagy a városközeli földek termelési ágának vagy ha kiterjedt is a tanyák közé, nem illeszkedett a tanyai gazdaságok üzemébe, hanem itt is a belterületi kertészek folytatják. Ilyenformán a kerti termelés sem segítette elő a valóságos kitelepülést, még kevésbbé az önálló tanyai társadalmasítást,

A középtiszai tanyák. A Tisza középső folyása — Szolnoktól Szegedig — nagyjában ugyanolyan tájat alakított ki, mint az alsó szakasza, tehát széles árteret a Duna—Tisza-közi hátság és a Tiszántúl mezőségi tája között. Hogy mégsem olyan szabályszerű tanyáshatárok keletkeztek ezen a részen s így településileg nem olyan éles vonalú tájak alakultak ki, annak történeti oka van.

A jobboldalon csak három város keletkezett: Szolnok, Csongrád és Szeged, mind a három még a középkorban, mint átkelőhely s kettő egyúttal, mint várispánság. Ezek a városok azonban a török alatt átalakultak agrártömörülésekké és ebben a korhan határuk szabályszerű tanyás tájjá formálódott s társadalmuk tanyás agrártársadalommá alakult. A köztük üresen maradt szakaszon, Szolnok és Csongrád közt nem keletkezhetett sem korábban, sem a török alatt város, mert a Három Város éppen ezen a szakaszon már teremtett városi központot távolabb a folyótól. Csongrád

alatt pedig a kiskunsági puszták terjedtek ki egészen a Tiszáig. A baloldalon Szolnoktól a Körösök torkolatáig a Tisza zugaiban nagyjában megmaradtak a régi ártéri falutelepülések, tehát különleges nagyhatárú települések itt sem jöhettek létre. Mégis néhánynak e tiszazugi falvak közül annyira kitágult a török alatt a határa, hogy azon többé-kevésbbé szabályszerű tanyafejlödés indulhatott meg. A Körös alatt, egészen a Marosig, már szorosan egymás mellett szabályszerű tanyás határok alakultak ki, s itt valóban olyan is a táj települési képe, mint az alsó folyás jobboldalán. Maga Hódmezővásárhely is ilyen tíszamentí tanyás település, fölötte pedig sorjában következnek Mindszent, Szegvár és Szentes hibátlan tanyás tájaikkal.

Ilyen történeti okok miatt ez a folyószakasz nem olyan zárt sorban fűzi egybe a tanyás településeket, mint az alsófolyás, azonban kisebb-nagyobb megszakításokkal ezen a részen is szabályszerű tanyás határok következnek egymásután.

Ezen a vidéken Szentes tanyafejlődése a legszabályosabb. Ahogy a régi kurcaparti átkelőhelyen és vásárhelyen az összefutott népesség összetömörült, ugyanarra az útra lépett társadalmi-gazdasági fejlődésével, amin Hódmezővásárhely és Makó elindult. Tehát városi előzmény nélkül is olyan agrártömörülés jött létre, amely a falusi formáktól eltérő gazdálkodást és társadalmi kereteket alakított ki. A felszabadító háborúk idején hadi élelmezési központ, később, amikor Harruckern szerezte meg ezt a vidéket, tiszttartósági székhely lett Szentes és bár úrbéres mezővárosa volt a Harruckern-uradalomnak, az együttes váltság révén nem telkes, hanem taksás jobbágyok lettek polgárai. Az Urbárium ugyan nehezebb úrbéres helyzetbe taszította a várost, azonban ekkorra már olyan önkormányzati élet és polgári öntudat alakult ki a város polgáraiban, hogy ezt a helyzetet nehezen viselték és hamarosan megváltották magukat, s mint szabadalmas város újra önállóbb életet éltek.

A szentesi őslakosság az Alföld minden tájáról bevándorolt református elemekből alakult, tehát a cívisvárosi társadalmi élet les a tanyarendszerű gazdálkodás hagyományát a betelepüléssel együtt vitték az új hazába. S miután az ilyen formáknak, mind társadalmi, mind táji előfeltételei meg voltak Szentesen, a többi agrárvárosokkal együtt fejlődött a tanyarendszer. A tanyarendszer

második korszakában már annyira vérbe ivódott hagyománnyá vált a tanyai gazdálkodás, hogy amikor a múlt század végén szentesi reformátusokból egy falu települt Temesvár mellett, ott is, bár a szántóföld közel esett a belterülethez, mindenütt tanyákat építettek, s belterületi házukat is megtartották.

A mai szentesi tanyák főtípusa a kisgazdatanya. Tehát a tanyák mind állandóan lakottak, azonban a családi összetartozás révén legnagyobb részük városi házhoz tartozik. Miután azonban a szentesi határban a birtokeloszlás igen kedvező — a birtokosok nagyobbik felének van 10 holdnál nagyobb birtoka, — meglehetősen nagyszámú a tanyai cselédség. Ezeknek a legnagyobb része magános béres, aki kisgazdatanyákon a kinnlakó háztartásába tartozik, tehát nem él teljesen kitelepült tanyai életet. A tanyai cselédek kisebbik része azonban családostul tanyán élő nagygazda tanyai tanyáscseléd, úgy mint a többi tanyás városokban. Az ötven holdnál nagyobb birtokon már rendszerint nagygazda-tanya van, így a 223 ötven holdnál nagyobb birtokú gazda közül 159 teljesen benn lakik a városban, ami azt jelenti, hogy tanyáján családos tanyai cseléd lakik kinn. Mindössze 74 gazdát talált ebből a birtokkategóriából kinn a tanyán az 1930-as népszámlálás, tehát olyanokat, akiknek csak a szülei élnek benn állandóan, maguk ellenben magános béres cselédjükkel együtt állandóan kinn laknak.

Bár a szentesi határ igen nagykiterjedésű, s egyes határrészei igen messze esnek a várostól, mégis teljes kitelepülés nem sok van a határban. Valamilyen önálló társadalmasulás és ennek megfelelő központ pedig, az iskolákat kivéve, egyáltalán nincs is. Farmtanyák azonban meglehetősen nagy számmal vannak, különösen a Fábián-sebestyén által elválasztott határrészen, a nagykirálysági és a mucsiháti pusztán. A nagykirályságiak azonban igen közel vannak Gádoroshoz, tehát amire a tanyaközpontban lenne szükségük, azt itt aránylag könnyen meg tudják szerezni. A legtávolabbi pusztákon pedig nem is tanyák vannak, hanem uradalmi majorok.

A haszonbéres tanya Szentesen is nagymértékben elterjedt, azokban a változatokban, amiket Hódmezővásárhelyen is megtalálhatunk. Tehát olyképen, hogy mintegy kiegészítő tanyaformája a családi kisgazda-tanyáknak, s a többgyermekes családok fiai, addig, amíg örökségüket meg nem kapják, bérelt tanyán igyekeznek megerősödni. Olyan bérlők, akik a tanyasi sorból való föl-

emelkedéssel tudnának bérlethez jutni, sokkal kevesebben vannak itt a szántóföldi termelés hazájában, mint a Duna-Tisza között, ahol a kerti termelés a tanyásoknak könnyebben lehetővé teszi a fokozatos emelkedést.

Mindszent és Szegvár tanyái teljesen szentesi mintájúak, éppen csak a nagygazda-tanyák hiányzanak itt. Mind családi tanyák ezek, s külterületi csoportosulásra még a szentesieknél is kisebb mértékben hajlanak, Még a két község szőlőhegyei sem települtek be állandóan kinnlakókkal, tehát önálló társadalmi egységek kialakulása itt sem következett be.

Két tiszazugi község — Tiszakürt és Tiszaföldvár — határában a szántóföldi tanyák, szabályszerű tiszántúli szabású haszonbéres és kisgazdatanyák. Mind Tiszakürtnek, mind Tiszaföldvárnak a határában azonban elég nagy területen vannak szőlők, s ezek mind igen sűrűn betelepültek tanyákkal. Még pedig két tanyatípus alakult itt ki. Részben önálló kertgazdaságok tanyái, szóval szőlőbeli farmtanyák, amelyeken teljesen megtelepültén él a birtokos és a maga gazdaságában önállóan meg tud élni. Részben azonban olyanok is kitelepültek a szőlők közé, akiknek kis kertjük nem tud önálló megélhetést biztosítani, tehát idegen gazdaságokba kényszerülnek munkát vállalni. Miután azonban a szőlőterület eltérően helyezkedik el a két határban, a hasonló tanyatípusok mellett is eltérő társadalmi képződmények alakultak ki általuk. Tiszakürt határában a távolabbi szőlőben egészen önálló szőlőbeli község létesült — Korhány —, amely nagyobb részben önálló kis kertes gazdaságokból tevődik össze, tehát lényegében kertes szórványfalu ez. Ezzel szemben Földváron a szőlő olyan közel van a faluhoz, hogy telepe csaknem egyebépült a belterülettel. Ezenkívül itt nagyobb részben kiskertes lakóházak épültek önálló gazdaságok nélkül, tehát ez a szőlőtelep nem más, mint Tiszaföldvár kertes lakótelepe.

Szolnok határa kiterjed a Tiszának mind a két partjára, azonban a baloldali határrész nem illeszkedik a jobboldali szabályos tanyás táj egységébe. Itt részben ma is legelő van — a Tisza hurokjában —, részben pedig szőlők települtek, s önálló szőlőbeli íalu keletkezett. (Szanda). A baloldalon ellenben teljesen tanyarendszerű a határ, két műút fut sugarasan a városba, ugyanígy három vasút és ezek közt a közlekedési vonalak közt párhuzamos

tanyadűlők követik egymást. Ilyen határon a tanyarendszer első korszakában Szolnok éppen olyan tanyás társadalom volt, mint a többi agrárvárosok, azonban később különleges forgalmi helye, ennek következtében kifejlett kereskedelme és sokféle ipara révén iparforgalmi várossá alakult át. /Határa ma is tanyás, tanyái is a szabályos tanyaformákat képviseTUT, azonban a város ma már nem tanyás társadalom. Az agrárnépesség csaknem kiszorult a városból, mindössze egy városrész maradt meg hóstátszerűen mezőgazdasági településnek, itt vannak a kisebb tanyásgazdák házai és a város alatti földek falurendszerrel gazdálkodó földművelőinek a gazdasági udvarai. Az egész város már csak annyiban számít tanyái belterületének, hogy a nagygazda-tanyáknak és a haszonbéres tanyák birtokosainak a háza a város belsőbb részeiben helyezkedik el.

A szolnoki tanyák Összetételében legjellemzőbb a haszonbéres tanyák nagy száma. A fejlett városi élet erősebben vonza a tanyákról mindazokat, akik tanyai gazdálkodás nélkül is meg tudnak élni, az ilyenek tehát beköltöznek a városba és a tanyájukat haszonbérbe adják. A haszonbérlők viszont sokkal kevésbé tanyásgazdák gyermekei, mint inkább fólemelkedő exisztenciák, miután 4 városi társadalom lehetőségei egyfelől más pályákra vonzák a gazdák gyermekeit, másfelől pedig a birtoktalan földmunkásoknak gyakoribb fölemelkedést tesznek lehetővé.

Csongrád már nemcsak tájában és termelésében, hanem tanyaformáiban is eltér a tiszántúli vidékektől. Aránylag sok a farmtanyája minden határrészén, amit két ok idézett elő. Egyik a birtokok erős aprózottsága, a másik a kerti termelés lehetősége. Mindkét ok miatt a kevés nagygazda-tanya és a számosabb, de a tiszántúli viszonyokhoz képest jóval kevesebb kisgazda-tanya mellett, csaknem ugyanannyi a városból elszakadt, teljes kitelepülést megvalósító farmtanya. Sőt ezeknek egy része már erősen önállósult is és szórványfalusi társadalmi egységet kezd kialakítani. A boklOsparti központ már nemcsak a tanyai közszükséglet kielégítésére szükséges intézményeket telepítette meg minden beavatkozás nélkül, hanem ezen túlmenően, az önálló szórványközségi élet szerveit is jórészben megteremtette. A tanyák önállósodásának megfelelően maga a város sem mutatja azt a fejlődő agrárvárosi életet, aniit a tanyás városokban szemlélhetünk. A tiszántúli tanyás városok ugyan nem városiasodnak különösebben külső formáikban, sem

iparuk, sem kereskedelmük vagy egyáltalán népességük nem gyarapodik különösebben, mégis az egész agrártársadalom tanyáival együtt úgy fejlődik, hogy egyre fejlettebb és polgárosodottabb társadalmi formákat alalát ki és mezőgazdasági termelése is ennek megfelelően emelkedik. A duna-tiszaközi agrárvárosokban viszont nagy piacok fejlődnek ki, erős ipari és kereskedelmi tevékenység és a város a határ ab éli tanyáktól különállóan mutat erős gyarapodást. Csongrád a két lehető fejlődési út között lemaradt. Nem fejlődik tanyáival együtt az agrárvárosi fejlődés belső tendenciája szerint és nem tudja városi életében az önálló városiasodás lehetőségeit megteremteni. Ebben az esetben valóban az fog bekövetkezni, hogy a tanyák önállósulnak és a város a maga külön kisebb körében vagy nagy faluvá süllyed, vagy kisvárosként él tovább.

Kőrösmenti tanyák. A Körösök ártere éppen olyan zárt rendbe sorakoztatja egymás mellé a tanyás településeket, mint a Tisza alsó folyása, csak éppen a tanyaföldi határrészek nem csatlakoznak olyan határozott vonalban egymásmellé. Kunszentmárton, Öcsöd, Békésszentandrás, Szarvas, Mezőtúr, Endrőd, Gyoma, Kőröstarcsa, lÜlezőberény, Békés, Békéscsaba és Gyula éppen olyan kihagyás nélküli sorban egymás után következő folyómenti tanyás települések, műit a tíz karnarakerületi telep, azonban a különböző történeti tényezők kisebb-nagyobb mértékben eltérővé tették az egyes határok tanyafejlődését, így Kunszentmártonnak, mint kunkerületi városnak a tanyaalakulása kunszabású, tehát azokkal együtt némileg hátramaradt tanyafejlődést mutat. Szarvas viszont különleges földrajzi elhelyezkedésben fejlesztette ki tanyáit, éppenezért tanyafejlődését különlegesnek kell minősítenünk. A többi községek azonban nagyjában egyezően, szabályszerű tanyafejlődés után, szabályos tanyarendszert alakítottak ki.

A tanyás táj földrajzi egysége nagyjában mindenütt teljes. Mindegyik település az ártér szélére épült, tanyás határa a folyótól távolodva a mezőségi szintre terjed ki. Az ártéri terület mindenütt régebben legelő és rét volt, ma pedig tanyákkal ritkán beépült, falurendszerrel müveit szántóföld. Ugyancsak megtalálhatók ma is még mindenütt a peremi kertek, részben szőlő, részben veteményeskert formájában. Abban is egyeznek ezek a tanyás tájak, hogy a szántóföldi zónát pusztai határrész követi. Különbség csak abban van

köztük, hogy egyikőjük megtartotta pusztai övezetét, másikuk határából levált ez a rész és önálló település keletkezett rajta. Voltaképen csak Mezőtúrnak a pusztája maradt meg nagyobb részében, a többieké korábban-később külön községgé önállósult, így keletkezett Békésszentandrás és Szarvas pusztájából Kiskirályság éá Csabacsűd, mint uradalmi község, Endrőd, Mezőberény és Békés pusztájából Kondoros, mint részben uradalmi község, részben munkás település, Békéscsaba pusztájából pedig régebben kivált Csorvás, és újabban Gerendás, mindkettő nagyrészben uradalmi község.

Ezeknek a határoknak a tanyái, az alábbi változatokat mutatják.

Kiválik a sorból Mezőtúr, mint a Berettyó árterére támaszkodó tanyás település? A város éppenúgy különösebb városi előzmény nélkül keletkezett a török alatt, mint Hódmezővásárhely, vagy Szentes, tanyafejlődése is hasonló körülmények közt folyt. Bár jogszerint úrbéres község volt, mégis a kunvárosok közé eső mezőváros, azokkal sűrű érintkezésben, hasonló irányban fejlődött, s mind társadalmi szervezetében, mind határának a használatában ugyanazt a rendet alakította ki. Tehát, a falusitól eltérő cívis jellegű társadalommá lett és tanyarendszerét már az első korszakban rendben kifoimálta. Sőt, mivel igen nagy feltöretlen pusztái maradtak még a gabonatermelés kiterjedése után is, az állattartó szállások rendszerét is éppenúgy kialakította, mint a régi állattartó városok. Ez a kiterjedt pusztai állattartás tette nevezetessé állatvásárát is, s ezzel mégjobban hasonlóvá lett a város a régi állattartó központokhoz.

Tanyái még ma is a régi földbőségnek és a kiterjedt állattartásnak a nyomai mutatják. Igen sok a nagygazda tanya, s ennek következtében a tanyán lakó cseléd. Hasonlóan sok a középparasztbirtok is a határban, az összes birtokoknak csaknem a fele, tehát a fasgazdatanya a legelterjedtebb tanyatípus. Még pedig nemcsak abban a formában, ahogy délebbre vagy a Duna-Tisza-közén általános, hanem abban a régiesebb alakban is, hogy csak nyáron Jakik kinn a család a tanyán, télire ellenben hazaköltözik. A tanya azonban nem marad üresen, mert az állatok teleltetésére egy-egy bereslegény kinnmarad és az, mint a régi állattartó szállásokon, tavaszig gondozza az állatokat. Farmtanyák csak két határrészen

alakultak ki nagyobb számban Mezőtúron. A Körösön túl és a Tiszához közeleső határszélén. Központszerű képződmény azonban sehol sem létesült, még az iskolák is a legutóbbi időben épültek föl. Jellemző még Mezőtúr tanyáira a haszonbéres tanyák meglehetősen nagy száma. Nemcsak kisebb tanyásbirtokokat adnak haszonbérbe, mint általában szokás, hanem még a 3750 holdon fölüli birtokból is haszonbérletben van 17.

A Körösök másik oldalának a tanyás települései közül kiválik a két városnak, Gyulának és Békéscsabának a tanyarendszere.

Gyula régi várhelye ma is különlegesen igazgatási székhely, tehát aránylag nagy határa és tanyarendszere nem formálta át egészen tanyás agrárvárossá. Népességének csak a kisebb része őstermelő, igen nagyszámú viszont az iparforgalmi népesség mellett a közszolgálatban és a szabadpályákon foglalkozók rétege. Úgyannyira, hogy az egész város nem mezőgazdák városa, hanem inkább egy nagy határba beékelt kisváros és e köré települtek hóstátszerűen mezőgazda városrészek. Éppen ezért tanyás külterülete sem olyan szerves része a város társadalmi egységének, mint az igazi agrárvárosokban. Legjobban tükröződik ez abban, hogy a tanyák többsége nem kisgazdatanya, tehát olyan tanyatípus, amely a várossal való egybeszerveződésnek a legjellegzetesebb formáját valósítja meg. Aránylag nagyszámú ellenben a nagygazda-tanya, s ennek megfelelően sok a tanyai mezőgazdasági cseléd, még pedig olyanok, akik családjukkal együtt kinn élnek. Még több azután a tíz holdnál kisebb birtokra települt farmtanya. A tanyarendszer sajátságos alakulására az is rávilágít, hogy a mezőgazda-városrészekben aránylag rendkívül sok a falurendszerű gazdaság, sokkal több, mint a fejlett tanyarendszerű agrárvárosokban általában.

A tanyáknak ilyen tagozódása azt a sajátságos helyzetet idézi elő, hogy Gyula a megszokott erős agrárvárosi egység helyett, három egymással elég lazán összetartozó társadalmi-települési összetevőre hull szét. Egy kisvárosra, a városhoz tömörült falvakra és a külterületre, mint szórványtelepülésekre. A határ technikai keretei azonban annyira összetartják ezeket a széttartó egységeket, hogy formailag egybetartozónak lehet mondani a várqst tanyáival együtt Nevezetesen a határ úthálózata olyan jó és a távolságok annyira mérsékeltek, hogy sehol a határban központ vagy faluszerű tömörülés nem keletkezett még. Műit ahogy a mezőgazda-

városrészek, éppen a fekvésük miatt beletartoznak a város testébe, annak ellenére, hogy társadalmilag külön falusias egységben élnek, úgy a külterületiek is, a várossal való jó összeköttetés révén a várossal tartanak fenn közlekedést, annak ellenére, hogy lényegében legnagyobbrészt szórványi helyzetben élnek. Gyula tehát korábbi fejlődési szakában sem volt igazi tanyás agrárváros és ma sem lett azzá. Éppen csak a tanyarendszer első korszakában volt agrárvárosi jellege és tanyarendszerét is abban az időben fejlesztette ki. Ennek a korszaknak a szabályos tanyafejlődését olyan polgárosodási folyamat követte, amely a várost egészben a mezőgazdasági termeléstől elvonatkozó polgári várossá, sőt úri várossá tette, őstermelői pedig az agrárvárosi egység összetartó ereje nélkül falusi és szórványi egységekre hullva kimaradnak ebből a fejlődésből. Annak ellenére, hogy a város technikai keretei egységben tartják nemcsak a belterület falvait, hanem a külterület tanyáit is. Békéscsaba egészen a legutóbbi időkig teljes agrárvárosi fejlődésnek az útján haladt. Ügy települt meg, mint a Harruckern-birtok nagy mezőgazdasági települése és annak ellenére, hogy népessége csaknem egészében szlovák volt, nagy határában is, meg belső társadalmi formáiban is, az Alföld magyar agrárvárosaihoz hasonult. Tehát a legszabályosabb rendben alakította ki tanyarendszerét. Tanyáinak olyan óriási többségét teszi ki a családi kisgazda-tanya típusa, hogy ilyen arány a magyar agrárvárosokban ^sém található sehol. Mintha e szlovák népesség, ha egyszer megtanulta a tanyarendszert, mind a termelőhelyen való termelés, mind a városba való tartozás oldaláról, akkor elmélyültebben és következetesebben alkalmazná, mint az állattartók utódai. Mindazok a tanyaalakulások, amelyek valamilyen rendkívüliséget jelentenek, igazán csak kivételképen találhatók meg Békéscsabán. Tehát a nagygazda-tanyának az a formája, amikor a gazda még nyáron is csak időnként jár ki a tanyára, családja meg éppenséggel nem tartózkodik kinn, vagy a kisgazda-tanyának az a formája, amikor csak nyáron át vannak kinn a tanyán gazdálkodó fiatalok, s legfőképen a farmtanya, Békéscsabán aránylag ritkább, mint a legszabályosabb magyar tanyás vidéken is. A csabai tanyák teljesen és állandóan lakottak, mert minden kisgazda-tanyán állandóan kinn élnek a tanyai fiatalok, de a nagygazda-tanyán is általában nemcsak a cselédek laknak kinn, hanem egész nyáron át, sőt nem ritkán egész

éven át, a gazda is. A másik oldalon viszont teljes a csabai tanyarendszer abban is, hogy a várossal való kapcsolatot tüzön-vizen keresztül igyekszik megőrizni. Ezért olyan kevés a fanntanya, külterületi központosulásnak meg éppen semmiféle jelei nem találhatók.

E szolid tanyarendszernek az is jellemzői közé tartozik, hogy valamivel kevesebb a haszonbéres tanya, műit a magyar városokban. Közvetlenül magyarázható ez a jelenség avval, hogy a szlovákság polgárosodása még nem tart azon a fokon, ahol a türelmetlenebb magyar helyeké, tehát a városból való teljes hazaköltözésre nem törekednek úgy, annak ellenére, hogy a várossal való szoros kapcsolatot rnindenképen föntartják. Szinte azt lehetne mondani, hogy a csabai tótság a tanyarendszernek mind a két oldalát komolyabban veszi, mint az a magyarság, amely kialakította. Jobban berendezkedik a tanyán, de jobban is vigyáz a várossal való kapcsolatára. A tanya otthonosabb berendezése első pillanatra föltűnik. A legtöbb tanya be van kerítve, tehát nem a valahai teleltetőhelynek tágas, legelőre nyíló udvarát, hanem a jólmunkált birtoknak a védett belsőségét idézi. S a tanya gyakran követi a városi háznak a formáját. Mindenütt kiskertet kerítenek el a tanyaudvarból, a véget befestik, egyáltalán igyekeznek úgy kiképezni a tanyát, hogy az városi házhoz hasonlítson.

A város maga a legutóbbi időkben nagymértékben meghaladta már az agrárváros kereteit. Forgalma Debrecen után legnagyobb az egész Tiszántúlon, ipara is rendkívüli mértékben erősödik, szóval nagyszabású iparforgalmi várossá kezd átalakulni. S ennek ellenére tanyás városi jellegét nem vetkőzte le. Piaca mindenekfölött agrárpiac és a város vasárnapi életében a tanyáról bejövöknek a serege adja a legjellemzőbb színeket és a város központi szervei az összes tanyaiaknak is kizárólagos ellátói. Az sem jelent a várostól leváló falusodást, hogy némely helyen a szarvasiakhoz hasonló sorba tömörülnek a csabai tanyák. Ha a települési formájukban falusi házsornak is tetszenek ezek, társadalmi helyzetük szerint éppen olyan tanyák, mint a magyar módra szórványosan állók. Legtöbbször szabályszerű kisgazda-tanyák.

Békés határának az egyik fele éppen olyan szigorúan a beleriilethcz szerveződött tanyákkal népesült be, mint a békéscsabai .atár. Itt is a kisgazda-tanya az uralkodó forma, s ezen az oldalon

még nagygazda-tanyák is igen kis számban vannak. Ezzel szemben a Körösön túli határrészen már nagy többségben vannak az olyan tanyák, amelyekbe a városból kiszakadva települtek meg a tanyaiak. S miután itt elég sűrűn egymás mellett mind ilyen tanyák vannak, a rossz erdei iskola, illetve központ körül, valóságos szórvány-falusi egység van kialakulóban. Másfajta tanyák alig is vannak ezen az oldalon, mert a többi részt majorok foglalják el.

Mezőberény pontosan a párja Békésnek. A Körös berényfelőli oldalán nyílegyenes utak mellett sorakoznak lazán egymás mellé a tanyák, s ezeknek a nagyrésze kisgazda-tanya, mind nagygazda-tanyák, mind farmtanyák, csak kivételképen kerülnek köptük. Jellemző a berényi határ tanyáira, hogy amikor a tanyai közigazgatás tervezetének előmunkálatai során kérdőívet küldtek a községhez a köröstarcsai határ által elválasztott határrészre, Félhalomra vonatkozóan, azt üresen küldték vissza. A községben nem tudnak arról, hogy ezen a határrészen községi szükségleteket kellene kielégíteni. S nem azért, mert ez valami istenhátamögötti, kiesett puszta, hanem azért, mert tökéletesen egybeszerveződött a belterülettel. A Körös másik oldalán ellenben részben szórványok, részben pedig uradalmi majorok vannak.

A Körösmellék legkülönösebb két tanyás határa Endrőd és Gyoma. Mindkettőnek a határa hosszan átnyúlik a Körösön, azonban csak a baloldali határrész tanyás település és a községek belterülete is ezen az oldalon terül el. Ez a fél határ magában véve egy egész tanyás tájegység, a túloldali rész, mintha csalc ráadás lenne. Ez pusztáknak a területe, s legnagyobbrészt uradalmi majorok vannak rajta, tehát éppen csak közigazgatásilag tartozik a két községhez. Gyomának ez a fél határrésze magában véve már nem mutat semmi rendkívüliséget, a megszokott szép rendben következnek rajta egymásután a szőlők és a nyomásföld után a tanyai dűlők. S ennek a tanyaföldnek párhuzamos útjai nyílegyenesen futnak a község felé és közükben szabályszerű rendben helyezkednek el a tanyák. Társadalmi formájuk szerint sincs semmi rendkívüli ezek közt a tanyák közt. Sok kisgazda-tanya, kevés farmtanya és még kevesebb nagy gazda-tanya. Ennek megfelelően í>emmi központi képződmény nem létesült itt, még iskolák is csak az újabb időben épültek. Endrődnél azonban ez az alapjában véve szabályszerű tanyás félhatár is meglepően tagolt. Közvetlenül a

község alatt már elkezdődnek a tanyák, s egy vékony sávon, egyetlen út mellett, kihaladnak a határ távolabb kiöblösödő részére, ahol szabályos tanyásdűlők követik egymást. Közben azonban egy folt, a régi Ugarföld, üresen marad, s azon mindössze néhány tanya van. A kiöblösödő határrész tanyái aránylag messze vannak a belterülettől, különösebb önállósulást mégsem mutatnak. Legnagyobb részük kisgazda-tanya, s van köztük több nagygazdatanya és éppen nem nagyszámú f arm tanya. Központ ezen a határrészen sincsen, mert ezeknek a tanyáknak az élete is az egyetlen összekötő úton át teljesen a községhez kapcsolódik. Sokkal inkább társadalmasult a belterülethez közel eső öregszőlő települése. Itt régtől fogva volt iskola és a szőlőkben tanyák, azonban az utóbbi időben mindjobban sűrűsödtek a szőlőbeli tanyák, legnagyobbrészt önálló gazdaság nélküli lakóházakkal. S minthogy a községgel nem épült egybe ez a település és társadalmilag is eltérő összetételű, különálló lakóteleppé kezd formálódni.

Öcsöd és Békésszentandrás határának a fekvése tökéletesen egyező, tanyáinak a népessége is szinte pontosan egyezik, mégis a két tanyarendszer közt igen nagy a különbség. E különbség alaptényezője, hogy az öcsödi határ majdnem kétszer akkora, mint a szentandrási. Sokkal több tehát Szentandráson a nagygazda-tanya. Ugyanannyi külterületi népességből Öcsödön 305 a tanyai cselédek száma, Szentandráson ellenben csak 94. A tanyán lakó segítő családtagoknak a száma pedig éppen fordított arányú. Öcsödön 296, míg Szentandráson 469. Ez nem mást jelent, minthogy Szentandráson igen sok a farrntanya, ahol az egész család teljesen kinn él a tanyán, Öcsödön viszont e helyett kisgazda-tanyák vannak, s ezekről a dolgozó családtagok egyrésze télire beköltözik a belterületre. Ennek a különbségnek ellenére egyik helyen sincsenek központi tömörülések, de még központi intézmények sem. Az öcsödi, házzal is rendelkező tanyaiak, éppen úgy, mint a szentandrási kitelepültek, közvetlenül a község társadalmába tartoznak. Éppen ezért nem szórványtelepülés a szentandrási megtelepült tanya sem, hanem jellegzetes farmtanya.

Egy olyan tanyás határ van a Körös mellett, amely nem egyéni változatot képvisel a szabályos tanyák között, hanem ettől teljesen eltérő különleges képződményt, nevezetesen Kőröstarcsa. Ennek a községnek a határa úgy ékelődik bele a mezőberényi

határba, mint Ökécske Újkécskéébe a Tisza mellett. Végeredményben tehát szabályszerű tanyás táj, amelyen a környező határoknak megfelelő szabályszerű tanyák létesülhettek volna. E helyett azonban az elszórt tanyák között van néhány teljesen olyan jellegű tanyabokor, mint Nyíregyházán, vagy Zomboron, illetve a Duna mellett. Ezeket szállásoknak is hívják és legnagyobb részben tökéletesen megtelepült önálló gazdák lakják. Hasonló megtelepülés történt a határ egyetlen szőlőterületén is. Ilyenformán Kőröstarcsa valóban széttelepült a határába és bokrokba sűrűsödő tanyái, nem is igazi tanyák, hanem csoportos szállások.

Dunamenti tanyák. A Dunamellék, éppen Dömsödtől Kalocsáig, nem igazi alföldi táj, mert a Duna régi folyásának a mocsara elválasztja a duna-tiszaközi tájtól, mégis e két helység között tanyás tájak sorakoznak a baloldali parton. Dömsöd, Tass, Szalkszentmárton, Dunavecse, Apostag, Solt, Harta és Dunapataj határa egyformán a Dunától a régi vízfolyás mocsaráig nyúlik, tehát átszeli a táj különböző sávjait, azonban igazi tanyarendszer csak három helyen, Dömsödön, Solton és Dunapatajon alakult ki.

Ez a három község ősi dunamenti település, s mindhárom átélte a török hódoltság veszedelmeit is. Ősidőktől fogva jeles állattartó helyek voltak és ennek megfelelően belterületük akolkertes szervezetü volt. Dunapatajon még ma is épségben és használatban van meg számos akol. Nyilvánvaló tehát, hogy ezeken a helyeken eleven hagyománykép él a nomád eredetű osztott szállásrendszer, s aligha tévedünk, ha e települések eredetét a valahai téli szállásban keressük. A szántóföldi termelés kiterjedésével tehát helyi hagyományokra támaszkodva fejlődhetett ki a tanyarendszer, hiszen nem volt szükség másra, mint a községszéli akolkerteket, mint gazdasági udvarokat kitelepíteni a szántóföldre, s ugyanúgy kijárni oda munka idejére, mint az akolrendszer korában tették. Ilyen tanyafejlődés révén éppen úgy kisgazda-tanyák és nagygazda-tanyák keletkeztek, mint másutt is az Alföldön, azonban később ez a fejlődés némileg eltérően alakult. Nevezetesen az erőteljes és előrehaladó polgárosodás helyett itt megmerevült, élveteg, egykés parasztállapotba jutott a társadalom, s ennek megfelelően a tanyás gazdálkodás is elhanyagolódott. Tehát nem alakult ki az állandó kumlakással és téli-nyári munkával járó tanyai forma, hanem igye-

keztek csak a legszükségesebb időt tölteni kinn. Tehát, akik csak tehették, cselédet fogadtak a tanyára, így igen sok nagygazda-tanya keletkezett, a kisebb birtokosok pedig csak nyáron tartózkodtak kinn, s ezzel a kisgazda-tanya csak régiesebb formájában fejlődött ki. Amikor azonban a tanyák bérbeadása kezdett divatba jönni, nagyrészben haszonbérbe adták a tanyákat, legtöbbször bevándorlóknak, s ezzel a haszonbéres tanya lett az uralkodó tanyaforma. Egyik oldalon tehát elmaradt itt a tanyafejlődés, a másik oldalon viszont nagyon is előrehaladt. Az ilyen tanyarendszer a községbeli őslakók, a föld birtokosai részéről nemhogy kitelepülést jelentene, hanem rnég a gazdaságilag szükséges kinntartózkodást sem valósítja rneg. Olyan tanyarendszer ez, amely még féllábbal sem vonja ki a belterületről a mezőgazdanépességet. Más a helyzet a bérlők részéről. E feltörekvő jövevénynép tökéletesen kinn lakik, legnagyobbrészt a bérelt tanyán, azonban ez számukra sem örökös és teljes megtelepülés, hanem csak feltörekvésüknek egyik állomása. Legtöbbször úgy kezdik pályájukat, hogy cselédnek állnak el a pataji, solti és dömsödi tanyákra és ha kissé megerősödtek, részes termelést vállalnak a tanyán, s ha már gyűlt fölszerelésre való tőkéjük, akkor haszonbérbe veszik az egész tanyai gazdaságot. S ha tovább is sikeresen gyarapodnak, akkor ők is házat szereznek a községben, s mint családi tanyát adják át gyermekeiknek a tanyai gazdaságot. Másik változata a haszonbéres tanyának a szomszédos községből való bérlet. Különösen a hartai németek vállalkoznak ilyen tanybérletre, mind a pataji, mind a solti határban és esetükben úgy alakul a tanyaforma, hogy a hartai házzal összetartozó családi tanyává szerveződik az idegen határbeli haszonbérlet.

A három tanyás település közül kettőben, Dömsödön és Solton, már föltűnik a Kalocsán és környékén szokásos települési formaj a csoportos szállás. Ez a kitelepülés ugyan nem tanya, azonban éppen úgy, mint a különböző tanyaformák, a belterületről való kiköltözéssel és a termőföldhöz közelebb eső megszállással jár, Dömsödön a vasút mellett, Solton pedig közel a községhez, Kissolton, keletkezett ilyen csoportos szállás, az előbbi helyen részben sorokban, részben szabálytalan halmazban, az utóbbi helyen pedig útmelletti csoportban. Természetesen nem tanyák ezek, hanem apró kis falvacskák, amelyek azonban részben kiterjedésük, részben az

anyaközséghez való viszonyuk miatt nem lettek önálló falusi társadalmi csoporttá. Falurészek ezek éppen úgy, mint a szerek kis csoportjai, s egy nagyobb falusi társadalom egységébe tartoznak.

Kiskunsági tanyák. A Kiskunság, mint a jászkunok megtelepülésének a legnagyobb területe, a tanyafejlődésnek ősi vidéke. A megszálláskor a kiskunság kisebb nagyobb szállásokat alapított ezen a vidéken, amelyekből egyrészt szállásszerű falvak, másrészt aulszerkezetű városok lettek« A török alatt elpusztultak a kisebb települések és csak a városok maradtak meg, mint továbbra is állattartó központok és aulrendszerű kertes városok. Ilyen megmaradt nagyobb kunszállás azonban csak négy van: Kiskunhalas, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás. Ezekhez csatlakozott Kiskunfélegyháza, mely elpusztulása után a 18. század közepén jászokból települt meg, s hamarosan egyik legfontosabb városa lett a kiskun kerületnek. Mind társadalmi fejlődésben, mind tanyaalakulásában teljesen együtt haladt ez a város a többi kunszállásokkal. - Hamarosan a többi pusztákra is nagyobb községi egységekben következtek a telepítések, így keletkezett Kiskőrös, Kecel, Soltvadkert, Kiskundorozsma, Kiskunmajsa és a déli pusztákon Jánoshalma és Mélykút. Ezek a jövevény községek nagyjában hasonultak a régi kiskun szállásokhoz és sokban hasonló társadalmi fejlődés során hasonló tanyarendszerű településekké fejlődtek.

Döntő jelentőségű volt e települések életében a homoki kultúra kifejlődésének. Ahogy kezdték feltörni a homokos legelőket, s azon szőlőt és gyümölcsöt termeltek, ezeknek a községeknek, mind társadalmi élete, mind tanyafejlődése jelentősen átalakult. Kiskunhalasé például annyira, hogy tanyái már nem is mondhatók szabályszerű tanyáknak. A többi kunsági telepek — nem számítva a későbbi kisebb letelepüléseket — nagyjában egyformán alakították ki, korábban a szántóföldi-legeltető szállásokat, később pedig a kertes, szőlő és gyümölcstermelő tanyákat.

Mindenesetre a három ősi kunszállás, Kunszentmiklós, Szabadszállás és Fülöpszállás tanyarendszere a legszabályosabb. Bár ezek a települések pusztai tájon létesültek, a vízjárások révén táji elhelyezkedésükben is sokan hasonlítanak a folyómenti tanyás településekhez. Mindhármuk egy-egy tavas-rétes lapálynak a szélére települt, s ezzel a belterülethez közeli határrészei ugyanolyan

ártéri jellegű tájra estek, mint a folyómelletti településeké. Ez a vizenyős rétség mindhárom helyen egyformán belső legelő volt és ide telepítették teleltető szállásaikat is. A szőlőhegyek már nem településhettek ugyanerre a helyre, hanem a legközelebbi partos részen helyezkedtek el, de ezek is pontosan egyformán mindhárom kunszálláson. A szántóföldek, mind a korábbi nyomásterület, mind a szállásföldek, azonban nem olyan összefüggő táblában terültek el a határban, mint a Tiszántúlon, hanem a lehetőségekhez képest kisebb-nagyobb foltokban. Éppenilyen szabálytalan rendben foglalja el a határ egyik vagy másik részét a külső pusztai legelő, hiszen mindenütt kénytelen volt alkalmazkodni a vízjáráshoz és a szántásra alkalmas partokhoz.

A három kunszállás tanyarendszerében csak Kunszentmiklós mutat kevés eltérést. Ennek a városnak legnagyobb a határa, s itt legkedvezőbb a birtokeloszlás. Legnagyobb az 50 holdon fölüli birtokok száma és legkisebb a 10 holdon aluliaké. Ezzel szemben legkisebb a tanyai népessége, tehát itt legkisebb a tanyára való kitelepülés. Ennek megfelelően több itt a nagygazda tanya, legnagyobb számban vannak azonban a kisgazda tanyák, s ezek közt sok van olyan változat, ahol egy-egy családtalan béres szolgál, legnagyobbrészt az állattartás szolgálatában. Éppenezért olyan változat is előfordul, hogy télire csak a cseléd marad kinn a jószág teleltetésére, a kinnlakó gazda családjával együtt beköltözik a városba. Farmtanya nagyon kevés van Kunszentmiklóson, külterületi csoportosulás pedig csak egyetlen egy, a határ délkeleti sarkában.

Fülöpszállás és Szabadszállás tanyarendszere tökéletesen egyforma. Teljesen egyező a birtoknagyságok eloszlása is, meg a külterületi népesség összetétele is. Mindkét helyen egyensúlyban vannak egymással a különböző tanyaformák. Van számos nagytanya, ezért a családostul tanyán lakó cselédek száma meglehetősen magas, a szőlőkben munkáscsaládok települtek meg, s itt lakótelepszerű összetartozásban élnek kertes lakóházakban, ugyanitt vannak kertes farmtanyák is, viszont a szántóföldi részekben általános a kisgazda tanya típusa. Mindkét határ arányosan terül el a belterület körül, tehát ezért is, meg a tanyaformák miatt is külterületi csoportosulás csak a szőlőkben van. Ilyen szőlőbeli tömörülés van Kunszentmiklóson is, ott azonban kisebb arányokban,

mint a két másik kunszálláson. Fülöpszállásnak a határa Kecskemét felé messze benyúlik és itt csaknem egészen különálló pusztai tanyák keletkeztek. Tanyákként települtek ezek, azonban jórészük elszakadt a várostól és ma már szinte önálló szórványfalusi egység alakult Fülöpházán. Van jegyzői kirendeltség, iparosok, pár üzlet, tehát a tanyai közszükségleteken túlmenő intézmények.

Kiskunfélegyháza ugyan újabb település, azonban részint jász népessége, részint nagy határa miatt, éppenúgy részese volt a szabályszerű tanyafejlgdésnek, mint a régi kunsági szállások. A félegyházi határ azonban nem hasonlít a szabályszerű tanyás tájegységekhez. Ez a város nem ártérperemre, hanem egy egységes, vízjárásokkal és hajlatokkal szabdalt pusztaságra települt. Éppenezért termelési övei nem alakultak ki, hanem mind a korábbi szántóföldek, mind a szőlők és a tanyaföldek, mind a legelők szabálytalan rendben úgy helyezkedtek el kisebb-nagyobb foltokban, ahogy a táj megengedte.

Ennek ellenére tanyaformái mindaddig, amíg a szőlő és gyümölcs termelés nagyobb méreteket nem öltött, éppen olyanok voltak, mint a szabályszerű termelőövekre tagozódó határokban. Tehát a kisgazda tanyák uralkodó típusa mellett volt néhány nagygazda tanya, azonban már akkor is jóval kevesebb, mint a Tiszántúlon. Eddig az ideig a szőlőkben is inkább tanyák voltak, mint lakóházak, s ezt külön is szükségessé tette az a helyzet, hogy a szőlőhegy nem közvetlenül a város alatt volt.

Amikor azonban a szőlő és gyümölcstermelés kezdett kiterjedni a szőlőhegyen túl, tehát a tanyafejlődés harmadik korszakában, akkor igen nagymértékben elszaporodtak a farmtanyák. Annyira, hogy kivált a távoli puszta részeken, ma már többségben vannak. Ma tehát megváltozott a félegyházi tanyák összetétele. Föltűnően kevés a nagygazda tanya, legalább is abban a formában, hogy csak a cseléd lakik kinn állandóan a tanyán családjával együtt. Ehelyett a nagyobb bii tokokon az a tanyaforma alakult ki, hogy van fogadott cseléd is, azonban a gazda is kinn lakik családjával együtt és a magános béres is háztartásukba tartozik. Sokkal kevesebb a kisgazda tanya is, mint akár ma a Tiszántúlon, akár régebben Kiskunfélegyházán is, hanem ehelyett erősen megszaporodtak a valóságos kitelepülések. Ezek a szórványtanyák részben

farmok, részben valóságos szórványok. A belső határrészeken, legnagyobbrészt kerti termeléssel, farmtanyák vannak, amelyek a belterületi háztól való elszakadásuk ellenére is szorosan a város társadalmába tartoznak. Ezzel szemben a távolabbi határrészeken, különösen a különálló területet képező Csólyosan és Jakabszálláson önálló szórvány! társadalmasulás következett be, tehát ezek a a tanyák már nern is igazi tanyák, hanem egy szórványfalusi társadalomnak az egységei. Csólyoson a városi hatóság is tart hivatalos napokat, s ezen kívül van temető, halottkém és állandó marhalevélkezelés. Jakab szálláson pedig van templom, temető és ezenkívül, üzletek és iparosok.

A kiskunsági puszta régebbi települései mind nagyobb községi egységeket, s nagy határukon tanyarendszert alakítottak ki. Ilyenek a szorosabban vett Kiskunságban: Kiskundorozsma, Kiskunmajsa, Kiskőrös, Kecel és Soltvadkert, de ideszámíthatjuk a Bács-Bodrog megyébe tartozó, azonban a Bácskából kieső Jánoshalmát és Mélykutat is. Ez a két község semmiképpen nem mondható közönséges falunak. Megtelepedésüktől kezdve tágabb körű községi életet éltek, s ez a körülmény, éppenúgy mint nagy határuk, maid pedig kertes termelésük, képessé tette őket arra, hogy a régi kiskunsági szállások társadalmi és gazdasági fejlődésének a vonalába bekapcsolódjanak. Meg is tette ezt mindegyikük, s egyik előbb, másik hátrább van most ezen az úton.

Kiskundorozsmát 1718-ban és 1719-ben, telepítette, mint jobbágy községet a német lovagrend, részint kiskunokból, részint mátraalji magyarokból. A redemptióval azonban szabad kiskunsági mezőváros lett és fejlődése együtt haladt a többi régi kiskunszállásokkal. Határa úgy illeszkedik a szegedibe, műit egy körcikk, tehát ugyanolyan övekre is oszlik. Régebbi tanyái szabályszerű kisgazda tanyák voltak, köztük kevés cselédes tanyával. Amikor azonban a szőlő és gyümölcs termelés kiterjedt a szőlők közé — ugyanekkorra a birtokok is nagyon elaprózódtak — nagyobb részük teljes kitelepüléssé vált. Nemcsak farmtanyává, hanem valóságos szórvánnyá is. Éppenezért a határban négy központ is keletkezett, ezek közül a kistemplomi kifejlett községi góc, van temploma, plébániája, orvosa, gyógyszertára, postája, iskolája, s több iparosa és kereskedője. Ekörül tehát, már most kész szórványfalu keletkezett. A többiek most alakulnak ilyenekké. Kiskundorozsma

így messze elhagyta már tanyafejlődésében a többi kiskunhelyeket és közelebb jár Szeged és Halas túlfejlődött tanyáihoz.

Kiskunmajsát 1743-ban telepítették kisebbrészben kiskunságiakból, nagyobb részben másvidéki magyarokból. Már 1790-ben tagosították a határt, tehát a tanyafejlödés első korszakában megindult itt a tanyásodás. S miután községi életük is szabad volt, két évi jobbágyság után megváltották úrbéri terheiket, egészen kunvárosi módon alakultak ki tanyaformáik. Közelebbről úgy mint Félegyházán. Tehát általánosan kialakult a kisgazda tanya típusa és a szabályszerű nagygazda tanyák helyett inkább az a változat terjedt, hogy családtalan bérest fogadnak a tanyára nagyobb birtokon is és emellett az egész család kinn él a tanyán. Régebben csak nyáron, ma azonban már általánosan egész éven át. S miután a kerti termelés a majsai határban annyira sem terjedt el, mint Félegyházán, kertes farmtanyák nagyobb számmal nem keletkeztek a majsai határban. Keletkeztek ellenben szántóföldi farmtanyák két változatban is. A majsai határ déli részének a pusztáján, sovány talajon, rossz utak mellett és meglehetősen távol a községtől — a félegyházi Csólyós mellett, hasonló körülmények között — feltörekvő erőtlen elemek szereztek földet, s itt tökéletesen megtelepülve élnek tanyáikon. Mivel azonban ez a határrész nem szakadt ki az egészből és ezek a szórványaiak nincsenek együtt nagy területen, szórványi társadalmi egység nem alakult ki, hanem, mint Majsának a farmtanyái élnek ezek meglehetősen nehéz pusztai életet. Hasonló szántóföldi szórványok keletkeztek a távolszakadt határban Jakabszálláson, itt azonban az egész határrész ilyen kitelepülőkkel népesült be, tehát valóságos szórványi egységbe csoportosultak egymással és éppenolyan szórványfalusi társadalmi összetartozásban élnek, mint az önálló tanyaközségnek, Jakabszállásnak, a lakói. Van is templomuk és mindenféle egyéb központi intézményük.

Másfajta külterületi kitelepülés Kiskunmajsa határában Kömpöc. Tömör kis falu ez, amely egykor mint egyházi bír toki bérlet keletkezett, azonban később tulajdoni joggal megszerezték kis parcelláikat. Közigazgatásilag Majsához tartoznak, azonban teljesen Önálló falusi életet élnek, annál inkább, mert nem is úgy keletkezett ez a külterületi tömörülés, mint Majsának a tanyája.

Kiskörös is régi település (1725), azonban sokáig szabályszerű

úrbéres község volt, tehát ebben az időben sem tanyái nem keletkeztek, sem a község társadalmi élete nem tartott a régi kunsági helyekével egy irányba. Azonban, amikor 1860-ban bekövetkezett az úrbérváltság és a birtokrendezés, megnyílt mind a két irányban a fejlődés lehetősége és ettől kezdve teljesen átalakult a község. Ettől az időtől kezdve tanyái keletkeztek, kiterjedt a szőlő és a gyümölcstermelés és ez a szorgalmas szlovák nép társadalmilag is kinőtt a közönséges falusi keretekből. Miután azonban a tanyafejlődés rövid múltra tekinthet vissza, a kialakult tanyatípusok nem egészen olyanok, mint a régibb fejlődésü helyeken. Az is erősen befolyásolta a tanyafejlődést, hogy a birtokok igen aprózottak, a 10 holdon felüliek csak egy töredékét teszik az összes birtokoknak, így történt, hogy a szabályszerű kisgazdatanyák ugyan általában kialakultak a tanyafejlődés második korszakában, azonban a harmadik korszakra nagyobbrészük átalakult farmtanyává, azok pedig, amelyek mostanában épültek, már egyenesen ilyen minőségben születnek meg. Ilyenformán a kiskőrösi határban ma már legföljebb, ha fele a tanyáknak belterületi házhoz tartozó családi tanya, a többi mind teljesen kitelepült farmtanya. Különösen ilyenek a szőlők közt épült tanyák, sőt ezek közül nem kevés, nem is önálló gazdaságra támaszkodó farmtelepülés, hanem inkább kerti lakóház. Mindamellett ezek a kitelepülések nem szakadtak ki a község egységéből, egyrészt mert aránylag közel vannak, másrészt pedig, mert jó út kapcsolja össze őket, s a kiskőrösi piac és a község igen fejlett községi élete összetartja őket.

Kecel Kiskőrösnek a mása. Népessége hasonlóan szlovák, kerti termelése közel annyira fejlett, csak éppen a halára nagyobb és a gazdái módosabbak. Éppen ezért itt már több nagygazdatanya is található, azonban ismét nem tiszántúli formában, hanem úgy» mint Félegyházán és Majsán, hogy t. i. a gazda családja is kinn lakik, nyáron föltétlenül, de gyakran télen is és a tanyai magános cseléd is a háztartásukba tartozik. Ugyancsak több a kisgazdatanya is, mint Kiskőrösön, ennek következtében a farmtanyák itt már kisebbségben maradnak a belterülethez szerveződő tanyatípusok mellett. Külterületi tömörülés, vagy központszerű képződmény, Kecel határában sem alakult ki, van ellenben néhány major a határ déli részén.

Soltvadkert tanyái szintén újabb eredetűek. 1872-ben vette

meg a község a határbeli uradalom 16.000 holdas területét, tehát csak ekkor nyílt meg a tanyaépítés lehetősége. S miután e birtokszerzéssel aránylag bőségesen jutott szántóföld az igénylőknek, — ma is igen módos a község — a tanyaiejlódés követhette a nagyobb kunvárosok példáját. Tehát annak ellenére, hogy teljesen vegyes nemzetiségű volt a népesség, sok német, kevesebb szlovák, s ezenkívül mindenféle nyugati telepesek, nagyrészben családi kisgazdatanyák alakultak ki. Annyira általános lett ez a tanyaforma, hogy nagy gazdatanyák csak kivételesen vannak és a farmtanyák is, újabb szaporodásuk ellenére, erősen kisebbségben maradnak a másik tanyatípussal szemben. Igen jól fejlődik a község kerti termelése és a kerti termelés erősen kiterjed a régi szőlőhegyeken túl is. Ennek a hatása abban nyilvánul meg, hogy a tanyák jobban és otthonosabban kiépülnek, azonban ez a termelési átalakulás még nem idézte elő általánosságban a tanyáknak a belterülettől való kiszakadását.

Jánoshalma, a Bácska és a Kiskunság határán, úgy keletkezett, mint egy bácskai telepes község és későbbi korszakában úgy fejlődött, mint egy erőteljes és fiatal kiskunsági település. Népe ma tisztára magyar, azonban eredetében nyilván szlovák. Határában csak 1868-ban történt a birtokrendezés, ugyanekkor az úrbérválság, tehát ezzel kezdődik a falusi kereteket meghaladó fejlődés. A szőlőtermelés is ekkor terjedt ki a régi szőlőhegyeken túl, s a tanyafejlödés harmadik korszakában már az egész északi határrészen elhatalmasodott. Ugyanebben a korszakban a község rendkívül nagyforgalmú és nevezetes gyümölcspiacot fejlesztett ki, s társadalmi formáiban is szinte városiassá lett. Ennek a fejlődésmenetnek megfelelően a határ déli részén még a múlt században keletkeztek szabályszerű tanyák, mégpedig néhány nagygazda tanya mellett általában kisgazdatanyák, s ezek, mint szántóföldi szállások nagyrészben meg is maradtak ebben a formában. A határ északi felén azonban abban a mértékben keletkeztek a tanyák, ahogy a szőlő- és gyümölcstermelés kiterjedt a homokos mezők és erdők helyére. Legtöbbjük valóságos kitelepülést valósított meg, tehát már mint farmtanya keletkezett, volt azonban olyan is köztük, amely a szántóföldi családi tanya formáját alkalmazta a kerti termelés viszonyaira, így ma ennek a határrésznek a tanyái kisebb részben családi tanyák és nagyobb részben farmtanyák. Ezekből a

tanyákból tehát nem keletkezett semmiféle külterületi góc, hiszen akármilyen tanyaformát képviselnek is, a belterülettel tartoznak egy gazdasági és társadalmi egységbe. Van ellenben egy tömörülés a Kiskunhalassal határos részen, ez azonban nem a tanyákból keletkezett. Itt — Felsőterézhalmon — egy bank parcellázott házhelyeket, s tömör települést akart létesíteni. A parcella vásárlói ugyan nagyobbrészt otthagyták a sivár homokot, — ezért nevezik közönségesen Illancsnak ma is — később azonban mégis keletkezett valamelyes tömörülés. Ma már van itt iskola, temető, bába, gazdakör, s a közeli tanyáknak is ez a központja.

Mélykút tanyái már a bácskai szállások levegőjét lehelik. Ezek a tanyák a jánoshalmi déli határrész tanyáival egyfoimán a tagosítás és az úrbérrendezés után keletkeztek, s ahhoz hasonlóan, általában a családi tanya formájában. S miután itt nem következett be a kerti termelés elhatalmasodása, mint Jánoshalmán, meg is maradtak ebben a formában. Mindössze annyit alakultak, hogy néhány farmtanya keletkezett és meglehetősen elszaporodtak a haszonbéres tanyák. Nevezetesek azonban a mélykúti tanyák a földlajzi elhelyezkedés szempontjából. Itt már föltűnik a nyoma annak a bácskai rendszernek, hogy a tanyák nem egymástól függetlenül helyezkednek a földbirtok közepén, hanem egymáshoz igazodva vagy szoros sorokba zárkóznak össze, vagy csoportot képeznek.

A bácskai szállások. A Bácska régi településeit tökéletesen elsodorta a török hódoltság. Néhány települése ugyan kisebb-nagyobb megszakadással megtartotta a folytonosságát, azonban részint a betelepülésekkel, részint a katonai szervezéssel ezek is úgy átalakultak, hogy lényegében új és a régitől teljesen elszakadt élelet kezdtek. A mai települések tehát mind, a török hódoltságtól kezdve egészen a legutóbbi időkig tartó, folytonos telepítések és települések során keletkeztek. Ezek az aránylag fiatal bácskai községek ma már szinte kivétel nélkül tanyarendszernek, keletkezésük körülményeiből azonban önként értetődő, hogy tanyáik nem ugyanazon fejlődésnek az eredményei és mai formájukban sem ugyanazokat a tanyatípusokat képviselik.

Az északalföldi fennmaradt városok szántóföldi tanyafejlődésével együtt indult meg a tanyásodás a Bácska városaiban, Szabadkán, Zomboron és Újvidéken, továbbá a tiszamenti kamarai ke-

rületi határőrtelepeken. Itt ugyan ennek a települési és gazdálkodási rendszernek nem voltak meg az állattartó korból fennmaradt hagyományai, azonban a nagy puszta határral körülvett városokban állandó háborús nyugtalanság és katonáskodás között ezeknek a helyeknek a mezőgazdái is kénytelenek voltak elsősorban állattartással foglalkozni, tehát könnyen átvehették ennek a gazdálkodásnak a formáit a régi állattartó városoktól. Amikor pedig a Szántóföldi termelés kiterjedhetett, minden táji és társadalmi feltételük meg volt már hozzá, hogy akár a többi alföldi részek példája után, akár anélkül is kifejlesszék szántóföldi tanyarendszerűket. Ezeknek a legrégibb bácskai településeknek a tanyafejlődése tehát mindenképpen szabályszerű volt és időben is egybeesett a régi »zúiláshagyományok nyomán haladó tanyaalakulással. Mai tanyarendszerűk azonban már nem egyformán szabályszerű. Zombor és Szabadka tanyái különleges alakulásnak, mert részint sorokba, részint csoportokba települtek, tehát elhelyezkedésük alakjánál fogva kiválnak a szabályos tanyák sorából. A tiszamenti községek tanyái viszont olyan példaszerűen fejlődtek, hogy elválnak a többi bácskai szállásoktól és a legősibb fejlődésü északalföldi tanyákkal kívánkoznak egy sorba. Ilyen elhatárolások után Újvidék tanyái maradnak meg, mint a legrégibb eredetű közönséges bácskai tanyák képviselői.

Egy lépéssel hátrább követték ezeket az északalföldi helyekkel együttfejlődő tanyás városokat azok a 18. századi települések, amelyek valamilyen oknál fogva kiváltak a közönséges jobbágyfalvak sorából. Tehát vagy jogi és társadalmi helyzetük volt kedvezőbb mint a közönséges úrbéres jobbágyközségekké, vagy a határuk és egész települési arányuk volt nagyobb, mint a közönséges parasztfalvaké. Az ilyen községekben már a 18. század végén, de a 19. század elején biztosan, tehát mindenesetre már a tanyafejlödés első korszakában, megindult a tanyásodás, és mai tanyaformái már ilyen történeti fejlődésnek a bélyegét viselik magukon. E második lépcsőben tanyásodott községek jellegzetes képviselői a zombori szerb militárisok és a bunyevác nemesek közbirtokossági faluja, Nemesmiletics, azután a nagyhatárú szabadalmas úrbéres község, Bácstopolya, végül a szabályos tanyástáji fekvésbe települt két nagyhatárú páros község, Ó- és Újverbász, Ó- és Újpalánka.

A bácskai községek harmadik csoportja — számszerűit a lég. nagyobb rész — egészen az úrbéri terhek eltörléséig közönséges úrbéres jobbágyközség volt, s a falurendszerű gazdálkodás és a falusi paraszttársadalom keretei között éltek. Társadalmuk jogi és gazdasági keretei kitágultak a jobbágyfölszabadulással, azonban termelésrendszerűk még ezzel változott meg. Ez csak akkor következett be, amikor 1860-tól kezdve a század végéig legnagyobb részükben a tagosítás is be nem következett. Ezzel minden föltétele előállott annak, hogy áttörjék a falusi jobbágyi kereteket, szóval, hogy tanyarendszert fejlesszenek ki. Ilyenformán e harmadik lépcsőben haladó bácskai községek a tanyarendszer második korszakában tanyásodtak el, részint saját fejlődésük által, részint a régebbi tanyás települések példája után.

A bácskai tanyák ilyen menetű alakulásában nem sok szerepe volt a népi különbségeknek. A teljesen vegyes szerb-magyar-német-bunyevác-tót népesség nemzetiségi különbségeire és községenkénti összetételére való tekintet nélkül, aszerint kapcsolódott ebbe a fejlődésmenetbe, ahogy társadalmi-gazdasági körülményei alakultak. A bunyavác Szabadka éppen olyan korán tanyákat fejlesztett, mint a magyar Ókanizsa, viszont a nagykunsági telepesekből és szerb pásztorokból létesült Kossuthfalva csak a legutóbbi időben megtörtént tagosítás után fejlesztett tanyarendszert. Még a németség is, amely akár a Felvidékről, akár őshazájából települt a Bácskába, mindenképpen a falutelepülés hagyományát hozta magával, ha a szükséges föltételek meg voltak hozzá, éppen úgy tanyákat épített, mint a kunsági vagy a békésmegyei magyarok.

Üjvidék tanyái a bácskai tanyaformáknak valóságos gyűjteménye. Legrégibb tanyái szórványosan megtelepülő nagygazda tanyák és családi kisgazdatanyák voltak. Nagygazda tanyái szabályszerűen kinnlakó cseléddel, kisgazda tanyái pedig abban a formában, hogy a nagycsaládi szervezetben együttélő két nemzedékből a fiatalok kinn laktak tavasztól őszig a tanyán és télire hazaköltöztek. Éppen csak egy férfi családtag maradt kinn a jószág teleltetésére és ezt éppen úgy váltották hetenként, mint nyáron a kinti háztartást ellátó menyek egymást. Ezek a tanyaformák egyrészükben mind máig fennmaradtak, mellettük azonban újabb típusok is keletkeztek. Mindenekelőtt a kisgazda tanya is átalakult egyrészében olyanná, amilyen ma az északalföldi

tanyák közt általános fonna. Olyképpen nevezetesen, hogy a nagycsaládi szervezet szétbomlott és az önállósult felnőtt gyermekek külön-külön tanyán önálló gazdálkodást folytatnak és a szülői házhoz járnak haza. Ilyen szállások azonban nemcsak szórványosan létesültek, hanem csoportokat is képeztek olyanformán, hogy mindegyik önállósult gyermeknek külön tanyát építettek a családi bútokon s az így keletkezett tanyabokrokat az illető családról nevezték el. Csoportokba és sorokba tömörülő tanyák azonban egymáshoz idegen gazdák szomszédos birtokain is keletkeztek, így jött létre néhány jellgezetes tanyasor és tanyabokor az újvidéki határban. Ujabb alakulása volt a tanyáknak az, amikor a családi tanyák egy része elszakadt a városi háztól és teljesen kinnlakóvá vált a tanyai. Ebben az esetben is azonban csak akkor jött létre valamilyen különálló tanyai társadalmasulás, ha éppen csoportba tartoztak az ilyen tanyák, önálló társadalmi egység azonban semmiképpen nem lett a tanyabokor. Mint ahogy a magányos farmtanya a teljes kitelepülés ellenére a városhoz szerveződött, ugyanúgy a bokrok lakótanyái is a szállási társadalmi összetartozás ellenére, illetve azon túl is, az újvidéki városi társadalom tartozékai. Pedig éppen Újvidék külön városi fejlődésnek az útján halad, tehát nemcsak egy nagy határ mezőgazdáinak a központi városháza, mint például Szabadka, hanem fejlett iparforgalmi és igazgatási város is. Igen sok eredeti farmtanya keletkezett Újvidéken a kerti termeléssel kapcsolatban. A határ kitűnő talaján és a városi piac mellett a kerti kultúra igen sokféle ága rendkívül magasra fejlődött és ez az intenzív termelés, úgy, mint mindenütt a világon, kertes farmokat hozott létre. Ezek a tanyai, helyesebben farmi kertészek azonban még kevésbbé szakadtak ki a város társadalmából, mint a távoli szántóföldek kisgazda tanyának a lakosai. Nemcsak a piac kapcsolja őket a városhoz, hanem egész társadalmi életük annak a légkörében folyik.

A bácskai tanyafejlődés második lépcsőjében haladó községek közül jogi-társadalmi lehetőségek tették lehetővé már a múlt század elején a tanyásodást elsősorban Nemesmiliticsen és Bácstopolyán. Segítette ezt az alakulást táji fekvésük is. Mindkét község vizenyős tavas hajlat mellé épült és a szántóföld nem a belterület körül, hanem hosszan elnyúlva az egyik oldalon helyezkedett el. így a szántóföldek jórésze már a távolság miatt is szükségelte a

tanyák építését. Lehetővé pedig azért vált a tanyarendszer kifejlődése, mert mindkét község szabadabban bírta a földjét, mint a közönséges úrbéres jobbágyok. A nemesmileticsiek, részben zon> bori militárisok, részben bunyevác nemesek voltak, tehát földjeiket nemesi közbirtoklás alapján használták. S miután idejében megosztották a földeket, kinek-kinek egy darabban esett a birtoka és ezen nyomban tanyát épített. Két jellemzője van ma is ennek a tanyás határnak. Egyfelől sok a nagygazda tanya, másfelől több helyen bokrokba tömörültek a tanyák. A nagygazdatanyák éppenolyanok, mint az alsótiszamelléki tiszti birtokok nagytanyái, tehát már régtől fogva nem közönséges paraszt nagygazdatanyák, hanem kismajorhoz hasonló úri tanyák. A soros és csoportos szállások pedig legnagyobbrészt a családi birtok osztódása folytán családi kisgazdatanyákból keletkeztek s legtöbbnek a neve ma is egy-egy családnév. Az ilyen családi bokrokat nem úgy nevezik, mint Kalocsa környéken, tehát egyes számban szállásnak, például „Vörös szállás“, hanem mindig többes számban, mint „Vidakovich szállások“ vagy „Molnár szállások“. Az elnevezés különbsége élesen rávilágít a társadalmi struktúra különbségére. A kalocsai szállások együtt egy társadalmi egységet, egy parányit falut alkotnak, tehát az egész együtt egy szállás. Ezzel szemben a nemesrniliticsi csoportos szállások, egy-egy városi háznak a családi tanyái, egységük csak földrajzi és csak ezért nevezik őket szállások csoportjának.

Bácstopolya a kincstár birtokára települt magyar-szlovák-németszerb község s arról nevezetes, hogy már 1786-ban pénzzel váltotta meg a robotját és egyáltalán már megtelepülésétől kezdve nem voltak örökös jobbágyok a lakosai. 1806-ban pedig mezővárossá lett s ez nemcsak vásárjogot jelentett számára, hanem komoly önkormányzatot is. Ennek megfelelően földjét hamarosan tagosította és a közvetlen úrbéri terhek nélkül birtokolt földeken nyomban tanyákat építettek a gazdák. A tanya ekkori formája általánosan a családi kisgazdatanya volt, mégpedig a nagycsaládi szervezetnek megfelelően. Tehát a tanyánlakó fiatalok egy gazdasági és háztartási és gazdasági egységet képeztek a bennlakó öregekkel. Ugyanekkor azonban még nem voltak állandóan lakottak a tanyák, mert csak tavasztól őszig tartózkodtak kinn a fiatalok. Csak később — már a harmadik korszakban — Következett be a tanyaiak állandó kinnlakása és önállósodása. Csoportos tanyák azonban

ebben a határban nem keletkeztek, hasonlóan hiányzanak a farmtanyák is.

Öpalánka hasonlóan nem volt közönséges jobbágyközség. 1702-töl 1745-ig katonai határőrvidék volt az ennek megfelelő kiváltságokkal, később pedig, amikor a polgárosítás után úrbéres helyzetbe került, hamarosan kivívta, hogy mezővárossá alakuljon. Táji fekvése pedig különlegesen kínálta a tanyarendszer kialakítását. A község — tökéletesen egybeépült a később létesült Újpalánkával (a kivált németekből) — a Duna partján áll. Szántóföldje tehát az ártér után a magasabb szinten terült el, igen messze elnyúlva a községtől. Akkora volt ez a határ, hogy mint az 1763-ban itt járt Cothmann kamarai biztos leírja „azon három nagyobb falu is elférne". Ugyanő írja le, hogy már ekkor szállások voltak a palánkai határban. Ez a szállásrendszer úgy fejlődött tovább, hogy ma igen sok bácskai szabású kisgazdatanya van a határban, sajátságos azonban, hogy ezek seholsem csoportosultak össze. Éppenolyan szórványi elhelyezkedésüek, mint az Alföld északi részének a tanyái. Központképződésük azonban még kevésbbé van, mint ottan, nyilvánvaló jeléül annak, hogy még annyira sem alakítanak külön társadalmi összekapcsolódást, mint azok.

A két Verbász éppenolyan fekvésben helyezkedik el a Ferenc-csatorna partján, mint Palánka. Ennek a két községnek a történetében nem érvényesült semmi kivételes tényező, miután azonban nagy határában korán megtörtént a tagosítás, tanyarendszere régen és teljesen kifejlődött. A szabály itt is a kisgazdatanya, korábban csak nyári, ma már széltére állandó kinntartózkodással s jellemző a sok nagy gazdatanya. Viszont sem farmtanyák, sem tömörülés, sem szórványi társadalmasulás nincs a határban.

A bácskai községek legnagyobb részének a szállásai újkeletüek. Csak a tagosítás után, tehát a második korszakban jöttek létre. Tanyaformáik nagyobbára egyezők. Sokhelyt van egy-két aagygazdatanya, legtöbbjük azonban kisgazdatanya. E kisgazdata-»yák legnagyobb része ma már önállósult tanyai gazdaság, tehát °lyan tanyai szervezet, mint az északalföldi helyeken. Most is van azonban még olyan köztük, amely nagycsaládi egységbe tartozik és a század elején még nagyrészük ilyen volt, Farmtanyák távolról sem keletkeztek olyan nagy számban, mint a Duna—Tiszaköz északi részén, de még a tiszántúliaknak az arányát sem érik el

általában. Ilyen tanyaformák mellett, de már magában véve a távolságok rövidsége miatt is, semmiféle külterületi központ vagy társadalmasulás nem jött létre. Ezek a tanyák nem bontották szét az amúgy sem különösen nagy községeket, hanem termelési célszerűségekhez képest megosztották. Az is nevezetes, hogy míg a régebbi keletkezésű tanyás határokban sokhelyt csoportosultak a tanyák, addig ezek az újabb tanyák mindenütt szórványosaQ helyezkednek el. Még annyira sem zárkóztak össze, hogy az út mellé épültek volna. Eppenúgy a földbirtok közepén állanak, mint az északi tanyás városokban, ezzel is jelképezvén, hogy ugyanolyan rendeltetésű telepek ezek is, mint a városi tanyák.

A *Körös—Tisza—Maros-közti tanyák.* A Marosmelléknek, a Tiszamelléknek és a Körösök partjának a tanyás települései közt egy nagy pusztaság terült el még a 18. század végén is s ezen csak két nagyobb település állott: Orosháza és kevéssel utánna keletkezett Tótkomlós. Rajtuk kívül más nagyobb és önálló községi település nem is létesült, mert a pusztaság többi részén jóval később keletkeztek uradalmi majorok *és* pusztai szórványok.

Orosháza népe a dunántúli Zombáról települt a békési puszta 1744-ben. A negyven megtelepült családból hamarosan erőteljes község fejlődött, azonban a múlt század közepén bekövetkezett megváltásig nem haladta meg egy nagyobbszabású úrbéres község kereteit. Eddig az ideig csak annyi nyoma volt a nagyobb határra méretezett tanyás gazdálkodásnak, hogy pusztákat béreltek a saját határaikon kívül s azon jószágot tartottak s itt adtak a követelődző zselléreknek szántóföldet. A megváltáskor azonban megvették az addig haszonbérbe bírt 11.000 holdas pusztát s azt birtokonként egy tagban osztották föl. Itt keletkeztek a tanyák. Ennek előtte csak a jobbágytelkek nyomásra oszló tábláin voltak ideiglenes szállások és a bérelt pusztákon állattartó szállások. Most azonban már szabályszerű szántóföldi tanyák létesülhettek a megszerzett birtokokon s pár év alatt mindenütt föl is épültek. Még pedig nagyrészben mint családi kisgazdatanyák és kisebb részben, mint cselédes nagygazdatanyák. Azóta annyi változás történt, hogy a népesség erőteljesen megszaporodott s a birtokok ennek következtében elaprózódtak, így a tanyák egyrésze farmtanyává alakult át, sőt kivételesen épültek is ilyenekként tanyák. Másik jelentős változás volt,

hogy nagymértékben elszaporodtak a haszonbéres tanyák minden változatban. Mind e változásoknak az lett a következménye, hogy a tanyánlakás teljessé vált és ez egy igen fejlett központnak, Monornak, a kialakulására vezetett. Nem önálló községi központ ez, mint ahogy az orosházi tanyák sem váltak ki a község egységéből, azonban a tanyai közszükségletek intézményei mind kialakultak benne.

Bár Orosháza jóval később indult el a tanyásodás útján, mint akárcsak a szomszédos összefutott városok, Hódmezővásárhely, Szentes vagy Makó, mégis a tanyafejlődésben olyan tehetséges követőnek bizonyult, hogy ma azokkal együtt kifejlett tanyás agrárváros. Közigazgatási szervezete ugyan nagyközségi, azonban társadalmi formái éppenolyan agrárvárosiak, mint akár Szentesé, akár Makóé. Tehát nem több, mint egy nagy agrárterület városa, ebben a minőségben azonban teljesen kifejlett. Óriási piaca van, társadalma nagymértékben polgárosodott és a termelésben viszonylag igen magas színvonalat ért el.

Tótkomlós szlovák település, sem maga a község, sem a határa nem különösen nagy, azonban tanyarendszerét éppenolyan szabályszerűen kifejlesztette, mint a nagyobb községek. Ennek a tájnak a tanyaformái honosak határában, tehát néhány nagygazdatanya, sok haszonbéres és kisgazdatanya és nagyon kevés farmtanya. Különlegessége, hogy néhány dűlőjében úgy sorakoznak a tanyái s éppenúgy az úthoz zárkóznak, mint Szarvason, ezen kívül az, hogy a tanyákat itt szállásnak is nevezik.

ELMARADT TANYÁK

A *debreceni tanyák.* A város határa nem szabályszerű tanyás táj, mint ahogy fejlődése sem szabályszerű agrár városi kezdettel indult el. A település nem támaszkodik folyóvízre, de még ártéri tájra sem, hanem eléggé kiegyenlített mezőségi tájon fekszik. Annyiban mégis hasonlít a tanyás fekvésre, hogy a határ keleti részén erdőség terül el, amelyet kisebb-nagyobb vízjárások szelnek keresztül és ezáltal majdnem ártéri jellegűvé teszik. Ennek az erdőségnek a szélétől kissé távolabb települt a város, majdnem olyanformán, mint ahogy a folyómenti tanyás települések támaszkodnak az ártérre. Abban is hasonló az ilyenekéhez Debrecen fekvése, hogy az

erdőség és a város közt terült el a belső legelő, körül a város mén a szőlőhegyek és a várostól nyugat felé, de kissé távolabb kezdődnek a szállásföldek. Ezt követik tovább nyugat felé a *pust.* ták, egészen a Tiszáig.

A város határa ma 166.000 kát. hold s ezen 117 ezer lélek éL Külterületi lakos összesen 50.441, azonban ennek a nagyobbik fele a kertség külső részében, tehát nem a tanyákon lakik. Az erdőségi és a mezőségi tanyákon összesen 22.320 egyént talált az 1920-as népszámlálás. A népesség színmagyar és nagy többségben református.

Debrecen határának a mezőgazdasági termelése nem olyai egyöntetű és belterjes, mint a délibb városoké. Mindenekelőtt van egy nagy puszta legelője, ezenkívül azonban a mezőség szántóföldjei közt is elég sok a legelő, a határ keleti része, az erdőség, pedig nagyon kis részben került még eke alá. Éppen ezért a szántóföldi termelésnél még erősebb az állattartása. A birtokmegoszlás éppen a termelési viszonyok miatt egészen sajátságos. Elég sok a nagyobb birtok, száz holdon fölül van 141, viszont rendkívül alacsonya a 10 kát. holdon aluli birtokok száma, összesen 750. Legtöbb a 10 és 50 kát. hold közti birtok (1235). A bérleti kezelés szintén igen erősen elterjedt, mind a kisebb, mind a nagyobb birtokkategóriákban.

A város nem különösen nagy agrárpiac, azonfölül, hogy nagyszámú és városi népességével jelentékeny fogyasztóhely. Egy vonatkozásban azonban páratlan piaci központ. Állatvásárja régtől fogva a legnagyobb az Alföldön s még ma is óriási számban cserélnek *gazdát* az állatok a nevezetes debreceni vásáron.

Debrecen társadalma a középkori városiasság alapján a legmagasabbra fejlesztette az agrárvárosi társadalomformákat s a cívis jelző is elsősorban a debreceni városi gazdákat illeti. Bár ipara, kereskedelme és közintézetei révén valóságos nagyvárossá fejlődött, agrárjellegét mind e mai napig nagymértékben megőrizte. Ügy, hogy ma, az igen előrehaladott polgárosodás mellett is, a debreceni társadalom őriz legtöbb hagyományt a korábbi cívis világ idejéből. A város református igazgatási intézményei és kollégium is erősen ebbe a hagyományvilágba ágyazódtak, tehát ezek is növelik a múlt erejét.

A város tanyafejlődése szabályszerűen indult, azonban két ok

miatt a harmadik korszakban lemaradt. Egyik a hortobágyi puszta megmaradása, a másik a nagygazda tanyák szokatlanul nagy száma. A hortobágyi puszta éppen olyan külső határrésze volt Debrecennek, mint a többi városoknak a távolabbeső külső legelők. Amíg azonban csaknem mindenütt másutt e külső legelőket még a múlt század végén kiosztották a lakosoknak, addig Debrecenben ez tnáig megmaradt ilyen városi pusztának. Ezen a pusztán részben a város, részben a közbirtokosság állatai legelnek ma is, sokban a régi pusztai állattartás módján. íHogy ez a puszta így megmaradhatott, annak a nagy távolságon kívül bizonyosan az volt az oka, hogy ott igen kopár, szikes-vizenyős a föld, nyáron viszont tökéletesen kiszárad, tehát szántóföldi termelésre csak nagy munkával lehetne fölhasználni. A nagygazda tanyák rendkívüli nagy száma pedig nyilvánvalóan a nagy területnek, szóval a kedvező birtokviszonyoknak a következménye. Míg a többi tanyás társadalmakban az önálló mezőgazdák számánál jóval kisebb a mezőgazdasági cselédeké, addig Debrecenben a gazdasági cselédek száma csaknem annyi, mint az önállóké. A különlegesen nagyszámú nagygazda tanyákon kívül a szabályszerű kisgazda tanyák és igen sok haszonbéres tanya alkotják Debrecen tanyatípusait. Farmtanya a régi szállásföldeken és az erdőségben nagyon kevés van, nagyobbrészt ilyenek viszont a Hortobágyon túli Óhát puszta tanyái.

Debrecen tanyái semmiféle különösebb társadalmasulást nem mutatnak. Egyetlen egy tanyaközpont nincs ebben a nagy határban. Mindössze Mátán van egy marhalevélkezelő kirendeltség, ezen kívül négy községi bába és néhány nemrég létesült elemi iskola. De még lakótömörülés sem keletkezett a város határában, jeléül annak, hogy ezek a tanyák még olyan erősen a városhoz szerveződtek, mint a legtöbb tanyás városban a második korszakban.

Mind a nagygazda tanyák rendkívül nagy száma, műid a külterületi intézmények hiánya arra mutat, hogy a tanyák még nem valtak Debrecenben egyenrangú települési területté a várossal. Pedig éppen ez a harmadik korszak legnagyobb eredménye. Az, nevezetesen, hogy a város együttfejlődik a tanyáival s a város lakóinak a polgárosodása és nagyobb igényei, együtt járnak a tanyánlakás kiterjedésével és a tanyai termelés színvonalának az emelkedésével. Tehát a város a tanyáié és a tanyák a városuké.

Nemcsak úgy, hogy a tanyák városiak birtokában vannak, hanem úgyis, hogy a városnak közvetlen és erős érdekeltsége van a tanyán, egészen odáig, hogy polgárai nagyrészben kinn laknak életüknek egy. jelentős szakában, viszont a kinnlakó tanyaiak azért éppen úgy beletartoznak a város társadalmába, mintha bennlaknának. Debrecenben ez a viszony kétirányban is rosszul áll.*A város minden cívis múltja mellett is ma már nagyváros elsősorban, tehát nem őstermelőinek a városa, a másik oldalon pedig tanyán fekó népességének különlegesen nagy százaléka tanyai cseléd, tehát olyan kinnlakó, aki tökéletesen kiesett a város társadalmából. Ezért maradt el Debrecen tanyafejlődése s nem azért, mert külterületi intézményei nincsenek.'Ahol a tanyák legnagyobb része kisgazda tanya és a város a mezőgazdák városa — üyenné alakult a harmadik korszakban a legtöbb tanyás város — ott külterületi intézmények nélkül sem aránytalan a belterület és a külterület közti viszony. Ha azonban egy tanyáshatárú város iparforgalmi vagy székhelyi várossá alakul át, tanyáit csak akkor tudja egyenrangú vagy legalább is megközelítőleg egyenrangú települési területté tenni, ha azon a termelés rendkívüli mértékben fölfokozódik s mezőgazda népessége közvetlenül résztvesz ebben a termelésben, viszont a fokozott kinnlakásnak megfelelően, legalább is a tanyai közszükségletek mértékéig tanyai közintézmények létesülnek. Ezt tette Kecskemét s mert Debrecenben semmi ilyen nem történt, azért elmaradt fejlődésü tanyarendszere.

A jászsági tanyák. A Jászság tanyafejlődésének a kezdetei a legrégibb időre nyúlnak vissza, viszont szántóföldi tanyarendszere aránylag fiatal, éppenezért még nem jutott odáig, ahol a régebbi szántóföldi tanyák tartanak.

A jászkunok régi szállásrendszere a Jászságban úgy élt tovább, hogy a jászok települései mind kertesek voltak s jóval tovább, mint általában az Alföldön, az állattartás volt határuk fő termelési ága. Ennek a belterületi szerveződésnek és a túlnyomó állattartásnak az lett a következménye, hogy földjeiket is később törték föl egészen és tanyákat is később építettek a határukban. Ez a két ok együttvéve azt eredményezte, hogy a tanyaformáik még nem haladták meg egészen második korszakbeli alakjukat. Tehát aránylag sok a nagygazdatanya, a kisgazdatanyák még sokhelyt nem lakot-

tak állandóan, mert télire hazaköltöznek a fiatalok és egyáltalán tanyáik még nem olyan sűrűek, mint a fejlettebb szántóföldi tanyák területén. Csak egy irányban érte el ez a tanyafejlődés az általános szintet, abban nevezetesen, hogy a haszonbéres tanyák rendszere itt is kifejlődött.

Annyira ennek a korábbi tanyafejlődési korszaknak a törvénye uralkodik a jászságban, hogy ahol valamilyen különös ok folytán nagyobbarányú kitelepülés indult meg, ott ez a kitelepülés, mint idegen test, nyomban önálló társadalmi egységgé alakult és elvált az anyaközségtől, így történt Jászszentandráson, ahol a Jászapátiból kitelepültek hamarosan központot képeztek, majd önálló községgé alakultak a községi élet minden közintézményével. Hasonló elszakadás van folyamatban Jászberényben. Itt a hosszan elnyúló határ legtávolabbi részén Pórteleken és Boldogházán települtek ki örökösen a tanyára jászberényiek és ma már mindakét helyen fejlett központjuk van a tanyai szükségleteket meghaladó intézményekkel, templommal, lelkésszel, temetővel és orvosi rendelő napokkal. Csak a közigazgatási szerveik hiányzanak, de ennek ellenére önálló szórványfalusi keretek közt folyik társadalmuk élete.

A három Tisza felé eső jász község, Jászapáti, Jászkisér és Jászladány nagyjában kerekded határuknak a közepetáján feküsznek és sem határuk táji tagozódása, sem utaiknak a rendszere nem egyezik a megszokott tanyás határok beosztásával. A táj rendszertelenül szabdalt s a dűlőt nem szabályosan sugarasak. Csak a főutak haladnak sugárszerűen, a köztük vágott dűlők már nem a tanyás rend szerint, hanem a táj hajlatai és a régi nyomásrendszer szerint osztják föl a határt. Éppenezért a tanyák még olyan sorokba sem zárkóznak, mint a vármegyés helyeken, hanem, úgy mint a hajdúvárosokban, teljesen szabálytalanul szétszórva következnek egymásután. Ez a három jászsági határ a legjellegzetesebb jász tanyarendszer. A többi kisebb községek, mint Jásztelek, Jászjákóhalma, Jászárokszállás, Jászfényszaru és Alsószentgyörgy, mind belterületük rendjében, műid határuk szerkezetében eltérők ettől a rendtől és egymásközt sem egyöntetűek. Általában tanyás táji módon egy-egy vizenyős hajlatra vagy vízfolyásra támaszkodik a határuk és tanyás dűlőik az elnyúló határ távolabbi részét foglalják el. Belterületük sem olyan jellegzetesen akolrendszerűen kerek,

hanem különféle formákban szétterül. Mindamellett tanyarendsze. rük ugyanolyan típusokból tevődik össze, mint a többieké, csak a tanyák szabályosabb dűlők mellett sorakoznak egymás mellé. Egy. formán kevés mindenütt a nagygazdatanya, alig van farmtanya és a kisgazdatanyáknak az a formája is megtalálható még mindenütt, ahol téüre hazaköltözik a tanyán gazdálkodó család. Amióta Jászapáti határából levált Jászszentandrás, azóta egyik jász községnek sem alakult külterületi központja, sem pedig önálló társadalmasulást nem mutatnak tanyái. Mindegyik tanyáival együtt a közönséges falusitól eltérő társadalmi egységet képez, egy-egy egészen tanyásvárosi módon tagolt városias agrártársadalmat. Mai életükön is meglátszik az egykori kiváltságos múlt és a mezővárosi községi élet nagyon sok nyoma. Bár közigazgatásilag egyszerű nagyközségek mind társadalmi rétegződésükben, mind társadalmi tudatukban, mind pedig életformáikban lényegesen különböznek, minden Alföldön kívüli táj nagyközségeitől. Katholikus hitük, nagyobb szaporaságuk és szolidabb polgárosodásuk folytán azonban élesen elválnak rokonaiktól, a nagykunsági és a kiskunsági községek társadalmától is.

Jászberény ma megyei város, múltja azonban egyezik a többi régi alföldi agrárvároséval. Eredete éppenúgy a szállási időkre megy vissza, mint a nagyobb kunhelyeké s ennek a múltnak az alapján éppolyan agrárvárossá fejlődött, mint amazok. A város a Zagyva két partján terül el s határa mind a kétoldalra kiterjed, tehát éppenúgy nem formál szabályos tanyástájat, mint a jász községek legtöbbje. Ennek ellenére a balparti határrész szabályszerű tanyás terület régies jászszabású tanyatípusokkal. Jellemző erre a tanyaterületre, hogy alig van tízholdon aluli birtok, aránylag kevés gazda lakik kinn télen, viszont jelentékeny a cselédek száma, végül munkások-napszámosok csak elenyésző számmal laknak itt. Tehát ennek a határrésznek a tanyaformája kisebbrészben a nagygazdatanya, másik töredékben a farmtanya és nagyrészben családi kisgazdatanya. Ez utóbbi mindakét formában: télen is kinnlakó tanyai családokkal és téli hazaköltözéssel. Egészen másfajta tanyavidék a jobboldal. Itt kiterjedt termelési ág a szőlő- és gyümölcstermelés, sokkal apróbbak a birtokok, mint a balparton, ennek megfelelően igen sok a kitelepült tanya. A közelebbi részeké minden önálló társadalmasulás és csoportosulás nélküli farmtanya, a

távolabbi részen pedig — Pórteleken és Boldogházán — szórványi egységbe szerveződő, tehát a várostól elszakadó szórványtanya. A Zagyva tehát úgy osztia meg a határt, hogy a felső rész igazi jászsági terület elmaradt tanyákkal, viszont az alsó rész túlfejlődött tanyákkal már olyan, mintha a Duna—Tiszaköz homoki világához tartozna.

A nagykun tanya. A Nagykunság tanyásvidéke nemcsak arról nevezetes, hogy mai állapotában még sok nyomát őrzi az előző korszak tanyaformáinak, hanem arról is, hogy itt a tanyafejlődés egész menetének számos figyelemreméltó emléke található.

A nagykunsági ember ma is gyakran ólnak nevezi a tanyáját, tehát ugyanúgy, mint hajdan a városok kertségében levő tüzelős ólat. A hajdani ól, éppenúgy. mint még igen sok tanya a Nagykunságban elsősorban az állatok istállója volt, ezenkívül azonban az állatokat ellátó férfinépnek a tanyázó helye is, tüzelő- és heverőhelyekkel. Szinte állandóan itt élt a munkaképes korban levő férfi, itt végezte a gazdaság mindenféle munkáit és csak tisztálkodni és ünnepelni járt haza a belsőségi házba. Ez az ól tökéletesen ebben az állapotban került ki a tanyára és még ma is láthatók szabályszerű tüzelös ólak. Éppenúgy istálló elsősorban és éppenúgy csak a férfiaknak a tanyázó helye. Ahol pedig az asszonynép is kiköltözik, akárcsak nyárára is, nyomban elkerítik a tüzelős részt, szobát konyhát formálnak az ól végébe és kemencét építenek belé. Ennek az átalakulási folyamatnak mindenféle állomásai szemlélhetők ma is a Nagykunságban. A régebbi nagykunsági tanyák mind ezen a fejlődési vonalon haladtak. Az újabbak azonban már úgy épülnek, mint a városi házak, tehát elszakadnak a tüzelős ól eredettől és olyanok lesznek, műit más vidékek szántóföldi tanyái.

Bizonyos, hogy minden kertes városban ilyenféle fejlődés során jöttek létre a tanyák, azonban olyan tüzetesen ezt a fejlődésmenetet sehol sem lehet követni, mint a Nagykunságban. Részben azért, mert itt sok emléke maradt a korábbi állapotnak, részben azért, mert a tanyafejlődés itt még egészében sem haladta meg a második korszakbeli rendet. Az elmaradásnak legfőbb oka a termelés hátramaradása. A valahai nagy vízjárások helyén ma rideg szikesedő földek terülnek el s ezeknek igen jelentékeny részét ma sem érdemes vagy nem is lehet feltörni, tehát az állattartás kény-

szerűen megmaradt ma is egyik fő termelési ágnak. Emiatt kisebb a mezei munkaszükséglet s emiatt nem elengedhetetlen az állandó tanyánlakás. Ennek az oknak a hatását mélyíti az, hogy a kunvárosok társadalma ma is sokat őriz meg cívis társadalomformáiból. A nagykun gazda, lelke mélyén még ma sem vált földművelővé, mint ahogy paraszt sem volt soha, tehát nem azzal a magatartással közeledik a földhöz, amivel a makói vagy a kecskeméti földműlevő. Azok már valamilyen közelebbi viszonyba kerültek a termő talajjal, az ekével, a kapával, sőt a növény aprólékos gondozásának a kicsinyes fogásaival is. Tehát ha nem is lettek igazi parasztok, igazi földművelőkké váltak s minél inkább polgárosodnak, annál inkább mélyítik földművelő kultúrájukat. A nagykunságiak az állattartó, pusztajáró gazdái életből úgy kerültek a polgárosodás korába, hogy termelési módszerűkben és a mesterség titkainak az értésében szülte semmit nem változtak. Szóval a jószágot és pásztort tartó cívisgazdai állapotból közvetlenül léptek át a földbirtokosi státusba. Természetes, hogy ilyen társadalmi alkattal nem költöznek ki a tanyára s nem túrják a földet, hanem tanyáscselédet fogadnak vagy kiadják bérbe s maguk éppen úgy cívisvárosi életet élnek, műit akkor, amikor csordáik legeltek a pusztán a pásztorok keze alatt.

Ilyen föltételek között a nagykunsági tanyák egész más formákat képviselnek, mint a többi tanyás vidékek tanyatípusai.

Karcag tanyái a legjellemzőbbek s egyben a legtöbb régies formát tartották életben. Itt igen kis földterületen, már 4—5 holdon is van tanyaépület, anélkül, hogy a gazda egyben belterjesebb földművelést vagy éppen kertgazdálkodást folytatna. Ezek azonban lakatlan ólak, nem valók másra, minthogy a munka idején bekössék a jószágot és az emberek is meghúzódjanak benne. Nagyobb, 8—10 holdas birtokon rendszerint egy kezdetleges tanya áll, amelyben cselédből fölcseperedő feles-harmados bérlő, helyesebben szabad tanyás lakik s részesmunkája ellenében kapja a lakást. A gazda csak arra használja, hogy az istállóba beköti a jószágjait. Elek Péter pár év előtti fölvétele szerint ilyen tanyaforma az összes tanyáknak a 20 százaléka. A következő tanyatípus a kisebb kuntanya. Nagyobb, 10—25 holdas bútoknak a tanyája az s a családi kisgazdatanya régies alakja. Már lakás van a tanyán, gyakran a régi tüzelős mellé, külön építve s a tanyán gaz-

dálkodó fiatalok a munkaszezon alatt, tehát tavasztól őszig kinn laknak, télire azonban beköltöznek a városi házba. Annyiban is eltér ez a kisebb kuntanya a közönséges családi tanyától, hogy az ilyen tanyán lakó nem is mindig a szülői házhoz tartozik, hanem gyakran saját háza van a szülőitől külön s ezt amíg a tanyán tartózkodik, üresen hagyja. Ennek a tanyatípusnak az elterjedtsége 30 százalékra becsülhető. A következő kuntanyatípus a nagyobb kuntanya. Ez már szabályszerű nagygazdatanya. A 100 hold fölötti birtokon állandó tanyás cselédet tart a gazda, tehát itt telelteti az állatot is és ez a tanya már állandó lakás, de csak a tanyás cseléd számára. Szervezetileg tehát semmi különbség nincsen e nagyobb kuntanya és a többi alföldi helyek nagygazdatanyája között. Eltérés mégis annyi, hogy ezek a tanyák rendszerint főképpen állattartó gazdaságnak a tanyái, tehát nem annyira a szántóföldi gazdálkodásnak az állandó üzemhelyei, mint az állattenyésztésnek a nyári legeitetőhelye és téli teleltető szállása. Van ennek a nagyobb kuntanyának egy egészen majorszeru változata, az úgynevezett nagytanya. Nagy legelőbirtoknak a tanyái ezek, valóságos központi téli szállások és gyakran nemcsak a saját jószágot teleltetik, hanem bértartásra is vállalnak föl másoktól. Erre a bértartásra azért van szükség, mert a kisebb kuntanyákon télire az állatok sem maradnak kinn a tanyán, hanem hazaviszik őket a városi istállóba. Ahol tehát több a jószág vagy kisebb az istálló, ott máshol kell elhelyezni az állatok egy részét. A nagytanyák mindkét változatánál nemcsak a cselédeknek van berendezett lakása a tanyán, hanem a gazdának is, azonban csak akkor tartózkodik benne, amikor a gazdaság ügyei miatt napokig is kinn időzik. A nagytanyák együtt körülbelül 30 százalékát teszik a karcagi tanyáknak. Minden tanyatípusnál előfordul a bérlet is, még pedig igen nagy számban. A bérletek azonban rendszerűit újabb típusú tanyaforma kialakulására vezetnek, emiatt van, hogy a karcagi határban is erősen szaporodnak az újabb típusú tanyák. Igazi fejlődésüket azonban sokkal inkább a többi kunhelyeken érték el, mint Karcagon.

Kunmadarason és Kunhegyesen, nem kevésbbé Turkevén a régi kunfajta tanyák egyre fogynak és helyükbe a két újabb tanyatípus, a haszonbéres tanya és a farmtanya foglalja el. De a megmaradó régi tanyatípusok is átalakulnak. A kisgazdatanyának

mindinkább az az alakja terjed el, ami másutt közönséges, nevezetesen az állandó kinnlakás a szülői házzal való összetartozással. Tehát a kisebb kuntanyák nyári lakosai állandó tartózkodásra költöznek ki és ehhez képest állandó jellegű háztartást rendeznek be. Ennek ellenére azonban éppen úgy hazajárnak és öregségükre beköltöznek majd, mint másutt szokásos ebben a tanyaformában. A nagygazdatanyán pedig annyi változás esik, hogy az egész tanyai gazdaság állatteleltető szállásból teljes szántóföldi üzemmé alakul át és a cselédek is mind kevésbbé állatgondozó pásztoriéle alkalmazottak, műit inkább általános gazdasági cselédek. A gazda éppen úgy nem lakik ugyan kinn, műit korábban, azonban ö is egyre inkább mezőgazda lesz, mint állattartó szállásbirtokos.

A nagyobb változást azonban a két újfajta tanya elterjedése jelenti. A haszonbéres tanyák sokkal kevésbbé keletkeznek azon a módon, ahogy az Alföld középső részén, tehát a többgyermekes tanyaiak fiainak az önálló vállalkozásával, hanem inkább úgy, műit a Duna—Tisza-közén, tehát cselédek, munkások fölemelkedése révén. Az ilyen feltörekvő elemek vállalkoznak a bérletre, a földre nem szívesen telepedő kungazdák pedig hajlanak arra. hogy kiadják bérbe a földjeiket, tehát végeredményben rendkívül sok tanyabirtok kerül bérleti kezelésbe. A bérlők fölemelkedésének szabályszerű útja van a Nagykunságban. Valahonnan a Tisza mellől vagy más népes vidékről cselédnek szerződik egy-egy bevándorló a kungazdák tanyáira, vagy munkásnak áll be s ha kissé meggyökeresedett, szabad tanyásnak telepszik meg egy kuntanyán. Ha itt kis tőkét gyűjtött, harmados termelést vállal a gazda birtokán annak az igájával s ezt mindaddig folytatja, ameddig saját igát nem tud szerezni. Mikor ez bekövetkezik, feles haszonbérbe vesz egy tanyát s azon a maga fölszerelésével, a saját gazdasága keretében termel. Ha ez is jól üt ki, akkor már meghatározott bérért vállal haszonbérletet, mert előre is tud már bért fizetni. Ha ez a vállalkozás is sikeres, akkor birtokul szerez tanyát s azon állandóan megtelepedve, tanyánlakó gazdává válik. A bérlők szülte kivétel nélkül minden esetben bevándorló idegenek s fölemelkedésük útja törvényszerűen egyező. A különböző állomásoknak megfelelően így a haszonbéres tanya soha nem családi kisgazdatanya, hanem minden esetben farmszerű teljes telephely csak akkor válik családi tanyává, ha egy birtokot szerzett bérlő

odáig is el tud jutni, hogy házat szerez a városban és öregségére abba költözvén, gyermekeinek adja át a tanyát.

A kunvárosok farmtanyáinak a legnagyobb része fokozatosan a bérlet különböző állomásain keresztül fejlődött ki. Kerül azonban olyan is, amely úgy jött létre, hogy egy kistőkéjű vállalkozó, valahonnan idegenből jőve, földet szerzett a kunváros határában s erre örökös megtelepedés szándékával tanyát épített és abban megtelepedve él családjával együtt. Ezek az új és idegenek által épített farmtanyák nemcsak azzal válnak ki a kuntanyák közül, hogy újabb és lakójellegübb épületek, hanem azzal is, hogy ezek az intenzívebb szántóföldi termelés fészkei.

3ár napjainkra már igen sok a haszonbéres és a saját birtokú farmtanya a kunvárosok határában, semmiféle külterületi csoportosulás vagy társadalmasulás nem következett be közöttük. Szabályszerű farmtanyák ezek mind, a teljes kitelepülés ellenére is szorosan a kunvárosok társadalmába tartoznak. Éppen ezért semmiféle közintézmény sem létesült ezekben a határokban, még az iskolák is csak a Klebelsberg-féle akció során épültek föl. A külterületi intézmények elmaradása azonban kevésbbé múlt a tanyaiakon, mint a kunvárosokon. A város hagyományosan a belterületen éli egész életét, a tanyán csak időszakosan és akkor is csak félig-meddig laknak a törzsökös polgárok, tehát a külterületnek a külön ellátására nem is gondolnak. Még ha kívánság merül is föl a kinntelepültek részéről, akkor sem tudnak megértést tanúsítani, hiszen idegenekről, bevándoroltakról, jöttmentekről van szó. A tanyára települt jövevények, akár bérlők még, akár birtokosok már, mindenesetre igénylik a tanyai intézményeket, hiszen itt élnek állandóan és a városban is idegenek, tehát igyekeznek is ilyeneket létrehozni. Azonban olyan elszórtan élnek széjjel a nagy tatárokban, hogy igyekezetük még nem vezethetett sikerre.

A *hajdúvárosok tanyái.* A belsőség akolkertes rendszerét legtisztábban és legteljesebben a hajdúk városai építették ki. Ez hátráltatta tanyarendszerűk kifejlődését. A városszéli akolkertek azután is, amikor már védelmi célokat nem szolgáltak, igen alkalmas gazdasági udvarokként szerepeltek, tehát kevésbbé jelentkezett a tanyaépítés szüksége. Ennek megfelelően a 18. századvégi földosztáskor nem szállásföldeket mértek ki, hanem nyomás-

rendszer szerint táblánként osztották ki a birtokokat. Itt tehát nem épülhetett tanya.“ Először, — itt is csak a második korszak, bán — a külső pusztákon keletkeztek tanyák, amikor tagosítva osztották föl a legelőket. Később azonban, a múlt század végén a belső szántóföldeken is tagosítottak, azóta épültek ezen a részen is tanyák. Ennek az elmaradt tanyásodásnak a következménye, hogy a hajdúsági tanyák már elhelyezkedésükben is különböznek a régibb szántóföldi tanyák vidékeitől. Mindenekelőtt ritkábbak a tanyák és a tanyánlakó népesség is aránylagosan kevesebb, mint a Duna—Tisza-közén vagy a Tisza—Maros—Kőrös-közben. A tanyák azért is ritkábban esnek egymáshoz, mert nincsen még minden birtokon tanya, de azért is, mert egy-egy tanyára nagyobb terület esik, mint a régi tanyás helyeken. A 10 holdon fölüli birtokosok száma mindenütt meghaladja a 10 holdon aluliakét ezekben a határokban. Kiütköző különbség az is, hogy igen nagy a tanyánlakó cselédségnek a száma, Hajdúszoboszlón például eléri a kinnlakó önállóknak a számát.

A külső jelekből is kivehetőleg a hajduvárosok tanyaformái nem egyeznek sem a déli tiszántúli, sem a duna-tíszaközi tanyavidékiekével. Mindenekelőtt jóval több a nagytanyák száma, egyébként azonban ezek a nagygazda tanyák éppen olyan szervezetüek, műit másutt. Eltérő azonban a kisgazda tanyák típusa. Sok van még olyan a hajduvárosokban, amelyekről télire hazaköltöznek és állataikkal együtt a városban telelnek. Az ilyen régi formájú tanyák mindamellett már pusztulóban vannak vagy szabályszerű kisgazda tanyákká alakulnak át, vagy haszonbérbe kerülnek s mindkét esetben teljes kinnlakásra rendezkedik be rajta * bérlő. Egyébként a régi tanyákból még nagyon kevés farmtanya keletkezett. Sem a termelés különösebb belterjesülése, sem a birtokok nagyfokú parcellázódása nem szorította rá a hajdúkat, de meg különben is elevenen él még köztük a városban való bennlakás vagy legalább is a betartozás hagyománya. Ami ilyen teljesen megtelepült tanyák eddig létesültek, nagyobbrészt bevándorlotaknak a kezén vannak, akik nem a városból mentek ki a tanyára, hanem a tanyán keresztül igyekeznek a városba. Mindezek miatt a hajdú városi tanyák közt sem központképződés, sem tömörülés nem jött létre, még kevésbbé valamilyen önálló társadalmi csoportosulás. A legtávolabbi részek megtelepült tanyái sem tar-

toznak máshová, mint az illető városhoz, tehát akármilyen pusztai magánosságban élnek is, nem szórványtanyák, hanem farmtanyák. Igaz, a városhoz sem kapcsolódik erősebben, nem kevés közülök, azonban nem esnek olyan közelségbe egymáshoz, hogy a városból kiválva, külön szórványtársadalmat alakítsank. Külterületi közintézményeket mindenesetre kívánnak, azonban ezek is úgy vannak, mint a nagykunvárosok határbeli tanyaiak. Kívánságaikat nem tudja méltányolni a, város, mert a hajduvárosi hagyományok szerint a külterületnek nincs külön élete, tehát nem lehet szüksége külön szervekre. Ha mégis van külön és önálló élete, azt már nem a maguk gondjának érzik a városban élő vagy ahhoz szorosan hozzátartozó hajdúk.

TÚLFEJLŐDÖTT TANYÁK

A három varos tanyái. A magyar tanyafejlődés leghosszabb és legteljesebb pályáját a három Duna—Tisza-közi város, Kecskemét, Nagykőrös és Cegléd képviseli. A tanyafejlődés kezdetei itt nyúlnak vissza legmesszebbre és korszakunkban itt értek el legfejlettebb formát az egyes tanyatípusok. Tehát a Három Város tanyái első nyomaikban megelőzték a többi vidékeket és mai tanyaformáikban meghaladták azokat.

Az állattartó korszak szállásai, visszanyúlva a nomád szállásokra, a gabonatermelés korszakának állandóan nem lakott szántóföldi tanyái és teleltető szállásai, a kapástermelés korszakának lakott, de városban szerveződött szántóföldi tanyaformái és végül a kerti termelés korának teljesen megtelepült szőlő- és gyümölcskerti tanyái, valamint a szántóföldek haszonbéres tanyái, itt e három városban, legfőképpen Kecskeméten, fejlődtek ki klasszikus teljességgel és itt követték egymást pontosan abban a történeti rendben, ahogy azt a tanyafejlődés törvénye megszabta.

A régi tanyaformákból ma már nem sok maradt meg egyik városban sem. A nagygazdatanya az, amely az összes történeti változásokon keresztül fennmaradt és még ma is számottevő összetevőjét képezi e városok tanyáinak. Az állattartó szállásokat, ha tanyai szervezetnek fogjuk fel, nem voltak mások, mint cselédes nagygazdatanyák. Egy nagygazda állatait fogadott pásztor legeltette a nyaralópusztán és az gondozta a teleltető szálláson, a gazda

pedig állandóan városban lakott és olykor csak megtekinteni ment ki az állatait. A szántóföldi tanyák pedig a tanyai kertészek kitelepülésével keletkeztek. A szántóföld munkáira és az állatok gondozására kertészt fogadott a gazda — a mezei kert gondviselőjét ~- és maga változatlanul a városban maradt. Ugyanez volt a rendszer a második korszakban is, amikor már teljes szántóföldi üzemrné vált a tanyai gazdaság és nem változott akkor sem, amikor szőlős gyümölcsös kertgazdasággá alakult át a birtok — amelyik átalakult. Most is családosán megtelepült kertész lakik az ilyen nagy. gazdatanyán, csak mostmár az eredeti kertész név nem a tisztántúli tanyással egyértelmű, hanem a szőlöbeli állandó munkást* a kapást jelenti. Ahogy a régi állatteleltető mezei kert szőlőskertté alakult át, úgy alakult át a kerített szállás állatgondozó kertésze gyümölcs és szőlőkapás kertésszé. Ez a tanyai szervezet a korszakok változásai során nem sokat változott. A gazda most is a városban lakik, akár szántóföldi, akár kertföldi a tanya, s a cseléd most is állandóan a tanyán lakik mindakét esetben. Mindössze annyi történt, hogy a gazda is kényelmes mezei lakot épített a tanyán és azon vagy nyaralásszerűen, vagy mint a gazdaságot szakszerűen irányító törekvő gazda nyáron, részint egyedül, részint családjával együtt, kinn tartózkodik. A három város között etekintetben az a különbség, hogy Kecskeméten legtöbb a kertgazdaságot folytató nagytanya, nem kevés azonban a másik két városban sem, viszont a szántóföldi nagytanya Cegléden a legtöbb, sőt ceglédieknek idegen határokban is nagy számmal vannak ilyen bérelt vagy saját birtokai.

A kisgazda tanya mind a három határban ma is igen gyakori tanyaforma, azonban a külterületi viszonyok általános átalakulása következtében ezek is módosultak. Mindenekelőtt a kerti termelés, nemcsak a szőlő és a gyümölcs, hanem a zöldség termelése is, kiterjedt a tanyás határrészekre és beilleszkedett a tanyai gazdaságok üzemeibe. Továbbmenőleg pedig egyéb tanyaformák elterjedése következtében a külterületeken központok képződtek amelyek intenzívebbé tették a tanyai életet. Ennek a két oknak a hatásaképen, a kisgazdatanyák, bár megtartották jellegzetes szerkezetüket, mind jobban a tanyához kapcsolták a tanyán gazdálkodót és mind teljesebbé tették tanyai életét. Elsősorban jobban berendezettebbek, lakályosabbak és valóban jobban lakottak ezek a

mint régebben. A kertes birtokok családi tanyái meg éppen teljesen házformájú lakások és külsejükben semmivel nem különböznek a teljes megtelepedésű farmoktól, vagy szórványtanyáktól. S miután a központokban sokféle szükséglet kielégíthető, olyan, amiért régebben a városba kellett menni, nem is járnak olyan sűrűn a városba, csak akkor ha piacra kell menni, vagy valamilyen termelési kelléket kell kihozni.

A régi két tanyatípus valamelyes átalakulása azonban még nem tette volna a közönséges mértéken túlfejlődötté ennek a három városnak tanyáit. Ezt idézte elő azonban a farmtanyáknak és a haszonbéres tanyáknak a tömeges létrejötte. A haszonbéres tanyák a szántóföldi részekben, a farmtanyák pedig a kertesen művelt homokföldön keletkeztek rendkívül nagy számban.

A haszonbéres tanyák elszaporodását itt is, mint a nagykunságban két ok idézte elő. Egyfelől a tanyai gazdák nagymértékű városba költözése — itt az is segítette ezt, hogy a kertjükkel foglalkoznak a városban, illetve a városból —, másfelől pedig a cselédekből és a munkásokból fölemelkedő elemeknek a vállalkozása — ezt is nagymértékben segítette a kerti termelés. Éppúgy fokozata van ezekben a városokban is a fölemelkedésnek, mint a nagykun városokban. Előbb munkás vagy cseléd, majd szabad tanyásnak, mint itt mondják kertésznek szerződik és itt vagy részes alapon, vagy bérleten zöldséget termel és emellett baromfit tenyészt, s ha itt megerősödik, önálló gazdaságot tud bérelni. Egyrészt azért, mert igen sok az ilyen feltörekvő bérlő vállalkozó, másrészt azért, mert a bérleten zöldségtermeléssel egy-egy évben valóban gyarapodhat a bérlő, óriási a kereslet a bérletek után és végtelen magasra fölverik a haszonbéreket. Ez azonban éppen nem csökkenti a vállalkozók számát, viszont növeli azoknak a gazdáknak a számát, akik hazaköltöznek és bérbeadják a földjüket. Egyes helyi becslések szerint már a szántóföldi tanyáknak a nagyobbik fele bérleti kezelésben van és a birtokosok, vagy semmit nem csinálnak a városban, vagy közeli földjükön szőlőt, gyümölcsöt telepítenek. A bérlők viszonyainak megfelelően, a haszonbéres tanyák legtöbbje teljes lakóhelye a bérlőnek. Ha évről-évre költözik is egyik tanyáról a másikra, mégis teljesen tanyai, aki farmszerűen állandóan kinn él, sőt jórészük — akiknek nem sikerül házat venni benn öregségét is kinn tölti gyermekeinél húzódva meg. A városhoz

kapcsolja a piac és a bérbeadóhoz való viszonya. Nagyon kevés van a tanyai bérlők közt olyan, aki szüleinek a városi házához jár haza, tehát családi tanyai szervezetben élne, még kevesebb olyan, akinek magának háza lenne.

A tulajdonföldre épült farmtanyák a kerti termelés nagy, arányú kifejlődésének és a birtokok elaprózódásának köszönhetik létüket. A kisebb birtokú tanyák, ha korábban is meg voltak valamilyen formában, nagyrészben a kerti termelésre tértek át és egyúttal tökéletesen magukhoz kötötték a tanyait. Igen sok kis birtokon pedig eleve a kerti termelés szándékával tanyát építettek olyanok, akik ezzel tökéletesen kitelepültek a városból és teljes tanyai életre rendezkedtek be. E farmtanyáknak az élete a földdel való szüntelen és makacs közelharc. Sehol az országban ·— a bolgár kertészeken kívül — ilyen fáradhatatlan igyekezettel nem sajtolják ki a földből a pénzt érő zöldséget és gyümölcsöt, mint ezeken a farmtanyákon. De nemcsak igyekezetük és erőfeszítésük ilyen erős, hanem a termelés mesterségében is, más vidékhez össze sem hasonlíthatóan, előrehaladást tettek. Olyan szakemberei vannak itt a szőlőtermelésnek, gyümölcs termesztésnek és a palántanevelésnek, hogy csak magasfokú szakiskolákból kerülnek ki effélék általában. Települési helyzetük és elmélyült földművelői mesterségük társadalmi formájukat is tökéletesen átalakította. Ezek már nem parasztok, nem pusztai vagy falusi vergődők és menekülők, de nem is henye városi polgárgazdák, hanem farmerek úgy ahogy az magyar földön csak lehetséges.

A kis szántóföldek és méginkább a kis kertföldek tanyái tehát állandóan megtelepült tanyák. Jórészük azonban ennek ellenére nem alakított külön területi társadalmi egységet, mert vagy nincs olyan messze a várostól, vagy nincsen olyan nagy tömegben együtt, hogy ilyenre oka, illetve lehetősége lenne. Néhány határrészen azonban — legtöbbször egy-egy földosztás területén —» egymás mellett nagy tömegben alakultak ilyen megtelepült tanyák, g nem is közel a városhoz, az ilyenek egymásközt csoportosultak és ma eleven szórványi életben élnek együtt. Központjuk keletkezett, itt mindenféle közintézményeik vannak és életük nagyrészben ebben a különálló, körben folyik le, s bár sokat és szívesen járnak a városba, ott már félig-meddig vidékiek. Ilyen kerti szórványfalu Kecskeméten Kisnyír, Nagykőrösön Nyársapát és Cegléden Csemő.

Vasútja van mindegyik településnek, iskolája, üzletei, s egyéb olyan intézményei, amik meghaladják a tanyai szükségleteket, s már önálló községi életre mutatnak. A társadalmasulás előrehaladottsága ellenére sem olyan szórványfalvak azonban ezek, mint a pusztai szórványok. Két okból is különböznek minden falusias közösségtől. Egyfelől nem pontosan úgy viszonylanak a városhoz, mint annak vidéke. Életük jórésze ugyan külön körbe záródik be településük területén, azonban sokkal jobban beletartoznak a város körébe is, mint akármilyen különálló vidéki falu, vagy másféle telep. Nem idegen vidékét alkotják városuknak, hanem tágabb városi szervezetébe tartozó saját vidékét, s ez abban mutatkozik meg, hogy műid a piac, mind a többi városi intézmények, nemcsak távolságban, hanem gyakorlati hozzáférhetőségben is, közelebb esnek hozzájuk, mint akármilyen külső vidéki településhez. Másfelől pedig belső szervezetükben sem képeznek olyan faluközösséget, amilyen a régi falvakban van, akár tömörek, akár szórványiak azok. Hiányzik ezekből minden megkötő hagyomány és szoros összebúvás, ehelyett egyedüli hagyományuk a vállakózás és a kezdeményezés, összetartozásuk legerősebb szála a kerteket pusztító betegségek és elemi csapások ellen való védelem kölcsönössége.

Mind e tanyafajtákon kívül Kecskemét határában vannak tömör telepek is és a város saját földjének a parcellázásával egyre szaporítja őket. Ezek azonban már nem tanyák, hanem kitelepült munkásoknak a kertes lakótelepei. Lakytelek éppenúgy, műit Monostorfalva, s a tanyákkal csak az a kapcsolatuk, hogy a környékbeli tanyáknak a központjául szolgálnak. Olyan messzeségben, mint éppen a két említett telep, a megtelepült tanyákkal együtt alkotnak egy-egy különös, tömör és szórványrészekből összetett területi társadalmi egységet. Félig-meddig kiváltak tehát a városból, azonban éppenúgy, mint a kerti szórványközségek, erősebben szervezetébe tartoznak, mint a teljesen önálló vidéki községek.

A három város tanyáinak a többi tanyásvidékeket meghaladó fejlődése magukat a városokat is átalakította.

Kecskemét agrárvárosi kereteit túllépve, jelentékeny iparforgalmi és székhelyi város lett, tehát a város népessége és társadalmi formái ennek megfelelően városiasakká lettek. Ezzel azonban nem következett be olyan aránytalanság a város és tanyái között, mint

Debrecenben. Mert itt, ahogy gyarapodott városiasságában a város, úgy emelkedett külterületének a termelési szintje, meny, nyisége és minősége szerint egyformán, hasonlóképen növekedett a külterület és a város közötti forgalom — ezt a központi fekvés is elősegítette — és ugyanígy növekedett a városnak és a külterületnek a kölcsönös és közvetlen érdeke egymás irányában. A város ezt a kölcsönös, közvetlen érdeket avval szolgálta, hogy állandóan parcellázott a saját földjeiből és külterületi intézményeket létesített, a tanyák pedig avval, hogy minden kitelepülésük és távolságuk ellenére éppenolyan eleven közlekedésben maradtak a várossal, mint azelőtt, amikor még csak félig-meddig laktak kinu a tanyaiak. Az iparforgalmi és igazgatási város és az őstermelő vidék szorosan és bonthatatlanul összeszerveződött egységét két jelenség példázza mindennél jobban. Egyik a város piaca, a másik összes iparosainak, kereskedőinek, tisztviselőinek és gazdáinak a kertészkedése. A város főterén, ahol másutt díszes parkok és merev műemlékek szoktak állani, itt kora hajnaltól kezdve nyüzsgő piac van, ahol együtt kavarog az egész kecskeméti társadalom, s közösen vesz részt a piac életében. De nemcsak a piacon találkoznak így csaknem az összes belterületi és külterületi kecskemétiek, hanem abban is együtt vannak, hogy mindnyájuk gondja a kéri és annak titkait éppenúgy érti, vagy érteni igyekszik a város első tisztviselője, mint a legtávolabbi kiskertes tanyának a lakója. Annyira köztörvény lett Kecskeméten a kerttel való foglalkozás, hogy annak minden piaci gondja és technikai munkája bevett tevékenysége a legkényesebb tisztviselőnek éppenúgy, mint a legelfoglaltabb kereskedőnek, vagy iparosnak.

Nagykőrös már nem sokkal több, mint agrárterületének városa. Miután azonban tanyáinak az élete intenzívebb, mint tiszta szántóföldi terület városaiban, mégis jobban tagozódott a város társadalma, mint azoké. Ebben a tagozódásban azonban nem egy különfejlődő város és egy másfelé tartó külterület távolodik egymástól, hanem egy központ köré szerveződött társadalom különböző részei rétegeződnek részben össze, részben szemben egymással. A városban lakó nagygazdáknak és az úri birtokosoknak városa mindenesetre jobban a magáénak érzi a tanyák külterületét, műit viszont a tanyára települtek a várost, támad is ebből éppen elég harc és viaskodás, azonban ezzel nem szakad szét területi

egységekre a város társadalma, hanem csak békétlenebb az összetartozás és nyugtalanabb a városi élet. Mindamellett a nagykőrösi piac éppenúgy egy eleven városi összetartozásnak a példázója, mint a kecskeméti.

Cegléd már sokkal inkább gazdaváros, mint két testvére és a piaca is kisebb azokénál. Egy lépéssel közelebb jár a tiszántúli agrárvárosokhoz, tehát ennyivel régiesebb egységét példázza a városi belterületnek és a tanyai külterületnek. Azt az agrárvárosi egységet, amelyben vitathatatlan és föltétlen a belteiület és a külterület összetartozása, szóval a jellegzetes tanyás kettőség, azonban ebben is van egy eredendő aránytalanság. Aki egyszer közvetlen szállal, tehát egy városi ház révén nem tartozik a városhoz, az minden közlekedése mellett is kültagja a városnak. És ha a város piacán nem kap ezért ellenértéket, akkor számára éppen nem kedvező a városhoz való viszony. Cegléden azonban a nagyrésznek megvan a külön bázisa a városban, azoknak pedig, akik már elestek ettől, a város piaca több ellenértéket ad, mint a tiszta szántóföldi termelés városai.

A szegedi tanyák. Szegeden a szabályszerű tanyafejlődés zajlott le azokon a területeken, ahol a fold a városiak birtokában van. Itt régi nagygazdatanyák vannak igen nagy számmal, s ezek éppen olyanok, mint a kecskemétiek. Van köztük sok kertes, amelynek a tanyai cselédje nem általános gazdasági cseléd, hanem a kert kapása. Ezenkívül vannak kisgazdatanyák — aránylag kevesebben, mint a Három Városban —, és végül vannak a kisebb és szőlővel, gyümölccsel betelepített kisebb birtokokon farmtanyák. Olyan tehát a szegedi tulajdonföldeknek a tanyarendszere, mint a Három Városé, avval a különbséggel, hogy a szőlő és gyümölcstermeléshez itt nem többirányú zöldségtermelés, hanem a fűszerpaprika termelése járul. Ez a termelési eltérés azonban semmi különbséget nem jelent a tanyák szempontjából. A kisgazdatanyák éppenúgy jobban a tanyához kötik a tanyait és a farmtanyák éppenúgy túlsúlyba kerültek, mint amottan.

Szeged tanyáinak a nagyobbik fele azonban nem tulajdon tanya, hanem haszonbérlet és ezek adják meg a szegedi tanyák legjellemzőbb különösségét és egyben ezek határozzák meg a külterületi élet alakulását. A tanya társadalmi formája szempontjából

az a különössége a szegedi haszonbéres tanyáknak, hogy a haszonbérletek révén örökös és teljes kitelepülés jött létre, tehát itt bérleten keletkezett olyan tanyaforma, mint másutt a tulajdon, földeken. Az tette ezt lehetővé, hogy a város a haszonbérbeadó, ez pedig nem olyan gazda, mint a magánbirtokos. Körülbelül úgy viszonylik ahhoz mint a kincstár, mint úrbéres földesúr, a magán, földesúrhoz. Míg a magán bérbeadó mindenféle úrbéri szolgáltatásokat követel a bérlőtől, állandóan a nyakán ül, s mindezek tetejébe bármikor kitúrhatja a bérlőt és nem is köt hosszú szerződést, addig a várossal egy összegben ki lehet egyezni és éppen Szeged városa igen hosszú időre adja bérbe a tanyákat. Ilyen körülmények között, ha a magánbirtokok tanyai haszonbérlői úrbéres bérlőknek mondhatók, akkor a szegedi tanyai bérlők legalább is taksásbérlők. Tehát hosszabb időre, otthonosabban és kevesebb teherrel élhetnek a tanyán. Ennek megfelelően úgy is laknak kinn, mintha tulajdon földjükön élnének; építenek, ültetnek rajta és sokuk holtáig marad ugyanazon a tanyán, sőt nemzedékek örökítik egymásra. Bízvást mondható tehát, hogy ezek a bérlők nemcsak teljesen, hanem gyakorlatilag állandóan is, megtelepültek a beiéit föld tanyáján. Hogy most már az egyes haszonbél és tanyák farmtanyák-e vagy szórványok, azt a tanya fekvése határozza meg.

A városkörüli feketékhez (a kötött talajú nyomásföldekhez) közelebb, kevés a városi föld, tehát a tulajdonföldre épült tanyák közé esik a bérlőtanya és itt is közelebb a városhoz, tehát farmtanya lesz belőle. Az ilyen tanyai állandó kinnlakása ellenére is sokat jár a városba, itt ad-vesz, idejár templomba, végeredményben tehát a többi itt települt kisgazda tanyákkal együtt a város közvetlen körébe tartozik. Nem így van azonban a távolabbi határrészeken. Itt mindenütt kevés a tulajdonföldi tanya, azok is nagyobbára nagygazdatanyák, ezenkívül pedig olyan messze vannak a városhoz, hogy egy napba kerülne megjárni. Itt tehát a sok egymás melletti bérlőtanya állandó kinnlakói egymással kerülnek közeli érintkezésbe és a várossal csak nagyon szükséges alkalommal közelednek. Éppen ezért már igen régen létesült ezeken a helyeken mindenféle központi intézmény — a város is sietett ilyeneket létesítem — tehát hamarosan valóságos szórványfalvak alakultak ki az önálló községi élet mindenféle szerveivel. A gócoso-

dás azzal is erősödött, hogy a központi helyeken házhelyeket osztottak és itt valóságos falusi házsorok keletkeztek, bár már külsejükben sem hasonlók semmiféle falusi képhez. Ma már több ilyen szórványfalusi központ van a szegedi határban és a külső részek bérlőtanyáinak az élete nagyrészben ezeknek a köreiben folyik.

A központoknak a szerepe rendkívül érdekes. Például Alsóközponton templomon, iskolán és temetőn kívül van malom, több üzlet és iparos. Ezekben a keretekben foglalkozó népességen kívül azonban még mások is laknak a központ házaiban. Mindenekelőtt munkások, napszámosok, de vannak rajtuk kívül olyan tanyai bérlőknek és gazdáknak is házai, akik öregségükre ide költöznek „haza“ mint másutt a városi házba. Ezzel a szórványtanyák egyrésze olyan családi kisgazdatanyává válik, amelynek nem a városban, hanem a központban van a háza, tehát ezen a révén kapcsolódik egy belterülethez. Olyan eset is van, amikor a bérlő benn a városban vesz házat, ha teheti, ezzel a város családi tanyájává alakul át a szórványtanya. Mindezek az esetek azonban csak érdekes kivételek, legnagyobb részüknek az élete a központ körül kialakult szórványfalu keretei között folyik, úgy, ahogy azt Móra és Tömörkény leírja.

Szeged városa, ilyen különleges tanyáshatárral töltése körül, különös városi egységet képez. Van egy zárt és aránylag igen nagy nagyvárosi centruma, ezt körülveszik a két körút közé eső kisvárosi, kispolgári negyedek és két foltban egy-egy mezőgazda telep, mint igazi hóstát csatlakozik hozzá az Alsó- és a Fölsőváros. A külső részeken pedig kertes vagy kertnélküli tisztviselő és munkás lakótelepek épültek. A töltések körül következik a feketeföldek tanyátlan területe, itt termelik a legtöbb paprikát s ezeknek az üzemei benn a város agrárnegyedeiben vannak. Azután következik egy szállásföldi öv, az igazi tanyáknak a területe, ezeknek legtöbbje egy~egy alsóvárosi vagy fölsővárosi házhoz tartozik és ezen az övön kívül, a pusztai zónában következnek a központos szórványfalvak. Ennyi területi egység fölött Szegednek a városi egysége nagyon is bizonytalan. Már a belterületi tagozódás is nagyobb szakadékokat teremt, mint amennyit egy városi egységben jól át lehet hidalni, a belterület és külterület közt pedig még sokkal nagyobb a szakadék. Egy város, ennek a városnak a tanyái és több szórványfalu

állanak szemben egymással, s fölöttük csak a közigazgatásnak nagyon is vékony szála és a piac jóval erőteljesebb kötelékei a> összetartó erők. Ez a városi-tanyai helyzet különbözik mind a tiszta agrárvárosokétól, pl. Hódmezővásárhelyétől mind a tanyáitól külön is városiasodott, de azzal erősen összeszerveződött várostól, nj Kecskeméttől. A város maga mindenesetre igyekszik gondoskodni a külterületéről, műiden más városnál jobban, azonban külterülete ennek ellenére külön tart és végeredményben csak vidéki kapcso* latban él a várossal.

Kiskunhalasi tanyák. A legrégibb kiskunváros, a régi székvá> ros tanyafejlődése az első és a második korszakban teljesen együtt haladt a többi kunszállásokkal. Mindössze abban különbözött, hogy nagy határa folytán sokkal több volt a nagygazda tanyája. Gyökeres átalakulást hozott azonban a halasi tanyák alakulásában a kerti termelés kialakulása és a nagyszámú idegen bevándorlása.

A kerti termelés és az idegenek térhódítása sokban összeesik, miután a kerti termelést éppen nem a halasi gazdák fejlesztették ki. A halasiak közül csak a régi úri tanyákon volt helybeli kertkultúra, ezzel azonban a tanyaforma mit sem változott. Mindössze annyi történt, hogy a szántóföldi úri tanyából kertgazdasági úri tanya lett és cselédek helyett kapások lettek a tanyánlakók. Föllendült azonban a halasi határ kerti termelése azon a réven, hogy idegenek szereztek birtokot és azon szőlő és gyümölcsös kertet létesítettek. Az ilyen telepesek egyben meg is települtek a megszerzett földön, tehát állandó kinnlakók lettek a tanyán. Ez a kertesen települő bevándorlás kétféle tanyát eredményezett.

A települők egyrésze értelmiségi, úri elem volt, sok katonatiszt, ezek legnagyobbrészt Pirtón települtek meg, s itt vagy úri tanyai vagy nagyfarmi formában alapították meg gazdaságukat. Tehát egyrészük cselédet, kapást fogadott állandó kinnlakásra, maguk pedig vagy Halason vagy másik városban, esetleg Pesten laknak és legföljebb nyáron ha kiköltöznek a tanyára. Ezek éppenolyan úri tanyák, mint a régi halasi úri famíliák kentgazdaságot folytató tanyái. (A másik tanyaforma, a nagyfarm, ellenben olyan, amelyre a birtokos is állandóan rátelepült és cselédeivel vagy munkásaival együtt télen-nyáron kinn lakik. Ilyen tanyafornaa

már Kecskeméten is előfordul néhány, azonban tömegesebben csak itt Halason található meg.

E nagyobbfajta kerti tanyák között mind kisebb kertes farmok, mind kiskertes lakóházak is települtek, összességükből tehát egy egészen különleges szórványi egység létesült. Pirtó ilyen különleges szórványtelepülés: nem tanyája már Halasnak, nem szabályszerű szórványfalu, hanem egy egészen kivételes összetételű szórványtelepülés.

A halasi határ más homokos részére másfajta bevándorló elemek települtek kertjeikkel együtt. Szegediek, kistelekiek, csongrádiak, műid olyanok, akik kis tőkével és nagy munkakedvvel jöttek telepesekként, megszereztek egy kis darab olcsó homokot és azon teljesen megtelepülve kerti termelésbe kezdtek. Ezekből a településekből szabályos farmtanyák létesültek, miután a halasiak szántóföldi tanyái között sehol nem verődtek össze akkora tömegben, hogy önálló szórványt alakíthassanak ki. Kisebb-nagyobb mérték ben közlekednek a várossal, legfőképen a piacra járnak be, egyéb ként azonban nem olyan polgárai a városnak, műit az igaz tanyaiak, annál kevésbbé, mert nem is onnan eredtek. Miután azon bán sem egymáshoz, sem máshova nem tartoznak jobban, végeredményben Halas farmtanyáinak vehető tanyájuk.

A kerti termelésnek ilyen kívülről beáramló fejlődése nem sokat mozdított az ősi halasi tanyákon. Sem a nagygazdatanyák, sem a kisgazdatanyák nem kapcsolódtak be számottevően a kerti termelésbe s ma sem öltöttek más formát, mint amilyenben a második korszakban éltek. Ennyiben bízvást tekinthetnénk Halas tanyáit elmaradt tanyáknak. Annyit azonban mégis változtatott rajtuk az idő, hogy igen sok közülök haszonbérleti kezelésbe került. De a haszonbérlők is, éppenúgy, műit a kertes tanyákat építők, többségükben, idegenből vándoroltak Halasra. S legtöbbször éppenolyan Pályát futottak be, mint a nagykunsági városok bérlői. Tehát először tanyai cselédek voltak, azután részestermelők, majd önálló bérlők és ha ebben a helyzetben is sikerrel jártak, akkor birtokot tudtak szerezni és ha nem volt, tanyát építettek rá. Ezek a tanyák azonban bár éppenúgy szántóföldiek, műit az őshalasiaké, nem olyan tanyaformákat képviselnek. Mind teljesen megtelepült farmtanyák, helyeknek semmi külön és közvetlen kapcsolatuk nincsen a város-

sal. Nagy nehézségek közt — homok, víz — bejárnak, azonban nagyon is kültagjai Halasnak.

Kiskunhalas városszerkezete tehát úgy alakult, hogy az ös^ kunszállást körülveszik a törzsökös halasiak szokatlanul nagyszámú űri tanyái, hasonlóképpen nagyszámú nagygazdatanyái és viszony.
lag kevés kisgazdatanyák. Ezek a tanyák azonban már csak a kisebb részét foglalják el a határnak. A tanyák többsége a bevándorlóknak részben önállósult szórványtelepülése, részben kertes és szántóföldi farmtanyája, s mindezek közt helyezkednek el a városban lakó halasiak tulajdonában levő, de kinnlakó jövevények által bérelt haszonbéres tanyák. Ez a városi helyzet ismét egészen különleges és nem hasonlít egyik tanyásvároséhoz sem. A város ugyan nem több, mint agrár külterületének a városa, azonban nagyobbrészben ez a külterület már nem a városé. Ha a föld tulajdonjog szerint a városiak kezében van is, a rajtalakó már jórészben idegen a városban. Ez valóban szétválás, azonban a szétválást nem a tanyaformák hozták létre, hanem a belterületi és a külterületi népesség különböző eredete. Természetesen az is növeli a szétválást, hogy a város úgy szemléli külterületét, mint bennlakó vagy legalább is városbatortozó polgárainak a földjét, s az ősi kunvárosi hagyomány szerint ez azt jelenti, hogy a külterület nincs is külön a várostól. Tehát elfelejtkezik a kinnlakó idegenekről és semmi szükségét nem érzi annak, hogy külön intézményeket és városi szerveket létesítsen számukra. Ilyen körülmények között, amelyik idegenektől megszállott határrésznek van annyi ereje, hogy önállósuljon és ellássa magát, az ezt, mint Pirtó megteszi, amelynek azonban nincs saját ereje, az a kiesettség nehézségeivel küszködve él a régi tanyás város tanyái közt, mint pusztai jövevény.

ÚJRA FEJLŐDÖTT TANYÁK

A sárréti tanyák. A Hortobágy vize, a két Berettyó-folyás és a Fekete Körös között egészen a múlt század közepén kezdődő nagyarányú vízszabályozásig egyetlen vízjárás volt az egész vidék. Olyan nagy területet árasztott itt el a víz, hogy magasabb vízállás idején Karcagról ladikon jártak Komádiba. Ebben a réti-vízi világban a községek a magasabb partokon szorultak össze és szán-

A termelésre csak a kevés partosabb helyet használhatták. Főképpen tehát nem a szántóföldi termelésből, hanem a vizenyős rétekből és a mocsarakból éltek. A községekben lakó népesség szelíd állattenyésztést folytatott, ennek megfelelően e községek jórésze akolkertes szervezetű volt, s még ma is ólnak hívják az istállót mind a belterületen, mind a külterületen. A távolabbi legelőkön és rétségeken pedig réti állattartás folyt. A nagykunsági és sárréti gazdák rideg marháit tartották itt télen-nyáron a szabad ég alatt a nevezetes szilaj pásztorok, s ezek mind maguknak, mind a jószágnak csak egészen ideiglenes szállásokat, kunyhókat és karámokat emeltek a vizsnyős pusztaságban. Ebben az időben tehát itt nem alakult ki a szántóföldi tanyák rendszere. Voltak állattartó külső szállások, s ezenkívül a rétes embereknek mindenféle réti tanyáik: méhesek, halásztanyák stb., de a szántóföldek oly kicsinyek voltak és olyan közel estek a községekhez, hogy azokon nem volt szükség tanyákra.

Megváltozott a helyzet a vízszabályozás után. Mindenütt a tulajdonképpeni Sárrét községeiben és az egész Sárrétszélen, tehát Nádudvartól Nagyszalontáig és Földestől Dévaványáig a nemesi földeken majorok létesültek, a községek megváltott vagy korábban is szabad földjein pedig ekkor keletkeztek nagyobb szántóterületek. Ezeken az újkeletu szántóföldeken ekkor indult meg a tanyafejlődés, éppen egy fázissal később, mint a többi alföldi határokban. Miután azonban ebben az időben még nagyon kezdetleges volt a szántóföldi kultúra, csak a nagyobb gazdák építettek birtokukon tanyákat, s ezeket sem mint igazi szántóföldi tanyákat, hanem, mint teleltető szállásokat. De e korai tanyák nem fejlődtek egyenes vonalban szántóföldi tanyarendszerré, mint egy korszakkal előbb a régi tanyás helyeken. A komolyabb szántóföldi termelés idejére, az állattartással együtt visszafejlődtek és a szántóföldek legnagyobb részét falurendszerrel munkálták *sl* községek belterületéről. A régi tanyák, ha megmaradtak, éppenolyan régies óltanyák formájában éltek tovább, mint a nagykunsági tanyák. Ilyenképpen nemcsak később keletkeztek a sárréti tanyák, mint a többi vidékeké, hanem keletkezésük után meg is szakadt a fejlődésük. A legutóbbi időkben azonban újra megindult a szántóföldi tanyák építése, de ez niár nem szerves folytatása a régebbi tanyarendszernek.

Ahol még az első tanyatelepülés idejéből megmaradtak a tanyák, leginkább a belső Sárrétben, ott a nagykunsági fejlődéshez

hasonlóan fokozatosan alakulnak át újabb formába. Most is sok nagygazdatanya, amelyen csak a cselédek laknak kinn állandóan és a kisgazdatanyáknak itt is az a formája, hogy csak nyáron laknak kinn a kinndolgozó fiatalok és télire beköltöznek a községbe E régi tanyák mellett azonban nagyszámmal keletkeznek újabbfajta tanyák, tehát olyanok, amelyek vagy családi tanyaszervezetben vagy teljes kinnlakással szálljak meg a szántóföldet. A nagyobb határú és régebbi földművelő helyeken, különösen a Sárrétszélen, ilyen újfajta szántóföldi tanyák már a múlt század végén kezdődtek és szinte olyan rendszerré fejlődtek, mint a folyamatos és régi tanyafejlődésü helyeken.

Sommásan az jellemzi a sárréti és környéki tanyákat, hogy kialakulásuk a vizek miatt későn indult meg s a lecsapolás után sem indult meg egy folyamatos szántóföldi tanyafejlődés a régi állattartó szállások alapján. Aránylag kevés tanya keletkezett a régi nyomon, s ezek ma is régies szabásuak, olyanok, mint a nagykunsági tanyák. A század végén és az azt követő időben, tehát a harmadik korszakban, általános lett a szántóföldi tanyák építése, ezek azonban sokkal inkább a példa után képződtek, mint újfajta tanyák, semmint az állattartó tanyákból alakultak volna ki folyamatos fejlődés revenj Ennek a megszakadt tanyafejlődésnek a következménye, hogy a sárréti határokban ma egymás mellett találhatunk csak nyáron lakott régies kisgazdatanyákat és teljesen megtelepült újkeletű farmtanyákat. Ugyanezért egyes határok és határrészek tökéletesen beletartoznak a község társadalmi egységébe, mások pedig szórványi társadalmi egységet alakítanak, sőt egy-egy helyen össze is tömörülnek. Különösen jellegzetesek a Sárrétre a szigeteken és zugokban összetömörülő tanyák, amilyenek Füzesgyarmaton éppenúgy vannak, mint Nagyszalontán.

Felsotiszai tanyák. A fölső Tiszamelléken mind a két parton vízmelletti kisebb községek sorakoznak. Ez a terület tehát egészben véve kívül esett az Alföld települési területén s ezek a községek szabályszerű kis parasztfalvak. Van azonban köztük egy Bagyobb település, Törökszentmiklós, amely a nagy alföldi telepítésekkel együtthaladva szabályszerű tanyarendszert fejlesztett ki és a jobbpart falvai közül is többnek a határa erősen kitágult és ezeß egy későbbi tanyafejlúdés során újabbfajta tanyák fejlődtek ki.

Törökszentmiklós mind táji fekvésében, mint tanyatípusaiban majdnem szabályszerű tanyás társadalom. A belterület a Tisza ^teréhez közel fekszik s ha Tiszapüspöki és Szajol határa nem lenne közben, éppenolyan ártérre támaszkodó tanyás határ lenne, jnint a többi folyómenti tanyás településeké. Termelőövei azonban így is kialakultak. A külterület körüli rész legelő volt, ma tanyátian szántó, a vasúton kívül pedig szabályszerű tanyás dűlők következnek laza sorban elhelyezkedő tanyákkal. A határ külső részein pedig mindenütt puszták terülnek el.

A tanyaföldeken éppen olyanok a törökszentmiklósi tanyák, múlt az alsótiszamentíek vagy a körösmentiek. Van köztük kevés nagygazdatanya, még kevesebb farmtanya s a legnagyobb részük szabályszerű kisgazdatanya. Ez a határrész tökéletesen szerveződik a városhoz, éppenezért semmiféle központ vagy tömörülés nem is keletkezett itt. Sokféleképpen alakult azonban a pusztai részek betelepülése. A külső pusztákon sok a major s ezek közt egy-egy dűlőben kisebb birtokokon is épültek tanyák, nagyobbrészük mint kisgazdatanya, kisebb részük pedig mint farmtanya. A sok uradalmi major között két helyt tömör külterületi település is keletkezett. A határ északi csücskében a Tisza hajlásában épült Pusztaballa, mint munkások és törpebirtokosok önálló kis faluja és a belterülettől nyugat felé két új telep keletkezett: Pusztatenyötelep és Kengyelújtelep. Mind a kettő, részben mezőgazdasági munkásoknak, részben vasutasoknak az önálló falusi telepe.

A Tisza jobboldalán fölfelé haladva, Fegyvernek uradalmi majorokkal betelepült határa után, Tiszaroffnak van a szabályszerű falusi határt meghaladó határa. Tanyarendszer azonban nem keletkezett itt, ellenben egy különálló szőlőterületen — Gyendán — önálló kertes szórványfalu jött létre a községi élet számos közintézményével. Följebb, Polgár igen nagyhatárú község s már nem is irtózik a tiszaparti szabályszerű parasztfalvak sorába. Régtől fogva nagyarányú állattartás folyt a határában, a kertes szervezetnek is vannak nyomai s ennek a gazdálkodási formának megfelelően voltak külső állattartó szállásai. Ezekből azonban nem fejlődött ki a rendes tanyaalakulási állomásokkal egy szántóföldi tanyarendszer, hanem éppenúgy, mint a Sárrétben, a szántóföldi termelés későbbi elmélyülése során létesültek újabbfajta tanyák. Ma tanyáinak csak a kisebbrésze szabályszerű nagygazda- és kisgazdatanya, többse-

gük farmtanya, sőt egyik-másik határrészen a szórványi összeszerveződés is megindult; egy helyen pedig éppen külterületi tömörül^ keletkezett félig-meddig önálló falusi keretek között. (Görbeháza) Polgáron felül Büdszentmihály az egyetlen tanyarendszerű község. Tanyástáji fekvésben terül el, távolabb a Tiszától, egy tavas hajlat mellett és egy tanyátlan szántóföldi zóna után szabályszerű tanyás dűlői következnek, néhány nagygazdatanyával és sok szabályszerű kisgazdatanyával.

KÜLÖNLEGES TANYÁK

Szarvasi sortanyák. A többi körösmenti nagyhatárú települések között Szarvas tanyái is szabályszerűen fejlődtek. A kifogástalan tanyás tájon már az első korszakban kialakultak a szállásíöldek tanyái, mégpedig a nagygazdatanyák és kisgazdatanyák közönséges formájában. A második és harmadik korszakban a tanyatípusok nem is változtak meg lényegesen, mindössze annyi történt, hogy a régebbi tanyaformák mellett haszonbéres és farmtanyák létesültek, úgy mint a szomszédos határokban is. Egyetlen különössége a _ szarvasi típusoknak, hogy a teljesen kitelepült tanyák valamivel nagyobb arányban jöttek létre, mint általában az Alföldnek ezen a » részén. Ennek lett a következménye, hogy Szarvas külterületén a tanyai társadalmasulásnak is több nyoma található, mint a szomszéd határok tanyái között. Kezdettől fogva különleges volt azonban a szarvasi tanyáknak a földrajzi elhelyezkedése, nevezetesen nem laza, dűlők közti sorban, hanem tömör útmelletti sorokban települtek meg.

A magyarság tanyái, akár eredeti alakulás által, akár példák követése nyomán jöttek létre, mindenütt azt a különleges termelési célszerűséget valósítják meg, hogy a tanyaépület a birtok közepén helyezkedik el. Ettől a fekvéstől csak akkor tér el a tanya, ha valamilyen hajlat, ér vagy vízfolyás szeli keresztül a birtokot, ebben az esetben ugyanis ennek a partjára települ. Azonban ebben az esetben is szigorúan a termelési célszerűség érvényesül, hiszen a feltöretlen legelő vagy rét jobb kihasználása, illetve a szántóföld kímélése miatt kerül ide a tanya. Ebben az elhelyezkedési formában mélyebben az az értelem nyilatkozik meg, hogy a tanya mint ter-

melési telep minden körülmények között a termelés törvényeihez igazodik és a rajta lakónak a különleges társadalmi kapcsolataira nincsen tekintettel. Illetve csak egyetlen társadalmi öszefüggéshez igazodik: a belterülethez való minél jobb összeköttetéshez. Tehát úgy helyezkednek el a magyarság tanyái, hogy a sugarasan futó főút vonalából dűlök futnak ki, az esetek legnagyobb részében a belterület felé haladó irányban tartanak a föútra és ezek között vannak a tanyák. Mindegyiknek külön bejáró útja van dűlőjére és azon, mintegy köldökzsinóron függnek össze a tanyák a községgel. Egymásra nincsenek tekintettel ezek a tanyák s nem is köti őket össze semmiféle út, tehát ha gyalogosan akarnak közlekedni egymással a tanyaiak, akkor a vetésen kell keresztül taposniok, ha pedig kocsival akarnak átjárni, akkor ki kell kerülniök az útra és a másik tanya külön bejáró útján kell behaladniok. Olyan ez a helyrajzi elhelyezkedés, mintha ki akarná zárni a tanyák közt kialakulható szomszédsági viszonyt. Valóban az első korszakban nem is állottak szomszédsági viszonyban egymással tanyák. A harmadik korszakban ugyan már az ilyen fekvés ellenére is tíalakult a tanyai szomszédság, azonban a tanyák helyzetén ez már nem változtatott. Ma is jelképezik a tanya eredeti és végsöleg rna is érvényben levő értelmét, azt, hogy a tanya nem önálló megtelepülés, hanem gazdasági rendeltetésű részтelepülés, amely nem a többi tanyával, hanem a belterülettel függ össze közvetlen szálon. A tanya elhelyezkedésnek ezt a formáját részben átvették azok az idegen nemzetiségű telepesek is, akik egyáltalán magát a tanyarendszert is átvették. Jelentékeny részük azonban annak ellenére, hogy nagyjában átvette a rendszert, annak legmélyebb értelmét és apró, de rendkívül jellemző formáit, már nem t irtotta meg. így épültek sorba a szarvasi szlovákok tanyái, bokorba a nyíregyházi szlovákoké, ismét sorokba a szabadkai bunyevácoké és szabálytalan csoportokba a zombori szerbeké és bunyevácoké.

Mindezeken az idegen nemzetiségű tanyás helyeken alapjában véve átvették a tanyarendszert és hasonló tanyaformákat alakítottak ki, mint a magyarság a maga településein, azonban távol állván a tanyarendszer ősi hagyományától a saját falulakó és tömörülő hagyományaiknak megfelelően, falusi formákat igyekeztek a tanyán 15 kialakítani) Az elől nem térhettek ki, hogy a távoli szántóföldön tanyát építsenek, a városban való lakást pedig, ha már egyszer

benne voltak, nein akarták föladni, tehát úgy kötöttek kompromisszumot, hogy a városban maradtak lehorgonyozva és kinn a határban igazi tanyákat építettek, ezeket azonban nem az öntörvényű tanyai helyzetben, hanem valamilyen falusi formában tömörítették össze, *l*Eppenezért úgy a szarvasi szlovákok sortanyái, mint a többi csopoftöstanyák, minden falusi formájuk ellenére sem falvak, hanem belső szervezetük szerint legnagyobbrészt valódi tanyák, azonban éppen a másfajta népi hagyomány miatt földrajzi elhelyezkedésükben falusi formába csoportosultak.

A szarvasi sortanyák földrajzi formájuk szerint jellegzetes soros települések. A tanyák közvetlenül az út mellett szorosan egymás mellett állanak és egész telekberendezésük olyan, mint egy szlovák falusi házé. A tanyavégek éppen úgy, mint a házvégek az útra, mintegy utcára néznek ki és kiépítésük is teljesen falusias. Csaknem mindegyik tanya be van kerítve, tehát belsőségi udvart formál és a tanya mögött következnek a szántóföldek. Van a szarvasi határ bán egysoros és kétsoros tanyai dűlő. Az egysorosak olyan képet mutatnak, mint a faluszéli házsorok, a kétsorosak pedig éppen olyanok, mint egy falusi utca. Ugyanúgy ki lehet állani a kiskapuba, át lehet nézni a szomszédhoz és az állatokat és gyereket óvni kell, hogy nehogy kimenjen az utcára és eltapossa a kocsi.

Az ilyen tanyai elhelyezkedés avval a következménnyel jár, hogy akár a nagygazda tanyai, akár a kisgazda tanyai formában szerveződnek ezek a tanyák, mindenképpen intenzívebb és falusiasabb tanyai életet élnek, mint a szórványban elhelyezkedő tanyaiak. Tehát a várossal való összetartozásuk ellenére sokkal jobban külön társadalmasulnak, mint a magyarok szórványosan fekvő ta-_nyjái. Attól azonban igen távol vannak, hogy valódi soros falvakká váltak volnak. Még azok a tanyák is, amelyeknek nincsen belterületi tartozéka, tehát teljesen megtelepült tanyák, azok is inkább farmtanyák, mint falusi házak, mert intenzív tanyai életük ellenére, szoros és erős kapcsolatot tartanak fenn a várossal és oda nem falusi-vidéki módon, hanem tanyai módon járnak be. Természetesen, ha egyszer valóban odajut a tanyafejlődés, hogy a tanyák a belterülettől, mint várostól elszakadó vidéki falvakká válnak, akár tömör, akár szórvány formában, akkor a szarvasi sortanyák lesznek az elsők, amelyek így faluvá önállósodnak Ilyen önállósodás azon-

ban eddig nem következett be és semmi föltétlen szükségszerű sége nincs is annak, hogy bekövetkezzék.

A *nyíregyházi bokortanyák.* Nyíregyházán nem kevésbbé szabályszerű mentben folyt a tanyafejlődés, mint Szarvason. A nagyhatárú város magyar népességének a szlovákok betelepítése előtt Is voltak állattartó szállásai és ha a szlovákok nem települnek be, bizonyosan Nyíregyházán is éppen olyan tanyák létesültek volna, mint a többi agrárvárosokban.[Nagy tömegben települtek be azonban a szlovákok, s bár ezek is bekapcsolódtak a tanyafejlődésbe, népi hagyományuknak megfelelően nem magyarszabású birtokközepén magában álló tanyákat építettek, hanem faluformájú bokrokba tömörültek tanyáikkal.

Nem falvak tehát a nyíregyházi bokros települések sem, hanem társadalmi formájuk szerint éppen olyan tanyák, mint a többi vidékek tanyái. Van köztük számos nagygazdatanya, kinnlakó cseléddel és nyáron kinnlakó gazdával, legtöbbjük azonban családi kisgazdatanya, tehát télen-nyáron kinn lakik a kinndolgozó család, de ott van a városban szüleik háza, s abba éppen úgy járnak haza, mint a többi tanyaiak, s öregségükre is azon mód beköltöznek. Nem hiányzik természetesen a teljesen megtelepült bokorbeli tanya típusa sem, sőt aránylag több van ilyen, mint a szórványos elhelyezkedésű tanyák között. Az ilyen tanyákat létrehozó tényezők között itt ugyanis egy további ok is segíti az ilyen tanyaforma kialakulását; nevezetesen a fejlettebb, majdnem faluszerű tanyai élet.

Társadalmi szervezetük tanyai jellege mellett, illetve ellenére, összes települési kereteikben jellegzetes falusi formái vannak a nyíregyházi bokortanyáknak. Mindenekelőtt példátlan jelenség a magyar banyák sorában, hogy a tanyáknak külön beltelke legyen és ekörül a földek nyomásszerű táblákban helyezkedjenek el. Nyíregyházán pedig így osztódnak szét a tanyai telkek. A bokrok belsőségében kisebb-nagyobb beltelkek vannak, — általában véve nagyobbak, mint a falusi beltelkek — s a bokor körül nyomásokban terül szél a szántóföld és egészen a legutóbbi időkig érvényben is volt a nyomásrendszer. A beltelkek mind kerítettek és éppen olyan belsőségi udvarokat formálnak, mint akármely faluban. Abban különösen jellegzetes falusi rend nyilvánul meg, hogy a bokroknak többhelyt a szőlőhegyei vannak, ahol éppen, úgy, mint egy város, vagy

egy falu szőlőhegyében kis parcellában van kinek-kinek a szőleje, s ide szőlőmunkák és szüret idején a bokor népe éppen úgy, mint egy falué, seregestül kivonul.

A bokrok földrajzi települési formája a legváltozatosabb. Van köztük szabálytalan csoportos halmaz, van kétsoros útmelletti bokor, van tó körül elhelyezkedő körfalú forma, van teret körülvevő körtelepülés és van párhuzamos utcákat alkotó faluforma. De egyformán jellemző mindegyikre, hogy nem a Nyíregyházára vezető sugaras főutak mellett feküsznek a bokrok, hanem távolabb az úttól, egy-egy bekötő út mentén, vagy annak a végében.

A tanyaszervezeti alapok és a tökéletesen faluformájú földrajzi elhelyezkedés ellentétes tendenciái úgy egyenlítődnek ki a nyíregyházi bokrokban, hogy ezek a tanyaiak hétköznapjaikban tel jesen falusi életet élnek kinn, ünnepeikre pedig éppen úgy bejárnak a városba, mint a többi tanyaiak. Éppen ezért egy-egy bokor, összes falusi keretei ellenére sem önálló falusi társadalom, hanem egy faluszerűen összetömörült tanyai egység, amely a maga kis körén túl szervesen, és pedig nem vidéki módon, beleilleszkedik a város nagyobb társadalmi körébe. Úgy termelnek és úgy élik hétköznapjaikat a nyíregyházi tanyaiak, mintha falusiak lennének és úgy járnak a piacra, úgy mennek a templomba és úgy élik le nyugalmi idejüket, mintha városiak lennének. Mindez azért lehetséges így, mert nem falusiak és nem városiak nyugati értelemben, hanem egy sajátságos magyar agrárvárosi szervezetnek, a tanyás városnak a polgárai.

A zombori és a szabadkai szállások. A két felsőbácskai város szerb-bunyevác-német-magyar népessége, a középalföldi városoké-Jioz hasonló feltételek között, hasonló tanyaformákat fejlesztett ki Szervezetük alapvonásaiban mind Zombornak, mind Szabadkának a szállásai szabályszerű tanyatípusok.

Mind a két helyen igen nagy számmal vannak nagygazdatanyák, s ezek éppen úgy, mint a többi agrárvárosban, az első korszaktól kezdve változatlan alakban maradtak meg. Tanyás cseléd lakik állandóan a tanyán és a gazda állandó városi lakásából legfeljebb nyárára költözik ki a tanyára. A fő tanyatípus azonban mindkét városban a kisgazdatanya. Újabban szaporodik itt is a harmadik korszakban közönséges forma, tehát az olyan, amelyen nemcsak nyáron, hanem egész éven át kinn laknak és az egyes nem-

zedékek váltják egymást a tanyán. Nem veszett azonban ki egyik helyen sem az a jellegzetes régebbi bácskai forma, amikor csak pyárára költöznek ki a tanyára a fiatalok, s télire az öregekkel együtt laknak a városi házban. Mint újabb tanyaszervezeti formák, Zomboron is, meg Szabadkán is, keletkeztek haszonbéres- és farmtanyák. A haszonbérestanya itt is éppen úgy, mint másutt, a polgárosodás következménye, s tehetősebb gazdák adják így haszonbérbe földjüket, azonban olyan mértékben, mint igen sok közép- és északalföldi városban, itt nem terjedt ez a gazdálkodási rendszer. A farmtanyák a közönségesen ható okok mellett azért is sszaporodlak el, — körülbelül akkora mértékben, mint a szántóföldi termelésű északabbra eső határokban — mert mindkét véros tanyái sajátságosán tömörültek és ennek megfelelően külön is társadalmasultak.

A fejlődés hasonló menete és a tanyák hasonló szervezeti formája ellenére, mind a kél városnak a tanyái különleges tanyarendszert képviselnek a szabályszerű tanyákkal szemben. A különlegessége ezeknek a tanyáknak, éppúgy, mint a szarvasiaknak és a nyíregyháziaknak, a földrajzi elhelyezkedés. Nevezetesen, ezek a tanyák sem a szabályos szórványi és birtokközepi fekvésben települtek meg legnagyobb részt, hanem különleges módon összecsoportosultak. Az ok itt is ugyanaz, mint a két másik különleges tanyarendszerű helyen: a népi hagyomány. A bácskaiak is átvették a tanyarendszerű termelési formát és nagy városukban továbbra is megtelepülve maradtak, azonban nem lévén ősi hagyományuk ez a települési ízlés, tanyáikat legnagyobbrészben nem a tanya sajátságos értelmének megfelelően külön-külön az egyes birtokok közepére építették, hanem tömörülést kívánó hagyományaik szerint kisebb-nagyobb csoportokba.

Zomboron fejlettebb a szállások csoportosulása és az egyes tömörülések változatosabb formákat képviselnek. Vannak mindenekelőtt a nemzetségi szereknek, hadaknak megfelelő szabálytalan csoportok, ahol a tömörülést, nem egy út, vagy vízjárás, szóval valamilyen földrajzi ok hozta létre, hanem a családi birtok osztódása. Az ilyen csoportos szállások a legváltozatosabb alakot öltik, az együttesen bekerített tömör bokortól kezdve az egysoros telepig, s mindegyiket a család neve után nevezik. Több helyen a földrajzi fekvés alakította ki több család birtokának a közös szállását, így előfordul útmelletti egysoros és kétsoros csoport, van kétutcás bokor két

tó közötti háton, s vannak szorosan a vízparthoz zárkózó szállások. Nagyobbrészük éppen úgy, mint a nyíregyháziak, nem közvetlenül a főút mentén helyezkedik el, hanem egy bekötő út mellett távolabb a fővonaltól. A zomborí szállások között vannak igen nagyok is, akkorák, mint egy nagyobbacska falu, például a Rancsevói szállások. E különféle formájú kisebb-nagyobb szállások nem egyforma telekberendezésüek. Vannak olyanok, különösen a nagyobbak, amelyeknek külön beltelke van és a szántóföldek külön táblában helyezkednek el a szállások mellett, mások ellenben az aprófalvak rendjéhez hasonlóan úgy állanak a földbirtok szélén, hogy más birtokszéli szállásokkal együtt egy tömörülést alakítanak.

A zombori szállások, már nagyságuk és alakjuk nagyobb változatossága miatt is, nem hoztak létre olyan egyöntetű falusi viszonyokat, mint a nyíregyházi bokortanyák. Nincsenek olyan zárt utcáik és tereik, nincsen külön-külön kialakított falusi határrendszerűk — nyomásuk, szőlejük — s az épületformák sem olyan kiépítetten falusiasak. Pontosan olyan képet mutatnak, mint a tanyák északabbra, csak éppen közvetlenül egymás mellé sorakoznak össze. Ennek megfelelően egymásközt való társadalmasulásuk sem olyan nagyfokú, mint a nyíregyházi bokroké. Szoros szomszédsági viszonyban élnek, olyan is van köztük, amely teljesen megtelepült, mindamellett egészen tanyaszerűen közlekednek a várossal és társadalmi életük sokkal kevésbbé záródik a szállások kisebb tanyai körébe, mint a bokortanyák nagyobb, faluszerű egységeiben.

A szabadkai szállások éppen úgy nem szuverén rendben helyezkednek el a birtok közepén, mint a magyar városok tanyái, azonban mégsem alakítanak olyan zárt rendet, mint akár a zömboriak, akár a nyíregyháziak. Egyrészt nem formálnak zárt szállás-csoportokat, másrészt a tanyáknak csaknem a fele szabadon egymagában áll, vagy a birtok közepén, vagy az út mellett.

A szabadkai szállásokra jellemző a soros tanya, ezek a tanyasorok azonban csak részben olyan zárt utcaszerű települések, mint akár a szarvasiak, akár a zomboriak. Vannak tanyasorok, amelyek az út mellett helyezkednek el rendkívül hosszan, olyanformán, mint a faluszéli házsor. Különösen jellemzők az ilyen végtelen hosszú kanyargó útmelletti tanyasorok Tompa, Kelébia, Csikéria és Tavankút pusztáira. Ezeknek még az is különlegességük, hogy mögöttük sokhelyt erdő és legelő húzódik el, s tanyák telkei erre men-

tek ki. Ezeknek a pusztai tanyáknak jórésze nem is igazi tanya, s rajtuk teljesen megtelepült népesség lakik, akiknek már vajmi kevés kapcsolatuk van Szabadkával. Ehelyett egymás közt alakítottak laza társadalmi összetartozást, tehát lényegében már soros falvak.

Különösen falusiasodott az a három tanyavidék, amelyet a trianoni határ elvágott Szabadkától. Már azelőtt is annyira önállósullak ezek, hogy az elszakadás után könnyűszerrel tudtak a teljesen önálló községi életre berendezkedni.

Más típusa a soros tanyáknak, amikor nem az út mellé, hanem egy-egy hajlat, vagy vízjárás mellé ülnek sorban a tanyák. Ezek a sorok már jóval kevésbbé zártak, mint az útmellettiek és külön társadalmasulásuk sem áll olyan magas fokon, mint amazoké. Rendgzerint szabályszerű kisgazdatanyák és soros elhelyezkedésük a szorosabb szomszédsági viszonynál nem jelent többet. Egyeden egy kétsoros, faluszerűen zárt szálláscsoportja van Szabadkának, Ludas. Itt tömören zárkóznak egymás mellé a szállások és valóságos utcát alkotnak, s ez a szállássor már nagysága miatt is valóságos falusi egységgé formálódott.

A szállások különleges tömörülése ellenére mind a két bácskai város éppen olyan agrárvárosi egységet tartott meg tanyáival, mint a legszabályosabb tanyarendszerű északabbi városok. Szabadka éppen úgy nem több városi minőségében, mint határának az agrárvárosa, akárcsak Hódmezővásárhely és Zombor is éppen csak újabbkori székhelyi szerepével haladja meg ezt a városi szerepet. Belterületük és külterületük egységének beszédes jellemzője jellegzetes vasárnapi főtéri gyülekezésük. Efféle vasárnapi fórumi gyülekezetek minden tanyás város főterén vannak, olyan szembeötlő teljességgel azonban sehol másutt nem fordul elő, mint ebben a két városban, különösen pedig Szabadkán. A szabadkai főtérre vasárnap összesereglő szállásiak akkora tömegben élnek itt közéletet, hogy ez mindennél jobb bizonysága a szállások városbafutó és ott központosuló életének.

ÁTALAKULT TANYÁK

Dunamenti szállások. A Duna mind a két oldalán körülbelül Dunaföldvártól kezdve egészen a Dráváig szállásnak, szállá-

soknak nevezik az olyan betelepült határrészt, amelyen több kis gazda lakik. Átszállásnak ez az értelme pontosan ellentéte a pusztának ami az egy birtokban levő és majorba települt határrészt jelenti. Szállásnak nevezik, akkor is a betelepült határrészt, ha szórványban állanak a telepek, miután azonban ilyen nagyon kevés van ezen a tájon, gyakorlatilag az egybetelepült külterületiek telepét nevezik szállásnak. Ilyen szállások vannak kivételképpen a tanyáit között Solton és Hartán is, de Kalocsától kezdve Uszód, Bátya, Dusnok és Nádudvar határában, a másik oldalon pedig Bátaszék, Dunaszekcső, Mohács és Darázs határában, ez a szabályszerű kül- | területi telepforma.

Ezek a dunamenti szállások eredetileg éppenúgy tanyaszerű kitelepülések voltak, műit a szórványosan álló tanyák s nem szolgáltak másra, műit a mezőgazdasági termelés szükségletére és az időszakos ottartózkodásra, azonban fokozatosan teljes kitelepüléssé és valóságos falusi társadalmi egységekké alakultak át. Ma is van nyoma a tanyaszerű községhez való tartozásnak, azonban ez már legtöbbhelyt teljesen megszakadt, annak ellenére, hogy mindegyik a község belterületéből szakadt ki. Ebben az esetben tehát olyan tanyaalakulásról van szó, amikor a mezei gazdaság kitelepítése csoportokban történt s ezek a szállási csoportok az állandó kinnlakás révén önálló életű települések lettek s ezzel elszakadtak belteiületüktöl. Tehát a tanyák átalakultak apró falvakká. Természetes3n azok a szállások, amelyek közel vannak a belterülethez, vagy olyan aprók, hogy önálló falusi életre a legszűkebb keretek közt sem képesek, nem alakultak önálló falvakká, hanem ma is egy községi egységbe tartoznak anyaközségükkel. Az ilyenek sem tanyák töobé, hanem teljes települések, olyanok, műit a szerek. Ebben az esetben tehát nem megoszlott a község gazdasági udvarai és lakóházai szerint, hanem ilyen osztódás nélkül egyszerűen szétterült.

Az összes dunamenti szállások közül legnevezetesebbek a kalocsaiak. Kalocsa, az érseki város, amikor a török idők alatt elpusztultak a határbeli falvak, éppen olyan helyzetbe került, műit a többi megmaradt alföldi helyek. Az elpusztult falvak népe összesereglett falai között és innen használta a rendkívül kitágult határt. Amikor azonban a szántóföldi termelés kiterjedt Kalocsán, nem úgy történt a feltört szántóföldek megszállása, mint a többi alföldi városokban. Csoportosan épültek föl a szántóföldi telepek vagy ha kezdetben

nem is lettek volna csoportosak, a későbbi családi osztódás folytán csoportokká alakultak. Bár kezdetben éppenúgy nem költöztek ki teljesen a gazdák, mint a tanyákon, amikor azonban a termeles nagyobb arányokat öltött, tökéletesen kitelepültek a szállásokra. Tehát egyszerűen kiváltak a városból a szállásiak és csoportos tzállásukon önálló falusi formákat alakítottak ki. A nagyobbak hamarosan templomot építettek s egyéb közintézményeik is sorjában létrejöttek, úgy hogy a tanyarendszer második korszakában már valóságos falvakként éltek. A társadalmi önállósodást nyomon követte a községi önállósulás, ami a múlt század végefelé következett be s ma már a kisvárossá hanyatlott Kalocsa határában nem tanyák állanak, hanem szabályszerű paraszt falvak. A kisebb szállások és a közelebbiek nem váltak ki, azonban ezek sem tanyák, éppenúgy, mint a nagyobb és távolabbi szállások, csak éppen közigazgatási egységbe tartoznak Kalocsával. Az egyik ilyen kisebb szállás, Orágszél, éppen a legutóbbi időben alakult önálló községgé közigazgatásilag is.

Önállósult puszták. A tanyás települések határa, akármilyen messze nyúlt is el a belterülettől, mindenütt tanyásodás révén szerveződött a települési terület egészébe. Tehát, ahogy feltörték a külső pusztákat, úgy terjedtek ki rá a belterületiek tanyái. Később azonban, amikor osztódtak a birtokok és erőtlenebb elemek is kitelepültek a pusztai tanyákra, sőt más községekből bevándorolt jövevények is, kerültek a pusztára, mindinkább megszakadtak azok a szálak, amelyek a pusztai tanyákat a belterülethez fűzték. Nagyon sokhelyt odáig ment ez az elszakadás, hogy teljesen önálló társadalmi egységgé, szórványfaluvá alakult a valahai pusztai tanyavidék és a belterülettel már mint egy vidéki falu közlekedett, ha közlekedett. Nem egy helyen az önállósodás nemcsak társadalmilag, hanem közigazgatásilag is bekövetkezett és a tanyás település határából önálló külön szórványközség keletkezett. Az átalakulás tehát lényegében itt is úgy történt, ahogy Kalocsán: a tanyákból önálló falu lett. A különbség csak annyi, hogy ott tömör falvak, itt szórványfalvak keletkeztek.

A szántóföldi határrészeken ilyen önállósulás végeredményben nem sok következett be. Közigazgatásilag is önálló falvakká lettek ilyen úton Jászapáti határán Jászszentandrás, Szeged határán Öttö-

mos és Pusztamérges és Békéscsaba határán Gerendás. Közigazgatásilag még nem önálló községek, de már önálló szórványfaivak a kiskunfélegyházi Csólyos és Jakabszállás, a kiskunmajsai Jakabh szállás és elég sok távoli határrész igen közel jár ahhoz, hogy hasonlóan önállósuljon.

A szőlővel betelepített távolabbi határrészeken egészen hasonló önállósodási folyamat ment végbe, mint a pusztákon. Itt *is* rcgebben a belterületiek szoléi voltak, kisebb-nagyobb szőlőbeli tanyákkal, később azonban sokan kitelepültek a szőlőkbe, részben önálló gazdasággal, részben csak kertes házzal és végül, önálló szórványfalusi egységbe szerveződtek egymással. Ezáltal éppenúgy kiváltak az anyaközségből, mint az önállósult szórványok. Ilyeu önállósult szölőkertes szórványok többek közt Tiszakürt határában Korhány, Ujkécske határában Bőg, Polgár határában Gyenda, Szolnok határában Szanda. Ezek közül egyik sem lett közigazgatásilag önálló, azonban mindegyik érett arra, hogy önálló falusi élete az önálló községi kereteket is megkapja.

SZÓRVÁNYTANYÁK

A kiskunpusztai szórványok. Azon a nagy pusztaságon, ami a Kiskunságban a régi városok és az újabb nagy települések között megmaradt, nem terjedt ki a tanyás községek tanyatelepülése, mert túl messze voltak a belterülethez és különben sem tartoztak a határukba. Ezen az üresen maradt részen, ahol uradalmi majorok nem létesültek, a parcellázások révén hazájukból teljesen kiszakadt vállalkozók települtek meg. Itt tehát a tanyai összetartozás fokozata nélkül eredetileg is szórványok keletkeztek. Nem is történhetett tehát másként, mint hogy ezekből a kitelepülőkből szórványi társadalom alakuljon, s hamaiosan önálló szórványközség, vagy na int általában nevezik, tanyaközség.

A kiskunpusztai településeknek egyik része teljesen szórványi, s minden központi tömörülés nélkül keletkezett. Ezeknek a társadalmi szervezete és életük minden mozzanata teljesen szórványfalusi. Messze vannak minden közintézménytől, utaik nehezen járhatók, termelésük a piactól való nagy távolság miatt gyönge eredménnyel jár, tehát végeredményben nagyon magányosan, kiesetten

és küzdelmesen élnek. Nehéz közelekedésük miatt egymás közt való érintkezésük is igen ritka, tehát szórványfalusi helyzetük majdnem a teljes társadalmon kívüliséget jelenti számukra. Idők folyamán mégis mindegyiknek kialakult valamilyen központja, a községi szerveket és az iskolákat is megkapták, így ma ezek a központi intézmények tartják őket kissé erősebb társadalmi és igazgatási egységben. Ladánybene, Orgovány, Jakabszállás» Bocsa, Prónayfalva és Pusztaszer a teljesen szórványi pusztai falvak.

A kiskunpusztai településeknek másik fajtája az, ahol a szórványi megszállással együtt, vagy nem sokkal utána, tömör falusi mag is keletkezett s a mai községi szerkezet ennek a két települési formának az együttese. Ilyenek a jászok telepítései közül: Jászkarajenő, Kőcser, Jászszentiászló és rajtuk kívül Törtei, Szánk és Solt-J szentimre.

A *csongrad-békési szórványok.* A Maros, Tisza és a Kőrös partjának a tanyás települései között éppen olyan településtelen pusztaság maradt, mint a Kiskunságban, kivéve Orosháza és Tótkomlós halárát. Ezen a nagy pusztán, hasonlóképpen ott, ahol uradalmak nem keletkeztek, a parcellázások révén, eleve kitelepülési szándékkal szállottak meg elszánt vállalkozók és tökéletesen kiszakadva minden községből, a pusztai magányosságban kezdtek új életet. Helyzetük annyival volt könnyebb, hogy a föld szelídebb és termékenyebb és utat, vasutat, várost is könnyebben értek, tehát hamarabb megerősödhettek gazdaságilag. Ebben a kedvezőbb helyzetben nagyobb mozgási szabadságuk lett, könnyebben érintkezhettek egymással, a városokba is könnyebben eljuthattak, tehát végeredményben erősebb és mozgalmasabb szórványfalusi életet alakíthattak ki. Ennek megfelelően körülbelül az igazi tanyaiaknak megfelelő moz gási szabadsággal tartoznak egy szórványi társadalmi egységbe és ennek a keretei között eredményesen tudnak termelni,, szabadon és mégis társadalomba tartozva élni, tehát a tömör községhez való tartozásnak a hiányát távolról sem érzik úgy, mint a kiskunságiak, köt, nyilván többre becsülik ezt a szórványi életet, egy kis falu szoros határában való szorongásnál, mert aki csak teheti, a falusiak közül, sietve vállalkozik ilyen szórványi tanyán való megtelepülésre.

Minden tömör falusi mag nélküli szórvány falvak ezen a tájon: önálló községi keretben Csabacsűd, Fábiánsebestyén, Ottlaka,

Kiskirályság és községi önállóság nélkül Kiscsákó. Vannak községek is itt, amelyek legnagyobbrészben szórványok, azonban valamelyes tömör községi magjuk is képződött, de a belterület és külterület között nem áll fönn tanyás összetartozás. Ilyenek: Szen-Letornya, Kondoros, Csorvás és Nagyszénás.

Nagykunsági tanyaközségek. Két nagykunsági határrészen —. Mesterszálláson és Kuncsorbán — éppen ügy tanyai szerveződés nélkül történt a megtelepülés, mint a másik két pusztán. Ez a két nagykunsági puszta azonban még kedvezőbb fekvésben van, mint a békés-csongrádi szórványok pusztái, tehát a megtelepülök még sikeresebben alapíthatták meg az életüket és még fejlettebb szórvanytársadalmi formákat alakíthattak ki. Mind a két pusztát, éppen a közepén, kiépített út szeli át, s ezek aránylag jól bekapcsolják a telepeseket a nagyobb forgalomba, bár várostól meglehetősen messze esnek. Legjobban megkönnyíti azonban a helyzetüket, hogy földjük kitűnő, tehát termelésük összehasonlíthatatlanul sikeresebb, mint a kiskunsági szórványiaké. Mindezek miatt éppen nem nyomorogva és elhagyatottan élnek, hanem egyénenként gyarapodnak és társadalmi életük minden más szórványinál fejlettebb. Társadalmuk levegője olyan, mint egy fejtett tanyásvidéké, azzal a különbséggel, hogy nem tekintenek egy városi belterület felé, hanem földjükön otthonosan megtelepülve, egymás között igyekeznek magasabb kultúrszintet és fejlettebb társadalmi formákat elérni. S ez az igyekezetük alighanem sikerrel jár, mert egyiküknek, Kuncsorbának a főjegyzője, úgy minősítette ezt a települési-társadalmi rendszeri, hogy a „magyar gazdálkodó népre a legtökéletesebb alakulat“.

TANYAPOLITIKAI KÉRDÉSEK

A TANYARENDSZER ÉRTÉKELÉSE

A közkeletű értékelés, „A tanyakérdés Magyarország egyik legfájóbb sebe. Az ország mai területén kb. hétszázezer ember él a legelhanyagoltabb társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyok között valóságos középkori állapotban.“ Ez az alaphangja a tanyai közigazgatás rendezése végett megindult belügyminisztériumi adatgyűjtő munkának és a közigazgatási reformtervezet indokolásának. A tanyarendszernek ilyen általános és teljes leminösítése azonban nemcsak a közigazgatási tényezőknek a különleges szempontja, hanem általános és közkeletű felfogása mindazoknak, akik a tanyával foglalkoznak vagy éppen csak hozzászólnak a kérdéshez. Valóságos nemzeti kötelesség a tanyák állapotát, mint a magyar társadalom fájó sebét emlegetni s különös igyekezettel kutatni az orvoslás útjait.

Közigazgatási szempontból egyértelműen a következők a tanyai bajok. Nincsenek külterületi szervek, tehát a tanyaiaknak tninden közigazgatási ügyben messze vidékről kell a belterületre bejárni. A másik oldalon a közigazgatási szervek nem tudják elérni a tanyákat s minden kézbesítés, nyilvántartás, végrehajtás rendkívül nehéz, sőt nagyon sokszor lehetetlen. Nincs tehát közvetlen kapcsolat a tanya és a közigazgatási szervek közt, ami mindkét részre rendkívül hátrányos. Betetőzi a bajokat, hogy a tanyai külterület ennek a kiesésnek ellenére éppenúgy viseli a közterheket, mint a belterület.

Gazdasági szempontból nem kevesebb a kifogás. A tanyáktól

messze esnek a piacok, ezért, mind az értékesítés, mind a beszerzés rendkívül nehéz. Nincsenek erdők, legelök s a tanyai gazdálkodás egyáltalán rendkívül külterjes. Nincsenek külterületi állategészségügyi szervek, tehát az állattenyésztés is rendkívül alacsony színvonalon áll. Mindezek miatt a tanyaiak életszínvonala különlegesen alacsony.

Az egészségügyi viszonyok kétségbeejtöen rosszak. Nincs egészségügyi szolgálat: orvos, patika, bába elérhetetlenül messze vannak, tehát nem is vehetők igénybe. Nincs egészségügyi ellenőrzés, ezért a tanyai élet teljesen egészségtelen: hiányos a táplálkozás, egészségtelenek a lakások és a tisztaság minden vonalon hiányos.

Éppen ilyen elhanyagolt állapotban vannak a tanyák társadalmi szempontból. Nincsenek utak elegendő számmal s hiányos vagy éppen hiányzik, a tanyai posta és kézbesítőszolgálat. Nincs társadalmi érintkezés sem külön a tanyák közt egymás közt, sem a belterülettel. Hiányzanak a tanyai társadalmi egyesületek, tehát a tanyán lakók kénytelenek magányosságban élni. Nem lehetséges a nagy távolságok miatt sem társadalmi szervezkedés, sem kölcsönös segítség.

A kulturális viszonyok pedig különlegesen siralmasak a tanyák között. Kevés a tanyai iskola, nincsenek népművelési intézmények és a testnevelési szolgálat is fogyatékos. Nincsenek templomok, tehát a lelki gondozás is kétségbeejtöen elmaradott.

Ezekkel a súlyos hátrányokkal szemben csak két előnyre tud néha-néha rámutatni a közkeletű értékelés. Egyik oldalon a tanyai gazdálkodásnak elismeri bizonyos könnyebbségét és gazdaságosságát, mint a termelő helyen való állandó megtelepülés következményét, a másik oldalon pedig fölhozza, hogy a szétszórtságnak vannak bizonyos lelki-erkölcsi és biológiai előnyei. A tanyákon magasabb a születések száma s az állandó magánosságban való élés önállóságra, függetlenségre, szorgalmas munkára és igénytelenségre nevel.

Ez a tanyaértékelés mind tényállításaiban, mind értékelő szempontjaiban tökéletesen téves. A tények, amiket a tanyarendszer rovására felsorol, egytől-egyig mind vitathatók, értékelésének a szempontja pedig eredendően téves, mert felhozott tényeit mind

nem a tanyarendszerre, hanem egy föltételezett szórványi társadalomra vonatkoztatja.

Az összes tényállítások, amelyek a tanyarendszer hátrányait vannak hivatva igazolni, hamisak. Vagy egyszerűen nem igazak, vagy nem úgy igazak, vagy igazak, azonban nemcsak a tanyán vannak úgy, hauem a faluban is. Mint ténymegállapítás, nem igaz az, hogy a tanyai termelés különlegesen külterjes és a tanyai állattenyésztés alacsony színvonalon áll. Nem igaz az sem, hogy az úthálózat hiányos és hogy nincs elég intenzív közlekedés a belterület és a külterület között. A fölsorakoztatott hátrányok egy másik csoportja mint puszta tényállítás helyes, azonban tévedés ezt teljes hiánynak fogni föl. Valóban nincsenek templomok és igazgatási szervek a tanyán, azonban nem áll az, hogy a tanyaiak ezért nem járnak vagy nem járhatnak templomba és közigazgatási ügyeiket nem intéznék el. Végül egy harmadik csoportba tartozó állítások teljesen helytállók, azonban nem írhatók különlegesen a tanyarendszer rovására. Igaz, hogy a tanyaiak életszínvonala alacsony, hogy kultúrájuk hiányos és alacsonyszínvonalú, azonban ugyanez vájjon nem mondható-e el legalább ekkora mértékben a falusi népességről is?

Nem kisebb tévedésekkel terhes ezeknek a tényállításoknak az értékelő beszámítása. Minden fölsorolt tanyai bajt a szétszórtság technikai helyzetének a rovására ír ez az értékelés, tehát azt állítja, hogy mindez a külterületi helyzetnek a következménye, holott legnagyobb részük a területi elhelyezkedéstől függetlenül a paraszti társadalmi helyzetnek a következménye s ezeket nemhogy növelné a tanyai helyzet, hanem nagyon sok részében csökkenti. A rossz egészségügyi helyzet, alacsony kultúrszínt, a külterjes termelés, éppenséggel nem tanyai különlegességek, sőt éppen a termelés az általános paraszt színvonal fölé emelkedik a tanyákon.

Végzetesen téved legvégül ez az értékelés akkor, amikor minfcen fölsorolt bajt, mint a szórványtelepülés következményét, a tanyarendszer rovására ír. Még a szórványi helyzettel sem jár együtt mindaz a nehézség és hátrány, amit a tanya panaszlói fölsorolnak, a tanyákat meg éppenséggel nem illetik, mert legnagyobbrészük ncrn szórványtelepülés, hanem tanya, A tanya pedig egészen más valami, mint a szórványi széttelepülés.

A közkeletű tanyaértékelés tehát tiszteletreméltó értékszempontjai ellenére is minden ízében téves. Vagy nem létező hátrányokkal minősít, vagy olyan hátrányokkal, amelyek ugyan magukban véve igazak, azonban nem illetik különlegesen a tanyákat, mert általános jelenségek, vagy egyáltalán nem a tanyára vonatkoznak, hanem egy olyan települési társadalmi formára, amely nem azonos a tanyával.

Gazdasági értékelés. Hogy helytállóbban ítélhessük meg a tanyákat, megelőzve a történeti értékelést, történeti helyzetektől elvonatkoztatva vegyük szemügyre a tanyarendszert, a gazdasági és a társadalmi előnyök és hátrányok szempontjából.

Gazdasági szempontból az értékelésnek két mértéke kínálko^ zik: a termeléstechnikai és az általános gazdasági megítélés.

Termeléstechnikai szempontból fékeérthetetlenül tiszta a helyzet. A termelés érdekeit tekintve, feltétlen előny az, ha a termelés üzemi berendezése a termelőhelyen van és a termelő is a munka ideié alatt állandóan a termelés helyén tartózkodik. Annyira föltétien előny az ilyen üzemi berendezés, hogy fejlett, gazdaságos és különleges termelés el sem képzelhető másképpen. Sehol a világon magasszínvonalú és különleges termékeket produkáló mezőgazdasági termelés más formában, mint ilyen termelőhelyi üzemek formájában nem fejlődött ki.

Ebből a szempontból tehát a termelőhelyi mezőgazdasági üzem — akár tanya, akár szórványtelepülés — egyformán messze fölötte áll a falurendszerű termelésnek. Míg a falusi rendszerű termelés rengeteg szállítással, járkálással és huzavonával jár, s amellett mégis mindig felületes marad, hiszen nem látja mindennap földjét a termelő, addig a termelőhelyi üzemben elmarad minden felesleges szállítás, közlekedés és a termelő állandó gonddal és szemléléssel kísérheti termelése folyását. Hogy a nyilvánvaló termelési érdekekkel szemben mégis a falu is közönséges formája a mezőgazdasági termelésnek, az éppen nem termelési okokból, hanem ezzel szemben társadalmi és politikai tényezők hatása folytán következett be.

A tanyarendszer éppen olyan termelőhelyi üzem, mint a szórványtelepülésű gazdaság, tehát erről az oldalról avval együtt a falurendszert messze meghaladó értékű településforma.

Más a helyzet általános gazdasági szempontból. Egy települési

forma gazdasági értékének a közvetlen termeléstechnikai alkalmasságon felül általános gazdasági tényezői is vannak. A piachoz való hozzáférhetőség, intenzív forgalom más településekkel, magasabb fokú gazdaságszervezeti egységekbe való bekapcsolódás és egyáltalán olyan társadalmi kapcsolatok, amelyek egy magasabb színvonalú és fejlettebb gazdasági kultúrába kapcsolják a telep termelőit. Eszerint tehát az egyes gazdaságoknak nagyobb gazdasági egységekbe kell bekapcsolódniuk, hogy a piachoz, az erősebb forgalom hoz, a nagyobb szervezeti egységekhez és a magasabb gazdasági kultúrához hozzáférjenek.

Ebből a szempontból már nemcsak a falusi gazdaságok és a termelőhelyi gazdaságok között van lényegbevágó különbség, hanem a tanyai és a szórványi gazdaságok között is.

Egy falusi gazdaság több hasonlóval és kevés kiegészítő — iparos-kereskedő — gazdasággal együtt egy kis gazdasági egységet képez. Olyat, amelynek sem piaca, sem forgalma, sem gazdasági szervezete, sem termelési kultúrája, pusztán a méretek határoltsága miatt, nem juthat magasabb fejlettségre. A szórványtelepülések helyzete hasonló. Az ilyen településű gazdaságok szintén egy-egy kiskörű egységnek a részesei, tehát sem piacot, sem forgalmat, sem termelési kultúrát nem kapnak a falusi méreteket meghaladó arányokban. Helyzetük azonban annyival előnyösebb a falusinál, hogy termeléstechnikai szempontból hasonlíthatatlanul kedvezőbb az elhelyezkedésük.

Mindkét formánál messze kedvezőbb a helyzete általános gazdasági szempontból a tanyai gazdaságoknak. Ugyanakkor, amikor termelőhelyre települt termelési üzemet valósítanak meg, a terhelőt és az egész gazdaságot egy nagyobb gazdasági-társadalmi egységbe kapcsolják. Olyan egységbe, amelynek nagy és fejlett piaca van, s ehhez közvetlen és kiépült forgalommal kapcsolódik a lányai gazdaság. Ugyanakkor ez a nagyobb egység a falusi kereteknél sokkal tágabb társadalmi egység, tehát mind a gazdasági szervezkedésben, mind a gazdasági kultúrában sokkal többet nyújt a tanyai termelőnek, mint a falusi társadalom a faluban élő mezőgazdának. A két gazdasági szemponthoz mérten a tanyai forma az optimumot valósítja meg: a termelés technikailag a termelőhelyen folyik, ugyanakkor azonban szervesen beépülve egy nagyobb gazdasági egységnek a falusinál sokkal tágasabb és fejlet-

tebb világba. Tehát termeléstechnikai szempontból olyan, mint a szórvány, általános gazdasági szempontból pedig olyan, mint a város. Mind a két irányban egyformán fölötte áll a falunak.

Társadalmi értékelés A települési formák társadalmi értékelésében két szempont lehetséges: a területi szerveződésé, mint előnyösebb, vagy hátrányosabb szervezeti formáké és általában a társadalmi formáké, mint szűkebb, vagy tágabb életkereteké.

A területi szerveződés két alapvető formája a város és a falu. Az egyik nagyobb, differenciáltabb és központi helyzetű társadalmi egység, a másik kisebb tagozatlanabb és vidéki helyzetű. A város-falu szereposztás tehát alapjában aránytalan.

A falu termelőszerepre szorult kis egység, amelynek kisszerű intézményei fejlődhetnek csak ki és az egész falusi társadalom kétfelől is kedvezőtlen helyzetben él. Egyik oldalról szoros, zárt világ. Tipikus társadalmi rendje áttekinthető, s mindenki erős és állandó ellenőrzése alatt áll a többieknek, s minden tagnak a helyzete hagyományosan előírt. A másik oldalról pedig vidéki helyzetben él. Tehát kiesett a városok magasabb szintű és központi életéből s annak alárendelt követője, mégis szorosan a városhoz tartozik, mert annak szállít gazdasági és emberi javakat és onnan kap aránytalan ellenértéket. Akármilyen legyen a társadalom rendje, maga a falusi helyzet technikai keretei miatt ilyen alárendelt és kiesett része a társadalomnak, tehát mégoly kiegyenlített társadalmi rendszer is csak akkor tudja a falusi helyzet hátrányosságát megszüntetni, ha föloldja a falu zárt egységét és a falu és a város közti távolságot megszünteti, vagy jelentékenyen megrövidíti. A faluváios aránytalan viszonyát jellemzi a falunak mindinkább kiütköző vakaga, a faluból való menekülés és a falusi élet megrekedtsége.

A szórványtelepülésű falu csak abban különbözik a tömör falutól, hogy belső társadalmi viszonyai nem olyan szorosak. Ahogy a termelésben célszerűbb és egyéniesebb rendet alapít meg a magános gazdaság, úgy a társadalmi életben is lazább és több lehetőségü társadalmi rendet alakít ki. Vidéki helyzete azonban éppenolyan, műit a tömör falué.

E két falusi formával szemben a tanya egészen elütő társadalmi egységet képvisel. Annyira, hogy végeredményben nem is társadalmi egység. Területi és táji egység, azonban egy vidék

tanyái, a laza szomszédsági viszonyon túl nem szerveződnek egy testté, hanem egyenként beletartoznak a belterület társadalmi egységébe és együttesen annak egy részét alkotják. Tehát nem falvak, hanem városrészek, vagy ritkábban nagy falunak a részei. Éppenezért a tanyák nem képeznek szoros társadalmi rendet egymás között. Mig a falu olyan, mint egy osztatlan közös lakás, amelyben mindig mindenki a másik szeme előtt van és sem nyugodtan szemlélődni, sem munkába elmerülni nem lehet, addig a tanyás társadalom olyan, mint egy jól osztott lakás, amelyben a közös reprezentatív helyiségek mellett meg van kinek-kinek a külön lakórésze, ahol háborítatlanul, egyéni kedve szerint dolgozhat, pihenhet, szemlélődhet, szóval egyéni életet élhet, így műiden tanyának is közös érintkező területe van a belterületen. Éppen ezért a tanya nem vidéki kapcsolatban áll a várossal. Saját vidéke a városnak, sőt nem is vidéke, hanem szerves külterületi tartozéka. A tanya-város viszony tehát nem úgy osztja meg egy területnek a népességét, hogy egyeseket városiakká, másokat vidékiekké tesz, hanem úgy, hogy ki ki városi is, vidéki is. Szóval nem az embereket osztja szét a tanyavárosi szervezet, hanem csak a szerepeket és az ilyen társadalom tagjai a szerepek betöltése szerint hol városiak, hol tanyaiak.

A tanyarendszer tehát nemcsak kikerüli a kényelmetlenül szoros falusi közösséget, hanem a város-vidék aránytalan szerveződést is föloldja. S ez továbbmenőleg avval a nevezetes következménnyel jár, hogy az agrárnépességet is városivá tudja tenni. Ez pedig olyan páratlan előnye ennek a települési rendszernek, hogy általa messze a falu fölé emelkedik.

Teljesen és minden aránytalanság nélkül megvalósítja a város-vidék egységét, tehát az agrárnépesség városiasítását a kisgazdatanya családi rendszere. Itt nemzedéki váltással minden egyén a tanyán is lakik és a városban is, mégpedig úgy, hogy termelőmunkáját ki-ki a tanyán folytatja, közélete, pihenése és magánélete ünnepélyesebb mozzanatai pedig a városban mennek végbe. S nem szabad elfelejtenünk, hogy a magyar tanyák nagyobbik fele ilyen családi kisgazdatanya.

Aránytalan viszonyt teremt ezzel szemben a nagygazdatanya és a haszonbéres tanya. Az egyiknél állandóan tanyán lakó cselédség, a másiknál állandóan tanyán lakó haszonbérlő népes-

ség alakul ki. Ezeknél a tanyatípusoknál tehát úgy alakul a mérleg, hogy a tanya gazdája teljesen városi, tehát helyzete föltétlenül jobb, mint a falusié, viszont a tanyai cseléd és a tanyai haszonbérlő állandóan a tanyán lakik, tehát helyzete viszonylag rosszabb, de nem biztos, hogy kedvezőtlenebb a falusi helyzetnél.

A farmtanyák esetében szintén aránytalan a helyzet. Állandó tanyai lakos a farmtanyán élő, amennyiben kiesett a városból. Mégsem vidéki helyzetben él azonban, mert közvetlen szálon tartozik a város társadalmi életébe, csak éppen nem lakik soha benn. Mindig benn van, amikor ezt valamilyen szükséglete megkívánja, tehát végeredményben hasonlíthatatlanul többször, mint a vidéki, azonban lakóhelye szerint külterületi, szóval kültagja társadalmának.

Végeredményben tehát a tanyarendszer olyan helyzetet teremt, amelyben a tanyák nagyobbik részén, a tanyaiak nagyobbik fele városi társadalomnak a tagja. És ez a helyzet azzal szemben áll, ahol a népességnek egy kisebbik része városi, s a nagyobbik része falusi. Tehát összehasonlítva ugyanazon területnek a társadalmi szerveződését város-falu rendszerben és tanyás városi rendszerben, a következő, mindennél beszédesebb, mérleg alakul ki. Város-falu szerveződés esetén városban lakik az iparforgalmi értelmiségi népesség nagyobbik része, egészbenvéve az összes népesség kisebbik fele, vagy éppen töredéke, viszont tanyás szerveződés esetén a városban lakik minden iparforgalmi és értelmiségi foglalkozású és még ehhez az őstermelők nagyobbik fele, végeredményben tehát az egész népesség túlnyomó nagy része.

A települési-társadalmi szerveződés adta életkeretek szempontjából hasonló a helyzet. A falusi élet egyhelyhez kötött, szoros társadalmi szabályozások közt folyó, kis körben lezajló lét. Sem a vállalkozásnak és kezdeményezésnek, sem az egyéni elmerülésnek, sem a szabad és változatos érintkezéseknek nem enged teret. Tehát mind a termelő munka, mind az élet többi megnyilvánulása nehézkesen, állandóan fékezve és végeredményben igen kevéssé halad előre. Ezzel szemben tanyás társadalomban egészen más formái vannak az életnek. A termelés a tanyai gazdaságokban szabad egyéni kezdeményezésnek és vállalkozásoknak a tere, s végeredményben mindenütt nagyobb sikerrel is jár, mint a falusi gazdaságok termelése. A termelésen kívül viszont az élet összes

szálai a városi központban futnak össze és itt nagyobb szabadságban, tágasabb lehetőségek között sokkal fejlettebb formákat alakíthatnak ki, mint a falusi élet. A tanyás társadalom élete tehát részben szórványi, részben városi. Mindkét irányban messze fölötte áll azonban a falusinak.

A szórványtársadalom életformája csöppel sem városiasabb, mint a falué, azonban a falusi kötöttségek hiányzanak belőle. Tágasabb, szabadabb lét mint a falusi, s társadalmi formái mind a termelésben, mind az élet egyéb útjain nagyobb teret engednek az egyéni kezdeményezésnek, ennyivel kedvezőbb talaja ez az emberi életnek.

A *tanyarendszer történeti értéke.* Elképzelhető, hogy a tanyarendszer minden elvontan érvényes gazdasági és társadalmi előnyei mellett is történeti életében hátramaradást és lesüllyedést idéz elő. Ilyen értelemben látja a tanyarendszer történeti szerepét a közkeletű tanyaértékelés. Erről azonban szó sem lehet.

A rendi társadalom korában, tehát a tanyarendszer első korszakában nem kisebb jelentősége volt a tanyarendszernek, minthogy a magyar parasztság igen jelentékeny részét megmentette a jobbágyi helyzet teljes nyomásától, s ezzel már akkor is magasabbrendű életet tett számukra lehetővé, későbbre pedig kedvező föltételekkel segítette őEet a polgári fejlődés útjára.

Már kifejlődésében is szerepet játszott a közönséges jobbágyinál szabadabb társadalmi helyzet, hogy azonban ez a kivételes helyzet állandósulhatott és minden ellenkező erővel szembeit meg tudott maradni, az elsősorban a tanyarendszernek köszönhető. Mindenki, aki kissé is ismeri a jobbágyság történeti viszonyait, nagyon jól tudja, hogy milyen jelentősége volt a jobbágykorban a mezővárosoknak. A földesúri önkénynek alávetett falusi helyzettel szemben ez jelentette az egyetlen lehetséges szabadulást és mindenkor özönlött is a parasztság az ilyenekbe. Azonban a mezővárosi szabadságok is rendszerint egy-egy földesúr, vagy legjobb esetben a fejedelem méltányosságától és érdekeitől függtek, tehát tárgyilag biztosított létük ezeknek sem volt. Az ország minden részén akárhányszor vonták el ilyen mezővárosok szabadságát és süllyesztették vissza jobbágyközségi szintre. Ahol azonban a tanyarendszer egyszer kifejlődött, ott objektív fundamentumot kapott a mezővárosi

lét, mert olyan nagyobb tömegű agrárnépesség tömörülhetett össze, amelynek tömege, szervezete és kultúrája tényleges erő volt a földesúri önkénnyel szemben és az érdekek vonalán is meg tudott állani a földesúrral szemben. Annál nevezetesebb a városiasságnak ilyen megalapozása, mert tisztán a mezőgazdaság erőiből létesült. Az ipar és a kereskedelem királyi vagy földesúri kedvezésektől függött, de a földművelést és az állattartást nem befolyásolta ilyen belátás, ezért lett objektív erő a tanyás mezőváros az úri hatalommal szemben.

S ha már egyszer kialakult egy-egy településnek a tanyarendszere és megszilárdult mezővárosi helyzete, akkor már két irányban és hasonlíthatatlanul nagyobb lehetőségét engedte a fejlődésnek és az emelkedésnek, mint akármilyen jobbágyfalu. A nagyobb társadalmi egység nagyobb lehetőségek birtokában komoly önkormányzatot fejlesztett ki, s ezzel félig meddig polgári életet alakított ki akkor, amikor földművelő számára a jobbágyi-falusi élet volt az érvényes létforma. A termelés célszerű szervezete pedig azt tette lehetővé, hogy alkalmas rendben használják a határt és a termelés egyes ágait a legsikeresebben folytassák. Aránylag fejlett termelés alakult tehát ki akkor, amikor a falusi termelés még erőtlenül küzdött a földdel.

Ebben a korban azt tette lehetővé a tanyarendszer, hogy a fiatal településű Alföld társadalmi kultúrájában és politikai tudatában meghaladta a régi falvakat, termelésében pedig megközelítette, vagy utolérte a századokkal előbb megindult fejlődésű történeti vidékeket.

A polgári társadalom korában, tehát a tanyarendszer második és harmadik korszakában, nem kisebb eredmények írhatók a tanyarendszer javára.

A tanya termelési célszerűsége és a tanyás társadalom társadalmi szabadsága révén az Alföld parasztsága egészen más föltételekkel indult a múlt század közepén megnyíló polgári előrehaladás“ útjára, mint a jobbágyfalvak parasztsága. Mindenekelőtt falusi jobbágyparaszti kötöttségek helyett városi-polgárparaszti önállósággal és öntudattal rendelkezett, tehát már valamelyes kezdő tőkével indult az új rendben, nem pedig hátráltató tehetetlenséggel és öntudatlansággal. A tanyás társadalom kifejlett intézményei pedig technikai segítséget is adtak a polgári fejlődés útján.

A tanyai üzemekkel benépesített határ hasonlíthatatlanul jobb termelési lehetőségeket nyújtott, mint a tagosítatlan, nyomásrendszerű falusi határ, ahol a trágyázásnak, mezei munkáknak és az állattartásnak sokkal kedvezőtlenebb föltételei voltak. A sikeres búzatermelés, a kapások kiterjedt termelése, a baromfitenyésztés, mind a tanyarendszer révén vált olyan mértékben lehetővé, hogy ma 200—250 éves fejlődés után legalább is azon a színvonalon állanak ezek a termelési ágak, mint sokszázéves múltra visszatekinthető nyugati falvakban.

A tanyáshatárú városok egységes nagy gazdasági szervezete pedig olyan különleges kultúrákat tett lehetővé, amilyenek falvakra osztott határokban sehol másutt ki sem tudtak fejlődni. A zöldség, szőlő és gyümölcs kultúrája azért fejlődött ki olyan hirtelen az Alföldön, mert egyszerre nagy egységekben indult és a megfelelő exportpiacot a maga erejéből ki tudta alakítani. Egy-egy termelővidéknek a saját piaca azonban nemcsak az új kultúrákat hívta életre, hanem a meglevő termelési ágakat is úgy duzzasztotta, hogy azokból kiviteli tömegtermelés lett. Mindezt, kis falusi egységekre bomló termelés soha nem tudta volna kialakítani.

Nem kisebb jelentőségű a tanyás városok társadalmi fejlődése. Erős iramú és hovatovább teljes polgárosodás következett be a tanyás városokban. Elsőbb is azáltal, hogy a tanyás gazdák, az állandó városi életben teljesen kiemelkedtek a paraszti formákból, ami egyrészt termelésük racionálisabb és fejlettebb módszereit hozta magával, másrészt pedig polgári igényekkel és polgári életformákkal járt együtt. Nyilvánvaló, hogy a városban lakó és a földjét bérbeadó henye polgárgazda nem vonzó jelenség, azonban az sem tagadható, hogy ez a társadalmi állapot a továbbfejlődés szempontjából sokkal magasabbrendű és értékesebb, mint akármilyen paraszti életforma. Avval is óriási mértékben segítette a polgári előrehaladást a tanyarendszer, hogy a társadalmi és gazdasági fölemelkedésnek sokkalta változatosabb és járhatóbb útjait nyitotta meg, mint a falvak. A tanyás cselédek emelkedési lépcsője, a különleges kultúrák vállalkozási lehetőségei mind óriási arányokban emelték föl polgári szintre a szegényparasztság erőteljesebb egyéneit, s ezt egyformán a tanyarendszer tette lehetővé. A termelőhelyen való termelés, a közvetlen piac és az önálló termelés tanyai lehetősége nélkül soha ezekből a szegényparasztokból

nem lett volna önálló mezőgazda. De azok számára is, akik mint munkások és tanyai cselédek megmaradtak szegényparaszti állapotukban, változott és fejlődőképesebb sorsot hozott ebben a korszakban a tanyás társadalom. Nem hozott könnyebb életet, de a falusi-paraszti zsellérség helyett városias munkássorsot tett lehetővé. Ez pedig avval járt, hogy érdekvédő munkásszervezeteket hozhattak létre, politikai erővé alakulhattak és tömeges együttesben a fölemelkedésnek magukban rejlő akadályait okvetlen elháríthatták. S ez nemcsak a tanyás városokban lakó munkásságra, hanem az állandóan tanyán lakó cselédség jórészére is vonatkozik. A tanyai cselédek sokkal inkább öntudatos és emelkedésre képes elemek, mint az uradalmi vagy falusi szegénység.

A tanyarendszer emeltyűje a hasonló általános gazdaságitársadalmi helyzet ellenére odajuttatta az Alföldet, hogy általában véve utolérte, de nem kevés vonatkozásban meg is haladta a történeti országrészek falvainak a szintjét. Csak egy vonatkozásban vált kedvezőtlenebbé az alföldi helyzet: a tanyafejlődés igen komoly közigazgatási kényelmetlenséget idézett elő. A jól bevált igazgatási formák nehézkesen működnek az alföldi tanyás határokban, s valóban igen kényelmetlenné teszik a közfeladatok ellátását. Akik a tanyákat sötét színben látják, azok elsősorban ebből a szempontból nézik a tanyákat. Nehezen tudják azt megérteni, hogy külterületi nehézségekkel kelljen küzdeni akkor, amikor a falurendszerű településekben igen kényelmesen láthatók el az összes közfeladatok. Nyilvánvalóan magasabbrendü társadalmi formának vélik tehát az olyat, amelyben minden igazgatás és irányítás könnyűszerrel egyhelyben eszközölhető. Könnyű azonban itt, a világon mindenütt elterjedt szórványtelepülésekre hivatkozni, ahol szintén szétszórtan él a népesség, s mégis igen jól el tudják látni azok közigazgatását és a kétségtelenül ott is meglevő kényelmetlenségek miatt nem látják az egész települési-társadalmi rendszert kétségbeejtőnek. Bizonyos azonban, hogy éppen a mostani fejlődési szinten a legnehezebb a helyzet. Ameddig a közigazgatás sokkal egyszerűbb volt és az életigények általában primitívebbek voltak, addig senkinek nem okozott az gondot, hogy a tanyákon milyenek a közállapotok. Akkor pedig, amikor már olyan fejlettek a tanyai viszonyok, hogy sok és jó út van, élénk közlekedés, erős tanyai existenciák — műit a nyugati és északi szórvány-

vidékeken — ismét nincsenek nehézségek, mert a távolságot a közlekedéssel könnyen le lehet győzni. A mai magyarországi helyzet éppen közbe esik, ezért tetszik olyan kétségbeejtőnek.

Minden jelenlegi igazgatási nehézség mellett is azonban, még a továbbfejlődés szempontjából is nagyobb a tanyarendszer értéke, mint a falvaké. Nevezetesen sokkal jobb föltételeit nyújtja a fejlődésnek, mint akármilyen falusi forma. Először is a paraszti kötöttségekből kiemelkedő társadalom, másodszor a racionális mezőgazdasági üzem, s végül egy minden fejlődésre képes városszervezeti forma, sokkal kedvezőbb tényezői a fejlődésnek, mint a szoros falusi közösségekbe merevült parasztság, a nehézkes termelőüzem és a városból való teljes kiesettség. A tanyástársadalom alapjain kétfelől is sikeresebben történhet komoly fejlődés. Egyfelől az átalakulás hajtóerői sokkal számosabbak és erősebbek a tanyás társadalmakban mint a falvak kis egységeikben. Itt már fölszabadult erők keresik az érvényesülés útjait, amott pedig a fölszabadulás kísérletével vész semmibe az energia. Másfelől pedig kész és jó társadalomszervezeti formákat kínál a tanyarendszer egy kiegyenlítettebb társadalmi rend számára. A családi kisgazda tanya és a farmtanya minden olyan fejlődés esetére, amely az egyéni vállalkozások alapjára helyezkedik, kész szervezeti formát nyújt s általános érvényesülése esetén a falu-város ellentét objektív föloldását valósítja meg. Szövetkezeti, közösségi gazdasági rendszer esetére pedig általában a tanyarendszer adja annak a példáját, hogy a termelőhelyi munka és a városi élet ellentétét hogyan lehet egy szervezet által megszüntetni.

A *TANYAPOLITIKA UTJAI*

Tanyapolitika és általános politika. Azoknak a társadalmi bajoknak és visszáságoknak, amelyeket a tanyairodalom a tanyarendszer számlájára ír, legnagyobb része egyáltalán nem a tanyarendszernek a következménye. Olyan általános társadalmi jelenségek ezek, amelyek nem egyik vagy másik települési formának, hanem az általános gazdasági-társadalmi helyzetnek a következményei. A tanyai cselédség nehéz helyzetén, a tanyai bérlők kihasználásán, az általános társadalmi és kulturális elesettségen

nem lehet tanyapolitikával segíteni. Ezek általános politikai kérdések, tehát csak általános politikai segítség orvosolhatja a tanyán is ezeket a bajokat. Ha mégis tanyapolitika kíván ezeken a bajokon segíteni, az reménytelen igyekezet.

A tanyapolitikának nem az a témája, hogy általánosságban miként jobbítható meg a tanyai élet, hanem csak az, hogy alapul véve az általános gazdasági-társadalmi helyzetet — tökéletesen nyitva hagyva ennek a politikai kérdéseit — a tanyarendszer, mint különleges területi szerveződés, milyen előnyöket és hátrányokat jelent és hogyan növelhetők előnyei, s hogyan küzdhetők le hátrányai. Tehát azt megállapítani, hogy a tanyarendszer hátrányai közül melyek azok, amelyek nem közvetlen függvényei az általános gazdasági-társadalmi viszonyoknak, hanem a tanyarendszer különleges következményei, s ezeknek a leküzdési módját kikeresni. A másik oldalon pedig azt megállapítani, hogy mik a tanyarendszernek az általános gazdasági-társadalmi helyzettel közvetlenül nem együttjáró előnyei, s ezeket minél erősebben kifejleszteni.

Ennek a különleges tanyapolitikának két útja lehetséges: falvasítás vagy városiasítás. Az a szemlélet, amely a tanyerendszer hátrányait látja túlnyomónak, falvasítani igyekszik a tanyákat, ellenben az a szemlélet, amely a tanyarendszerben egy értékes, és minden társadalmi helyzetben előnyös megoldást ismer föl, éppen ellenkezőleg, a városiasításban látja a tanyapolitika követendő útját.

A tanyák falvasítása. Akármilyen politikai meggyőződéssel fölfoghatók úgy a tanyai társadalmi bajok, műit a külterületi helyzettel szükségképpen együttjáró következmények. Tehát elgondolható, hogy a belterülethez tartozó szórványtelepülésnek olyan szükségszerű hátrányai vannak, amin semmi mással, mint ennek a külkerületi helyzetnek a megszüntetésével lehet csak segíteni. Szóval csak úgy, ha önálló társadalmi és igazgatási egységbe szerveződik a tanyai külterület. Ennek a fölfogásnak az a tanyapolitikai következménye, hogy a tanyákat önálló falvakká kell alakítani. Ez pedig kétféleképen lehetséges: vagy össze kell telepíteni a tanyákat, hogy tömör falu legyen belőle, vagy széttelepülés fönntartása mellett önálló társadalmi gócot kell létesíteni a tanyák között, hogy ekörül szórványfalusi egységgé szerveződjenek.

Az ilyen tanyapolitika azonban nagyon rossz számvetésen alapul. A külterületi helyzetnek végeredményben egyetlen oly következménye van, amely szükségszerű és ami nem másnak, mint ennek a külterületi helyzetnek a következménye, nevezetesen az igazgatási kényelmetlenség. Ha már most ennek a bajnak az orvoslása kedvéért önálló tömör, vagy szórvány falvakat alakítanánk a tanyákból, föláldoznánk mindazt a társadalmi-gazdasági előnyt, ami éppenazért sajátja a tanyáknak, mert nem falusi települések. És még ekkora áldozattal is igen kockázatos lenne a siker. Ha összetelepítenénk a tanyákat, akkor valóban kényelmes lenne az igazgatás, azonban annyival kényelmetlenebb lenne a termelés. Keletkeznének könnyen igazgatható, de nehezen termelő falvak. Nem is szólva a falusi helyzet egyéb hátrányairól. Ha viszont nem telepítenénk össze a tanyákat, csak szórványfalusi egységbe szerveznénk, akkor ugyan a termelés továbbra is a jelenlegi kedvező helyzetben maradna, azonban az igazgatás evvel aligha lenne könnyebb. Csak annyit változna a helyzet, hogy nem a belterület és a tanyák között, hanem a tanyák és községi központ között kellene közlekedni a közigazgatási ügyekben, ami igazán nem nagy különbség. Ha az utak jellegzetes belterületre futó sugarasságát tekintetbe vesszük, még a távolság sem nagyon rövidülne meg. Ezzel szemben elveszne a tanyák városi belterülettel való összetartozásának az értelme, tehát egy baj helyett sok állana elő.

A tanyák falvasításának mindakét megoldása így igen rossz cserét csinálna. Egy hátrány kiküszöböléséért föladna számos előnyt, s ezzel a tanyákat a városrészi helyzetből vidéki-falusi helyzetbe taszítaná le. Nyilvánvaló tehát, hogy ez a tanyapolitika semmiképen nem szolgálja a fejlődést, hanem éppen visszaesést idézne elő a tanyák helyzetében. Éppen ezért, következetesen alapelveihez, csak egy konzervatív rendi politika követheti ilyen tanyapolitikának az útjait. Az a politika, amely helyesli az agrárnépesség faluba és vidéki kiesettségbe való visszaszorítását. Minden más elvű politikai felfogás csak azt teheti, hogy helyesli a tanyarendszer gazdasági-társadalmi értelmét és a külterületi helyzet hátrányain igyekszik enyhíteni. Ez pedig nem falvasítás, hanem ellenkezőleg, városiasítás.

Más a helyzet az olyan tanyavidékeken, amelyek társadalmi szervezetük szerint nem tanyák, hanem szórványok. Ilyen helye-

ken valóban a falvasítás az egyetlen lehetséges politikai út. Itt ugyanis a falusi egybeszervezés nem a magasabb, városrészi státusából ejti vissza a tanyákat a falusi helyzetbe, hanem a pusztai magánosságból emeli föl a falusi társadalmi keretek közé. Miután azonban a szórványfalusi keret gazdasági szempontból annyival előnyösebb a tömör falusinál, hogy a szoros falusi helyzet kétes társadalmi előnyei nem ellensúlyozhatják, helyesen itt is mindenütt csak szórványfalusi szervezésről lehet szó. Az ilyen területek könnyen kiválaszthatók a tanyai vidékek közül, s végeredményben elenyésző súlyúak az igazi tanyákkal szemben.

A tanyák városiasítása. A tanyarendszer értelme az, hogy a tanya a termelés külterületi üzeme mellett, akár időleges belterületi lakással, akár anélkül, a belterülettel, mint várossal, vagy városi szerepű — nagyfaluval való szervezett társadalmi egység. És ez a tanyarendszernek a faluval szemben való föltétien előnye. Ennek a területi szerveződésből eredő előnynek a megtartása föltétlen követelménye minden olyan tanyapolitikának, amely helyesli a parasztság fölemelkedését,

E sajátságos területi szerveződésnek kétségtelenül vannak hátrányai is, még pedig olyanok is, amelyek nem az általános gazdasági-társadalmi helyzetnek, hanem ennek a területi elhelyezkedésnek a következményei. Ezeknek az orvoslása lehet a helyes tanyapolitika föladata. Ez az a tanyapolitika azonban már nern falvasítás, hanem ellenkezőleg, a tanyák belterülettel való jobb összeszerveződésének a munkálása, tehát lényegében városiasítás.

A tanyák városiasítása azt jelenti, hogy azt a külterületi telepet, amely alapszerkezetében így is városrészi helyzetben van, még inkább ilyenné kell tenni. Tehát a belterülettől való elválasztás helyett még jobban hozzá kell szervezni a belterülethez. Ez a fokozott összeszervezés, részben technikai, részben szervezési kérdés, mindkét irányban azonban olyan politikai törekvés, amelyet minden politikai felfogás, amely a parasztság emelkedését kívánja szolgálni, s nem visszaszorítását, fenntartás nélkül vállalhat. Sőt ha nem vállalja, céljaival ellenkező következményt idéz elő és megfosztja magát egy kitűnő társadalomszervezeti megoldástól.

A tanyák városiasításának, mint a helyes tanyapolitikának a föladatai három pontba foglalhatók össze. A föladatok első cso-

portja technikai: a tanyák és a belterület közti közlekedés javítása, a második és a harmadik szervezési: tanyai közintézmények és a tanyaiak részére városi intézmények létesítése.

A tanya és a belterület közti közlekedés jobbítása elsősorban az utak kiépítését jelenti. Ez a tanyapolitika alfája. Nem is utak nyitásáról van szó, hiszen a tanyai utak a történeti fejlődés során kitűnően alakultak, hanem a meglévő utak kiépítéséről, hogy azokon télen-nyáron lehessen közlekedni. Maga ez az egy segítség orvosolja a tanyai bajok túlnyomó nagy részét. Ha pedig ez a közlekedéspolitika közúti járművekkel, postai és telefonszolgálattal is kiegészül, akkor már szülte teljesen biztosítva van a tanyáknak a várossal való jó összeszervezése.

A várossal való jó összeköttetés esetén nincs is szükség több külterületi intézményre, műit amennyi a különleges tanyai szükségletek kielégítésére szükséges. Tehát nem szükséges sem közigazgatási kirendeltség, sem templom, sem temető, hanem csak olyan intézmények kellenek, amelyek a tanyai termelésnek, a tanyán lakók egészségének a szolgálatára és a gyermekek alsófokú iskolázására valók. Tehát egészségügyi szolgálat: orvos, bába és elsősegélynyújtásra való gyógyszerek, azután állategészségügyi szolgálat és marhalevélkezelés és a termeléshez kapcsolódó iparok, s végül elemi iskolák. Ilyenformán nem fog tanyai központ keletkezni, azonban nincs is rá szükség: a belterület sokkal jobb központja a tanyáknak, mint akármilyen fejlett tanyai központ.

A tanyapolitikai feladatok harmadik csoportja városi, illetve belterületi intézmények létesítése a tanyaiak számára. Már azoknak a tanyaiaknak a használatára, akiknek nincsen saját, illetve családi házuk benn a városban, tehát a tanyai haszonbérlőknek és a farmtanyaiaknak. Mindenekelőtt kocsibeálló és szállóhely, ahol gyakori városbajárásuk alkalmával megállhatnak és másnapra nyúló benntartózkodásuk idejére megszállhatnak. Azután internátus azoknak a tanyai gyerekeknek, akik magasabb iskolákba járnak, s végül szülőotthon, illetve a kórházak olyan kibővítése, hogy abban a tanyán lakó szülő nők is helyet kaphassanak.

Ilyen tanyapolitikával elérhető, hogy a tanyáknak a várossal való összetartozása valóban teljessé váljék, s ezzel megvalósuljon a tanyarendszer eredeti és alapvető értelme. Bármily sikeres legyen is azonban a tanyapolitika, nem fogja orvosolni azokat a tanyai

bajokat, amelyek nem a tanyai helyzetnek a következményei, hanem ettől független, általános gazdasági és társadalmi összefüggések okozatai. Sikeres tanyapolitika azonban, javíthatja a tanyai helyzetet, hogy az minden falusi helyzetnél kedvezőbbé válik, s még magasabb lépcsője lesz a parasztság fölemelkedésének.

IRODALOM

A tanyáról szóló irodalom élesen két műfajra oszlik. Van egy sajátságos magyar tanyairodalom, amely a tanyának minden kérdésével foglalkozik valamilyen formában, azonban ezt jellegzetesen politikai szemlélettel és jellegzetιβη publicisztikai stílusban teszi. Egészen más műfajú tanyairodalom az, amely valamely tudományszaknak a szempontjai szerint teszi vizsgálat tárgyává a tanyát és a maga szempontjából igyekszik kivizsgálni és megfogalmazni.

Az első csoportba tartozó irodalmat legtalálóbban a *tanyakérdés irodalmának* nevezhetjük. Nevezetesen ezekben a munkákban voltaképpen nem is a tanyáról van szó, hanem a tanyakérdésről, úgy, ahogy az hevenyészett fölfedezés alapján a magyar közvéleményben szerepel. Ennek a műfajnak a három klaszszikusa Czettler Jenő, Kaán Károly és Gesztelyi Nagy László. Műveik (Czettler: A tanyai kérdés, Magyar Gazdák Szemléje, 1921, 7—8. és A tanyai település és a tanyai központok, Bp. 1913.; Kaán: A magyar Alföld, Bp. 1927., Az Alföld, Bp. 1925, A magyar tanya, Kalocsa 1929. és A magyar tanyakérdés, Kecskemét 1927.) általános nemzetpolitikai szempontból tárgyalják a tanyát s nem sokat fáradván a tanyai valóság föltárásával, politikai javaslatokat tesznek a tanyai állapotok megjavítására, s tényállításaik nem mások, mint ennek a javaslatnak az indokolásai. Mellettük rengeteg kisebb-nagyobb cikk, tanulmány foglalkozik hasonló szemlélettel és hasonló stílusban a tanyákkal, pontosabban a tanyakérdéssel, a legkülönbözőbb szakmájú és tájékozottságú szerzőktől. A Magyar Gazdák Szemléje, a Magyar Róna, a Községi Közlöny, a Vármegye, az Alföldi Népművelés és a Néptanítók Lapja hasábjain találhatók legnagyobbrészt ezek a cikkek. Egyenként való felsorolásuk szinte lehetetlen is lenne, de mivel forrásként való felhasználásra alkalmatlanok, ezen a helyen nem is sorolunk föl belőlük.

A tanyairodalom másik csoportja már valóban *a tanya irodalma.* A legkülönbözőbb tudományszakok foglalkoznak a tanyával, s erről a tárgyról többé-Icevésbbé használható ismereteket közölnek. A tárgy természeténél fogva ez a tanyairodalom is majdnem kizárólagosan magyar, csak kivételesen találunk a külföldi irodalomban a magyar tanyákra vonatkozó néhány adatot, helyesebben felfogást.

A tanyarendszer kialakulására, illetve a tanyafejlődés menetére vonatkozóan alapvető munka Szabó Istváné: A debreceni tanyarendszer kialakulása (Föld és Ember 1929.). Hasonló komolyságú történeti kutatás eredménye Papp László két tanulmánya: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása (Szeged, 1936) és A kiskunhalasi tanyatelepülés kialakulása (Néprajzi Értesítő, 1940 3—4.). Mint történeti munka, mindhárom tanulmány kifogástalan, azonban, miután a szer-

zők előtt nem áll tisztán, hogy minek a történetét kutatják (település, gazdaság, vagy társadalomformáét), csak konkrét tényállításaik helyesek. A tények értelmezésére vonatkozó megállapításokat már csak megfelelő kritikával lehet alkalmazni. Különösen a tanyák alakulására vonatkozó komoly történeti munka nincs is több az irodalomban. A tanyafejlődés szempontjából azonban igen tanulságosak az általánosabb történeti munkák. Elsősorban a parasztság történetére vonatkozó munkák, így elsősorban Szabó István kis könyve: A magyar parasztság története (Magyar Szemle Kincsestára 8.), azután az alföldi városokról szóló történeti monográfiák, mint Hornyik, Reizner, Galgóczy és Borovszky munkái. Sok értékes tanyafejlődési adat található a Borovszky szerkesztette Magyar vármegyék és városok monográfiája köteteiben. Sokkal kevésbbé használható már Wenzel: A magyar mezőgazdaság története c. munkája. Igen értékes viszont a tanyafejlődés szempontjából is Tagányi Károlynak A földközösség története Magyarországon c. tanulmánya. (Gazdaságtörténeti Szemle 1894.) Az^ Alföld általános történeti viszonyaira nézve nélkülözhetetlen forrás a Hóman-Szekfü: Magyar történet, tehát a tanyafejlődés szempontjából is sok adatot meríthetünk innen. Hasonlóképpen értékes forrás a tanyafejlődés szempontjából a Domanovszky Sándor szerkesztette Magyar Művelődéstörténet.

A földrajzi kutatásnak régi és aránylag sokat vizsgált tárgya a tanya. Simkó Gyula tanulmányai: Nyíregyháza tanyáinak települése, (1909.) egyike a legelső tanyáról szóló magyar munkáknak s kora földrajzi felfogásához mértea kitűnő munka. A későbbi részletes földrajzi kutatások közül nevezetesebbek: Márton György: Csanád és Makó települése, (Föld és ember 1927. 3—4), Mendöl Tibor: Szarvas földrajza, (Debrecen 1928.) és Fodor Ferenc: A tanyarendszer kialakulása a Jászságban (Magyar Gazdák Szemléje 1937.). Mindezek a tanulmányok mint az önálló településnek egyik formáját vizsgálják a tanyákat, tehát alapszempontjuk nem helytálló, részletadataik azonban ennek ellenére értékesek. A legújabb földrajzi munkák sorában a Prinz-Teleki: Magyar Földrajz általánosságban foglalkozik a tanyákkal s ennyiben használhatók megállapításai és összehasonlításai. Legnagyobb elmélyedéssel Mendöl Tibor foglalkozik földrajzi szempontból a tanyákkal, (Néhány szó az alföldi város kérdéséhez, Földrajzi közlemények, 1939. 3.) s felfogása a modern földrajztudomány szempontjaihoz képest pontos és kifogástalan, azonban a magyar tanyák megítélése szempontjából egyoldalú. Az egyetlen geográfusaink közül Elek Péter, aki tudomásul veszi a tanyáknak a belterülettel való települési összefüggését és a tanyákat nem mint önálló településeket, hanem mint sajátságos résztelepüléseket vizsgálja. (Karcag, Kunmadaras, Kunhegyes, Kenderes, Tiszaderzs, Tiszaszöllős és Örvény társadalomrajza, részletes gazdaságföldrajzi és tanyafölvételekkel. Kézirat az öntözési Hivatalnál.)

A tanya földrajzi irodalmának külön nevezetessége, hogy külföldi kutatók közül csak geográfusok foglalkoztak a magyar tanyával, így korábban K. Schünemann: (Die Entstehung des Städtewesens in Südosteuropa, Breslau, 1924.). Felfogása, hogy a magyar tanyák éppenolyan újkori kitelepülések, mint amilyenek Európa más tájain, pl. Észtországban is találhatók. Tehát δ is a geográfus szemével önálló településként ismeri félre a tanyákat. Jóval tájékozottabb már A. Demangeon (La geographic de l'habitat rural, Annales de geographic, 1927. l—3; egészében közölve: Sorokin-Zimmerman-Galpin: Systematic Source Book of Rural Sociologie.), aki több nyugati utazó leírása után úgy írja le a magyar tanyákat, mint az újkori széttelepülésnek egy sajátságos formáját, amely ideiglenességét, illetve a kinnlakás házagosságát mind máig megőrizte. Demangeon idézett munkája egyébként a legkitűnőbb »társadalmi-földrajzi« munka, tehát az agrártelepülések földrajzi tényezőinek a vizsgálatai nagyrészben az δ nyomán végeztem.

A néprajzi irodalom foglalkozik a legkimerítőbben és a legrészletesebben

a tanyákkal Györffy István ennek a néprajzi tanyairodalomnak a klasszikusa. Csaknem minden munkája a nomád hagyományokat folytató állattartással, az ilyenhagyományú településsel és általában az alföldi magyar népélettel foglalkozik s mindenütt a tanya helyes felfogása alapján írja le az alföldi magyarság külső szállásait, összefoglaló munkája a magyar tanyáról: A magyar tanya, (Földrajzi közlemények, 1937. 4—S.). Teljesen Györffy szellemében írja le a kecskeméti tanyákat Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyák, (Kecskemét, 1926) c. munkájában. Györffy hatására a Bátky-Györffy-Viski: Magyar néprajz köteteiben is a helyes tanyaszemlélet érvényesül. A tanyák szempontjából igen fontos az alföldi nomád állattartásra vonatkozó néprajzi irodalom. Etekimetben a legfontosabb két munka: Madarassy László: Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon, (Bp. 1912.) és Tálasi István: A kiskunsági pásztorkodás. (Bp. 1936.)

A statisztikai-demográfiai irodalomban állandóan szereplő téma a tanya, helyesebben a tanyai népesség. Speciális tanulmány a kérdésről Thirring Lajos: Alföldi városaink bel- és külterületi lélekszámának alakulása. (Magyar Statisztikai Szemle, 1933. 11.) A teljes tanyai statisztikát, túlmenően a demográfián, a Kecskemét, mint tanyaváros c. tanulmány képviseli. (Megjelent a Magyar Statisztikai Szemle 1935. évi 5. számaként.) A statisztikai tanyairodalom természetesen nem ennyi, azonban ez a két munka képviseli a tanyai statisztikának azt a részét, amely az egyszerű — s alapjában véve téves — demográfián túl, statisztikai módszerrel jellemezni tudja a tanyákat.

A tanyával foglalkozó gazdasági irodalom két részre osztandó. Az egyik rész gazdaságtechnikai, pontosabban mezőgazdasági termelési szempontból foglalkozik a tanyákkal, a másik rész pedig általános gazdasági szempontból. Az első csoportban különleges érdekű munka Erdélyi János: Nemzeti iparunk c. könyve (1843-ból.) Erdélyi leírja a múlt század közepei alföldi gazdálkodást s összehasonlítja ennek a falvatlan tanyás vidéknek a termelését a nyugati falvak gazdálkodásával. Nevezetes két munka Foerster Géza: Javaslatok az alföldi gazdálkodás megjavítására (Budapest 1927.) és Cserháti Sándor: Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak a reformja (Budapest, 1907.). Mindketten, mint farmgazdálkodást írják le a magyar tanyai gazdálkodást, ehhez képest javaslataik is legnagyobbrészt célt tévesztettek.

Általános gazdasági szempontból meglehetősen korlátozott értékűek azok a monográfiák, amelyek egy-egy tanyás város gazdasági életét írják le, mivel a tanyai viszonyokkal aránylag keveset foglalkoznak s ereszben is felületes megállapításokat közölnek. Az értékesebbek közül való Szüts Mihály két munkája (Szeged és Debrecen mezőgazdaságáról), továbbá Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. (Kecskemét, 1927.) Használhatóbb források a tanya szociológiája szempontjából azok a gazdasági tanulmányok, amelyek realisztikusabb szemlélettel vizsgálják gazdasági szempontból a tanyákat, illetve a tanyás várost. Ilyen szerzőnek két tanulmánya: A makói tanyarendszer (Szeged 1933.) és Magyar gazdaságtudomány (Magyarságtudomány 1935—36.), főképpen pedig Lakos Béla kitűnő tanulmánya: Kecskemét gazdasági fejlődése. (Huszadik Század 1913. 9—10. sz.)

A tanya közigazgatási irodalma igen nagy, azonban az ilyen szempontú tanulmányok legnagyobb része éppen csak felületileg érinti a tanya társadalmi valóságát s azt is szinte kivétel nélkül tévesen, tehát szempontunkból csaknem teljesen használhatatlanok. Legrendszeresebb s egyben legjellemzőbb ilyen szempontú munka Kiss István, egyébként kitűnő könyve: A magyar tanyai közigazgatás és a tanyapolitika vázlata. (Bp. 1932.) Hasonló szempontú, de kiterjedtebb tényismeretre alapított közigazgatási munka — éppen ezért sokkal használhatóbb — a belügyminisztérium kiadványa: A tanyai közigazgatás rendezése. (Alsó L.—Benisch A.—Mártonffy K. Bp. 1937.)

Szociológiai szempontból teljesen feldolgozatlan a tanya, A szociológiai irodalomban csak itt-ott szerepel mellékesen és kidolgozatlanul a tanya problémája, tehát az ilyen szempontú irodalomban vajmi kevés anyagot kapott tanulmányunk. A magyar irodalomban éppenolyan kevéssé szerepel a tanya, mint a külföldi szociológiai munkákban. Weis István könyvében: A mai magyar társadalom (Bp. 1929.), van néhány általános megállapítás a tanyákra vonatkozóan s rajta kívül a községi monográfiák szolgáltatnak néhány adatot a tanyákra. A külföldi irodalomban természetszerűen alig szerepel a magyar tanya, tehát innen a tanyákra vonatkozóan szinte semmi adatot vagy szempontot nem nyerhettünk. Ami mégis segítheti a magyar tanyarendszer szociológiai feldolgozást, nevezetesen tanyarendszerűnkhöz hasonló jelenségeknek a felsorakoztatása és ezek társadalmi vizsgálata a Sorokm-Galpin-Zimermann nagy forráskönyvében (Systematic source book in rural sociology, Minneapolis 1930.) található meg.

Tanulmányunk tárgyi anyagát tehát lényegében nyers közleményekből, nevezetesen az alföldi városok monográfiáinak és az általános helytörténeteknek a terjedelmes irodalmából merítettük s ezen kívül legalább ekkora mértékben a magyar tanyás vidékek helyszíni ismeretéből, egyes helyeken részletes felkutatásából. Az így nyert adatoknak egyenként való forrás megjelölése azonban jelen feldolgozásban keresztülvihetetlen lett volna, mert ez nagymértékben megnehezítette volna a könyv olvasását, anélkül, hogy hitelét megfelelő arányban növelhette volna.

A forrásanyag fogyatékossága miatt tanulmányunk nem lehetett a tanyarendszer teljes és végleges szociológiája, mert ehhez az összes tanyástársadalmak szociográfiai és történeti feldolgozása szükséges. A jelenlegi forrásanyag alapján csak bizonyos általánosságban fogalmazható meg a tanya társadalmi valósága s fejlődésvonala is csak megközelítő pontossággal vonható meg. Bizonyos, hogy részletes társadalmi és történeti kutatások sokat módosítanak még az itt megrajzolt képen, azonban egyrészt általánosabb érvényű jellemzésül, másrészt a részletkutatások segítségére, érdemesnek és szükségesnek ítéltük a jelen formában való földolgozást.

T A R T A L O M J E G Y Z É K

A *TANYAKÉRDÉS.*

A *tanyakérdés.* A »tanyakérdés«. — A tanyák értő szemlélete.. . . . .

A *kérdéses tényállás.* Mit jelent a tanya? — Különféle tanyák. — A tanyák végeredményben kétfélék. 13

Kísérletek a tanya megfogalmazására. Szórványtelepülés. — Külterületi lakott hely. — Termelőhelyi mezőgazdasági üzem. — Nomád néphagyo. mány. — Városrész vagy falurész. 22

A MAGYAR TANYARENDSZER *KIFEJLŐDÉSE.*

Az agrártelepülések tényezői. A táj. — A mezőgazdasági termelés törvényei. — Társadalmi törvények. — A földbirtoklás jogrendje. — A népiség. — A magyar tanyarendszer alakító tényezői. 38

A magyar tanyák őskora. A honfoglaláskori megszállás. — A középkori megtelepülés. — A török hódoltság hatása. — Az újjáépülés. 52

A *tanyarendszer első korszaka.* A termelés kiterjedése. — A szántóföldi tanyák rendszere. — A tanyás társadalom. — A tanyás táj. — A tanyarendszer első korszaka. . . . . .

A *tanyarendszer második korszaka.* A termelés további kiterjedése és belterjesülése. — Társadalmi változások. — »Kitelepülés« a tanyákra. — A tanyarendszer második korszaka. 98

A *tanyarendszer harmadik korszaka.* A termelés tovább belterjesül. — A társadalom átalakul. — A régi tanyaformák. — Újfajta tanyák. — A tanyák társadalmasulása 107

Különleges tanyaalakulások. Telepítések. — Parcellázások. — Bérletek. — Artéri tanyák. 126

Eredeti szórványtelepülések Magyarországon. Hegyi tanyák. — Más tájak eredeti szórványai. t 137

A MAGYAR TANYÁK.

Tanyatípusok és tanyás vidékek. Tanyatípusok. — Tanyás vidékek. 142

Szabályszerű tanyák. A hódmezővásárhelyi tanyák. — Az alsótiszai ta-

nyák. — A marosmenti tanyák. — A középtiszai tanyák. — Körösmenti tanyák. — Dunamenfi tanyák. — Kiskunsági tanyák. — A bácskai szállások. — A Körös—Tisza—Maros-közti tanyák 153

Elmaradt tanyák. A debreceni tanyák. — A jászsági tanyák. — A nagykun-tanya. — A hajdúvárosok tanyái 197
Túlfejlödött tanyák. A Három Város tanyái. — A szegedi tanyák. — Kiskunhalasi tanyák 209
Újrafejlődött tanyák. A sárréti tanyák. — Felsőtiszai tanyák 220
Különleges tanyák. Szarvasi sortanyák. — A nyíregyházi bokortanyák. — A zombori és szabadkai szállások 224
Átalakult tanyák. Dunamenti szállások. — Önállósult puszták 231
Szórvány tanyák. A kiskúnpusztai szórványok. — Csongrád—békési szórványok. — Nagykunsági tanyaközségek 234

TANYAPOLITIKAI KÉRDÉSEK.

A tanyarendszer értékelése. A közkeletű értékelés. — Gazdasági értékelés. Társadalmi értékelés. — A tanyarendszer történeti értéke 237
A tanyapolitika útjai. Tanyapolitika és általános politika. — A tanyák falvasítása. — A tanyák városiasítása 250

IRODALOM..... 255
TARTALOMJEGYZÉK..... 259